

იოსებ ყიფშიძე

სატყაო მეურნეობის ისტორიის საკითხები

გამომცემლობა ინტელექტი
თბილისი 2013

შესავლის მაგიერ

იოსებ (სოსო) ყიფშიძე თავისი ხანმოკლე სიცოცხლის მანძილზე სამსახურებრივად იყო დაკავშირებული ტყის მეურნეობისა და ბუნების დაცვის საკითხებთან. თუმცა მისთვის ბუნებაზე ზრუნვა მხოლოდ პროფესიული მოვალეობა არ იყო. ამ პასუხისმგებლობას მოქალაქეობრივი მიდგომა და ბუნებასთან მისი პირადი ღამოკიდებულება განსაზღვრავდა, რადგან ბუნებასთან ადამიანის ურთიერთობა მხოლოდ მომხმარებლური სანყისებიდან არ შეეძლო დაენახა.

კრებულში შესულია საქართველოს ტყეებსა და ბუნებასთან დაკავშირებული მისი ძირითადი შრომები, რომელთაც აქტუალობა არ დაუკარგავს და დღეს შეიძლება უფრო მეტი სიმწვავეითაც გვახსენებს თავს.

მოვიხმობთ მისი მონოგრაფიული ნაშრომის შესახებ ქართველ მეცნიერთა მიერ გამოთქმულ რამდენიმე მოსაზრებას.

კონსტანტინე თარგამაძე: „ი. ყიფშიძის ნაშრომი ძალზე მნიშვნელოვანია. მასში ფაქტობრივ ისტორიულ მასალაზე დაყრდნობით ნაჩვენებია მთის ტყეებში მეურნეობის წარმოებისა და დაცვითი ფუნქციების განუყოფელი არსი“.

ოთარ ჟორდანიძე: „ქართულ ისტორიოგრაფიაში პირველად მომზადდა მონოგრაფიული გამოკვლევა მიძღვნილი საქართველოში სატყეო მეურნეობის განვითარების ისტორიისადმი. ავტორმა დაადგინა რეფორმამდელი საქართველოს ტყის მასივების განადგურების ძირითადი მიზეზები“.

მიხეილ სამსონაძე: „იოსებ ყიფშიძე ერთდროულად ისტორიკოსიც არის და მეტყვევც და სწორედ ასეთი მეცნიერული ინტერესებისა და განათლების მქონე კაცს შეეძლო შეექმნა წინამდებარე გამოკვლევა. მასში უდიდესი ინტერესით, გუ-

ლისხმიერებით, რუდუნებითა და სიყვარულითაც კი შეკრებილია უამრავი მასალა, რომელიც საქართველოში ძველთაგან არსებულ სატყეო კანონმდებლობას, ტყის გავრცელებას და გამოყენებას, მოვლა-პატრონობის ტრადიციებს ადასტურებს, ქართველთა ცხოვრებაში ტყის მნიშვნელობას ასაბუთებს. ჩატარებულია სრულიად უნიკალური სამუშაო, რომლისთვისაც, როგორც ითქვა, საგანგებო ორმხრივი თეორიული და პრაქტიკული მომზადება იყო საჭირო”.

ედიშერ ხოშტარია: „ი. ყიფშიძის მონოგრაფია ავსებს ხარვეზებს, რაც ქართულ ისტორიოგრაფიაში ნედლეულის შესწავლის საკითხებში გვაქვს. ეს მონოგრაფია მით უფრო საინტერესოა, რომ ავტორი მეტყევეა, კარგად იცის მეურნეობის ამ დარგის სპეციფიკა... ი. ყიფშიძე დანვრილებით იცნობს არსებულ ლიტერატურას სატყეო მეურნეობის თუ საისტორიო დარგიდან. ნაშრომს დიდი პრაქტიკული მნიშვნელობაც აქვს თუნდაც იმიტომ, რომ დარგში არსებული წარსულის შეცდომები აღარ განმეორდეს”.

**გუნებრივ სიმდიდრეთა ათვისება
საქართველოში კაპიტალისტური
ურთიერთობის ჩასახვა-განვითარების
პერიოდში სატყეო მეურნეობის მაგალითზე**

შესავალი

ქართველი ხალხის მთელი ცხოვრება ტყესთან იყო დაკავშირებული. ტყეს მისთვის მრავალმხრივი მნიშვნელობა ჰქონდა.

სახალხო-სამეურნეო თვალსაზრისით განსაკუთრებული დატვირთვის მატარებელია მთის ტყეები, რომელთა წყალდაცვითი და წყალმარეგულირებელი ფუნქციები განუყოფელია მათი ნიადაგდაცვითი ფუნქციებისაგან.

წარსულში არასწორი მეურნეობის წარმოებამ განაპირობა საქართველოს ტყეების მნიშვნელოვანი ნაწილის დაცვითი ფუნქციების დაქვეითება. სწორედ ამიტომ აუცილებელია, სკრუპულოზურად იქნეს შესწავლილი წარსულში წარმოებული მეურნეობა, რათა შესაძლებელი გახდეს მთის ტყეების მდგრადობის გაძლიერების ღონისძიებების დასახვა, რეგიონის ეკოლოგიური ბალანსის დაურღვევლობის უზრუნველყოფა.

საქართველოში კაპიტალისტური ურთიერთობის ჩასახვა-განვითარების პერიოდში ბუნებრივ სიმდიდრეთა ათვისების ისტორიისათვის დიდი მნიშვნელობა ენიჭება სატყეო მეურნეობის განვითარების ეტაპობრივ შესწავლას.

წინამდებარე ნაშრომში ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიკურ განვითარებასთან მჭიდრო კავშირში განხილულია ტყით სარგებლობის, ტყის დაცვის, ტყეთმონყოფის, სატყეო-საკულტურო სამუშაოების წარმოების, ხე-ტყის დამამუშავებელი მრეწველობისა და სატყეო საქმიანობაში ჩაბმული სპეციალისტების მდგომარეობის საკითხები საქართველოში (1900 წლამდე).

არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მოპოვებული მასალა მოწმობს, რომ უკვე უძველეს ხანაში ქართველებს ხის გამოყენებისა და დამუშავების მაღალი კულტურა ჰქონდათ.

ტყეს განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებოდა, როგორც თავდაცვის საშუალებას. ამიტომ უნდა ვიფიქროთ, რომ სახელმწიფო საზღვრების პირას ქართველი ხალხი ცდილობდა მაღალი სიხშირის ტყეები შეენარჩუნებინა.

როგორც ჩანს, საქართველოში უძველესი დროიდან ჩაეყარა საფუძველი მეცნიერების იმ დარგს, რომელიც დღეს სამთო მეტყევეობის სახელითაა ცნობილი.

XIII საუკუნიდან მოკიდებული ისტორიული მოვლენების განვითარებამ შეაფერხა ქვეყნისა და მისი კულტურის, სახალხო მეურნეობის ყველა დარგის, მათ შორის სატყეო მეურნეობის, ნორმალური განვითარება.

საქართველოს რუსეთთან შეერთების შემდეგ (1801 წ.) ცარიზმის კავკასიურ ადმინისტრაციას მნიშვნელოვანი ამოცანები დაეკისრა, მათ შორის ბუნებრივი სიმდიდრეების ათვისებაც. თუმცა XIX საუკუნის თითქმის მთელი პირველი მესამედის მანძილზე ცარიზმი ცდილობდა დაესრულებინა საქართველოს პოლიტიკური შემოერთება და მისი სწორი ეკონომიკური ათვისებისათვის არ ეცალა, რაც უარყოფით გავლენას მოახდენდა საქართველოს ტყეებში მეურნეობის წარმოებაზე.

დიდი უარყოფითი გავლენა უნდა მოეხდინა ტყეების მდგომარეობაზე, აგრეთვე, ცარიზმის მიერ საქართველოში ტყით სარგებლობის დატოვებას მეფე ვახტანგ VI კანონების შესაბამისად.

ასევე იმოქმედებდა ტყეების მდგომარეობაზე ქართველი თავადაზნაურობის, ტყის ფართობების ერთ-ერთი ძირითადი მფლობელის, უყაირათო დამოკიდებულება და საქართველოს ტყეებიდან დიდძალი ხე-ტყის გაზიდვა საზღვარგარეთ.

დიდი გავლენა შეეძლო მოეხდინა სოფლის მეურნეობისა და მასთან დაკავშირებული სახალხო მეურნეობის სხვა დარგების აღმავლობაზე, მათ შორის ბუნებრივი სიმდიდრეების ათვისე-

ბაზეც, საგლებო რეფორმას. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ სატყეო მეურნეობაში კაპიტალისტური ურთიერთობის განვითარებას თან ახლდა ტყეების უდიდესი, მუდმივად მზარდი განადგურება.

საქართველოს ტყეების შენარჩუნებისათვის უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა საზოგადოებრივი აზრის დაინტერესებას ქვეყნის მწვანე დოვლათის ბედიტ. მნიშვნელოვნად უნდა მივიჩნიოთ ის ფაქტი, რომ ილია ჭავჭავაძე ნათლად ხედავდა ეროვნული ტყის მეურნეობის თვითმყოფადობას და საქართველოს ტყეებში მეურნეობის მართვის საქმეში ამ სპეციფიკურობის გათვალისწინების აუცილებლობას.

ტყის მეურნეობის დაბალ დონეს, ქვეყნის მწვანე დოვლათისადმი უყაირათო დამოკიდებულებას კატასტროფული განადგურების პირამდე უნდა მიეყვანა საქართველოს ტყეები.

წინამდებარე ნაშრომი სატყეო მეურნეობის ისტორიის მონოგრაფიული შესწავლის პირველი ცდაა. სატყეო მეურნეობის განვითარების ისტორიის ცალკეული საკითხი განხილული აქვთ: ვ. ბრეგვაძეს (1926 წ), ა. გამრეკელს (1892), გ. გიგაურს (1980), ვ. გულისაშვილს (1974), ვ. დარახველიძეს (1984), პ. ვინოგრადოვ-ნიკიტინს (1927), კ. თარგამაძეს (1976), ა. კაპანაძეს (1971), ნ. კეცხოველს (1942), ნ. მარგველაშვილს (1975), გრ. მარგიანს (1976), ი. მედვედევს (1888), ვ. მირზაშვილს (1960), ქ. მუშკუდიაშს (1982), დ. სარაჯიშვილს (1977), დ. სოსნოვსკის (1915), ს. ქურდიანს (1922), ვ. ჩიხრაძეს (1976), ივ. ჯავახიშვილს (1930), გ. ხარაიშვილს (1971), ე. ხოშტარიას (1966) და სხვ.

ივ. ჯავახიშვილის ნაშრომებში მოცემულია მნიშვნელოვანი ცნობები და მასალები საქართველოს სატყეო მეურნეობის განვითარების ისტორიის შესახებ.

ვ. ბრეგვაძის, პ. ვინოგრადოვ-ნიკიტინის, ა. გამრეკელის, გ. გიგაურის, ვ. გულისაშვილის, ვ. დარახველიძის, ა. კაპანაძის, ნ. კეცხოველის, ს. ქურდიანის, ი. მედვედევის, დ. სარაჯიშვილის, დ. სოსნოვსკის, გ. ხარაიშვილის ნაშრომებში გაშუქებულია სატყეო მეურნეობის განვითარების ისტორიის ზოგიერთი

საკითხი (ტყის დიფერენცირებული მეურნეობის, ზოგიერთი ძვირფასი მერქნიანი ჯიშის განადგურების, სატყეო-საკულტურო სამუშაოების შესახებ და სხვა).

გრ. მარგიანის, ქ. მუშკუდიანის, ე. ხოშტარიას გამოკვლევები ეხება საქართველოს ხე-ტყის დამმუშავებელი მრეწველობის საკითხებს.

ნ. მარგველაშვილის, ვ. მირზაშვილის, კ. თარგამაძის, ვ. ჩიხრაძის ნაშრომებში განხილულია ტყეთმონეობის, სატყეო მეურნეობის ეკონომიკის ისტორიის ზოგიერთი საკითხი.

ვისარგებლეთ საქართველოს სახელმწიფო ცენტრალურ ისტორიულ არქივში დაცული ფონდებით (4, 13, 16, 17, 24, 26, 238, 240, 241, 243, 352, 416, 545 და სხვ.)

შევისწავლეთ პეტერბურგის სახელმწიფო ცენტრალური ისტორიული არქივის ფონდები (20, 22, 387, 1263, 1405 და სხვ.), აგრეთვე, ი. ოქრომჭედლიშვილის (გ. ლეონიძის სახ. ლიტერატურის მუზეუმი) და ნ. ნიკოლაძის (ეროვნული ბიბლიოთეკა) ფონდები.

გუნებრივ სიმდიდრეთა ათვისება XIX საუკუნეამდე საქართველოში სატყეო მეურნეობის მახალითზე

(მოკლე მიმოხილვა)

ცნობილია, რომ ქართველმა ხალხმა ჯერ კიდევ ძველი ნელ-თალრიცხვის III-II ათასწლეულებში შექმნა საკმაოდ განვითარებული სამინათმოქმედო მეურნეობა, კერამიკული წარმოება და მეტალურგია. კულტურისა და სათანადო ტექნიკური ცოდნის მაღალი დონის თვალსაჩინო მოწმობაა ჩვენი ქვეყნის ტერიტორიაზე არქეოლოგიური კვლევის შედეგად გამოვლენილი მატერიალური კულტურის ძეგლები.

საქართველო ერთი იმ ქვეყანათაგანია, სადაც ადრე ჩაისახა ჰუმანისტური იდეები, განვითარდა მეცნიერების რიგი დარგები. როგორც არსებული ისტორიული პირველწყაროები ადასტურებს, გარკვეული ყურადღება ჰქონდა დათმობილი ტყის მეურნეობის განვითარების ზოგიერთ საკითხს.

საქართველოს ისტორიის ზემოაღნიშნული პერიოდი (უძველესი დროიდან XIX საუკუნემდე) ქრონოლოგიურად დიდია, მაგრამ პირველწყაროები მეტად მცირეა იმისათვის, რომ სრულად დახასიათდეს სატყეო მეურნეობის განვითარების ისტორია.

საკითხის ისტორიის შესწავლისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს იმ ფაქტს, რომ უკვე უძველეს ხანაში ქართველებს ხის გამოყენებისა და დამუშავების მაღალი კულტურა ჰქონდათ, რასაც არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მოპოვებული მასალა ადასტურებს. პალეოლითის პერიოდშივე ჩანს ადამიანის ცდა მოეწყო საცხოვრებელი შედარებით ღია, თავისუფალ ადგილებში – მიწური, ნახევრადმიწური და მიწის ზედა ნაგებობებიც კი.

ქვის ხანის პერიოდისათვის საქართველოში გამოვლენილია საცხოვრებლის შემდეგი ტიპები, გამოქვაბულები, ტოტებისაგან გაკეთებული დროებითი ქოხი და მუდმივი ტიპის მინური.

ნეოლითის ეპოქაში საქართველოს ტერიტორიაზე უკვე აღნიშნულია მინისზედა საცხოვრებლები (საგვარჯილე და სხვა).

მეგალითური კულტურის პერიოდში საქართველოში უკვე არსებობდა სახლების ჩამოყალიბებული სისტემა (გონხარი, ავრანლო, ლოდოვანი და სხვა). ამ ტიპის შენობებში იყენებდნენ ქვასა და ხეს¹.

ენეოლითისა და ბრინჯაოს ხანის მიჯნაზე აშენებული ხის ნაგებობები აღმოჩენილია როგორც კოლხეთის დაბლობზე, ისე თრიალეთის ყორღანებში. აქ აღმოჩენილი არქეოლოგიური მონაცემებიდან ჩანს, რომ ქართველები ჯერ კიდევ უძველეს დროში მშენებლობასა და მეურნეობის სხვა დარგებში ძვირფას მერქნიან ჯიშებს იყენებდნენ, სახელდობრ: მუხას, იფანს, ნაბლს, კაკალს.

სვანეთის არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მოპოვებული მასალის მიხედვითაც ხის დამუშავება სამეურნეო საქმიანობის უძველეს სახეობად უნდა ჩაითვალოს².

ქართველი ხალხის ტყისადმი სიყვარულმა წარმოშვა მის მიმართ განსაკუთრებული დამოკიდებულება, ხეთა მსახურება. საქართველოს ყველა კუთხეშია შემორჩენილი ამ მსახურების ნაშთი. მეტადრე მუხის თაყვანისცემა იყო გავრცელებული. ხეესურებასა და ფშავლებს, მაგალითად, სწამდათ კიდევ, რომ არსებობდა განსაკუთრებული „მუხის ანგელოზი“.

ქართლში ბევრგან არის შემონახული ხეთა მსახურების ნიშნები (ტოპონიმი „რკონი“ და სხვა).

ასევეა აფხაზეთშიც. ივ. ჯავახიშვილი წერს, რომ აფხაზეთში მონინებით უფრთხილდებიან „ხატის“ ტყეებს და ღვთაებასავე ით შეჰლალადებენ მუხის ხეს³.

სამეგრელოში ხის თაყვანისცემის საუკეთესო მაგალითია ტოპონიმი „ჭყონდიდი“, რაც მეგრულად დიდ მუხას ნიშნავს და, უეჭველია, მუხის მსახურების სალოცავ ადგილს წარმოადგენდა.

საქართველოს ტყეებისა და ტყის მეურნეობის შესახებ საყო-
რადღებო ცნობებს გვანვდიან უცხოელი მწერლები, მეცნიერ-
მოგზაურები: პეროდოტე (ძვ. წ. ა. 484-425 წწ.), ჰიპოკრატე (ძვ.
წ. ა. 460-356 წწ.), სტრაბონი (ძვ. წ. ა. 64-ახ. წ. ა. 24 წწ.), ვიტ-
რუვიუსი (ძვ. წ. ა. I ს. მეორე ნახევარი), ფლავიუს არიანე (ახ. წ.
ა. 95-175 წწ.), დონ კასიუსი (ახ. წ. ა. II-III სს.) და სხვა.

ტყეს ქართველი ხალხისათვის დიდი თავდაცვითი მნიშვნე-
ლობა ჰქონდა. როგორც ივ. ჯავახიშვილი განმარტავს, „კახ-
ეთიც, ჯუანშერის სიტყვით, „ტყე იყო შეუვალი მტრისა მიერ“,
მაგრამ უმთავრესად იქ, სადაც სანაპიროები და მთები იყო,
რადგან ეს თემი კარგად იყო დასახლებული“⁴.

ტყის შეუვალობა მტრისაგან მისი სიხშირით იყო განპირო-
ბებული. ტყის ამ ფუნქციის შენარჩუნება მხოლოდ კარგად მო-
ფიქრებული, გააზრებული, მეტყვეური თვალსაზრისით გამარ-
თლებული ღონისძიებებით შეიძლებოდა. პირველ რიგში ეს
ეხება ტყით სარგებლობის რეგულირებას. ასეთი მნიშვნელოვანი
ტყის მასივები, ალბათ, მთლიანად სახელმწიფოს კუთვნილებას
წარმოადგენდა და მისი მუდმივი მფარველობის ქვეშ იყო. ტყით
სარგებლობის გაზრდა ასეთი ტყეების სიხშირეზე უარყოფითად
იმოქმედებდა და შეასუსტებდა მათ თავდაცვით მნიშვნელობას.

რა თქმა უნდა, აღნიშნულ პერიოდში ტყეებში მეურნეობის
წარმოება არ იქნებოდა მეცნიერულ საფუძველზე დამყარებუ-
ლი, მაგრამ მრავალი წლის მანძილზე მიღებული გამოცდილე-
ბა, პრაქტიკული დაკვირვება უკარნახებდა ხალხს შესაძლე-
ბლობის ფარგლებში ამ მიმართულებით ზოგიერთი გონივრული
ღონისძიება გაეტარებინა.

როგორც ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავს, „რამდენადაც ნადი-
რობას მაშინ გასართობის თვისება არ ჰქონდა, არამედ სამხ-
ედრო ვარჯიშის მაგიერი იყო და ბეგარასავით სახელმწიფო
ვალდებულებას წარმოადგენდა, სანადირო ადგილებსაც მზ-
რუნველობა არ აკლდათ და სათანადოდ იყვნენ დაცულნი“⁵.

„გარიგება ხელმწიფის კარისას“ ტექსტში (XIV ს.) ტყე-
ისმცველები მოხსენებულნი არიან მონადირეებთან ერთად.

„მონადირენი კახეთს და იმერეთს ყოველგან არიან. ორასორმოცი სახლი არის, ტყისმცველ[ნი] კიდე არიან“⁶.

ვახუშტი ბაგრატიონის ნაშრომში „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ ტყისმცველები ბაზიერთუხუცესის სახელოსთან არიან მოხსენიებულნი:

„ბაზიერთუხუცესისთვის

ბაზიერთუხუცესი, ამისი ხელისა იყო: სრულიად ბაზნი, ბაზიერნი, მეძალენი, ძალენი, ტყეთა და ველთა მცველნი, სანადიროთა მეფისათა“⁷.

როგორც აღვნიშნეთ, საქართველოს სახელმწიფოსათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა საზღვრებზე არსებულ ტყეებს, როგორც თავდაცვით ფორპოსტებს. ტყის ასეთ დიდ მასივებს, როგორც იყო, მაგალითად, დასავლეთ საქართველოში – აფხაზეთის ტყეები, აღმოსავლეთ საქართველოში – თრიალეთის ტყეები და სხვა, რა თქმა უნდა, ეყოლებოდა ტყისმცველები. ასევე ეყოლებოდა ტყისმცველები სხვა მნიშვნელოვან ტყის მასივებსაც, სადაც აუცილებელი იყო იმ დროისათვის ჩამოყალიბებული ტყით სარგებლობის წესების დაცვა. ივ. ჯავახიშვილი მიუთითებს, რომ „ამ ტყისმცველთ თავიანთი უფროსებიც ჰყოლიათ, რომელთაც სახელად „ტყისმცველთუხუცესნი“ ეწოდებოდა“⁸.

„გარიგება ხელმწიფის კარისას“ ტექსტის მიხედვით, ტყისმცველები წელიწადში ერთხელ მეფის კარზე იკრიბებოდნენ (გიორგობიდან თევდორობამდე). ეს შეკრებები, უნდა ვიგულისხმოთ, პირველ რიგში ითვალისწინებდა ანგარიშის ჩაბარებას მათთვის მინდობილ ტყეებში არსებული მდგომარეობის შესახებ, ამასთან სათანადო ინსტრუქტაჟის მიღებას შემდგომში საქმის უკეთ წარმართვის მიზნით.

ტყისმცველთუხუცესისა და ტყისმცველის აპარატის არსებობა მიგვანიშნებს ქვეყნის სამეურნეო საქმიანობის საერთო მაღალი კულტურის დონეზე. როგორც ჩანს, საქართველოში უძველესი დროიდანვე ჩაეყარა საფუძველი სამთო მეტყევეობას.

ივ. ჯავახიშვილი მიუთითებს, რომ რაკი ვენახსა და ზვარს სარი ბლომად სჭირდებოდა, მეტყვევების განსაკუთრებული დარგი შექმნილა, რომელსაც მიზნად სწორედ დაბლარი ვენახის შესადგმელად სარის საჭირო მოთხოვნების დაკმაყოფილება ჰქონია დაკისრებული. ასეთ პატარა ტყეს, რომლისაგანაც სარებს ჭრიდნენ და აკეთებდნენ, სასარე ეწოდებოდა⁹.

ამ საკითხს ნ. კეცხოველმა სპეციალური შრომა მიუძღვნა¹⁰.

არსებული დოკუმენტების მიხედვით, უკვე მეთხუთმეტე საუკუნეში (1447) ჩვენში ცნობილი იყო ტყის დიფერენცირებული მეურნეობა: სასარე, საკაფე, უკაფი, საჯალჯე, სალობავი, საშეშე და სხვა.

„მეტყვევების განსაკუთრებულ დარგს“, რომელზეც ივ. ჯავახიშვილი მიუთითებდა, უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა ქვეყნის სოფლის მეურნეობისათვის (სარი, ხარდანი, ჭიგო, მარგილი და სხვა). ამ დარგს ასევე დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა თვით ტყეებისათვის, რადგანაც მის გარეშე მთის ფერდობებზე ყოველწლიურად უნდა გაჩეხილიყო რამდენიმე ათასი პექტარი ტყე.

თუ ყოველივე ზემოთ აღნიშნულს გავითვალისწინებთ, რა თქმა უნდა, ვერ გავიზიარებთ იმ აზრს, რომ თითქოს „ძველად, რასაკვირველია, არავითარი ორგანიზებული ტყის მეურნეობა არ არსებობდა“¹¹.

ამასთან გასათვალისწინებელია ისიც, რომ XII საუკუნიდან, განსაკუთრებით კი XIII საუკუნიდან მოკიდებული, ისტორიული მოვლენების განვითარებამ (მონღოლთა შემოსევა და მათი ხანგრძლივი ბატონობა, თემურ-ლენგის ამოხრებული ლაშქრობანი, XVI საუკუნიდან კი განუწყვეტელი ბრძოლა ორი ძლიერი აგრესიული მეზობლის – თურქეთისა და ირანის წინააღმდეგ) შეაფერხა ქვეყნისა და მისი კულტურის, სახალხო მეურნეობის ნორმალური განვითარება.

ტყის რესურსების ათვისება XIX საუკუნის რეფორმამდე საქართველოში

1801 წლის 12 სექტემბერს რუსეთის იმპერატორის მიერ დამტკიცებული დებულება „საქართველოს მმართველობის შესახებ“ ცარიზმის კავკასიურ ადმინისტრაციას მნიშვნელოვან ამოცანებს უსახავდა. ადმინისტრაციას ევალებოდა ეზრუნა მხარის ეკონომიკური ათვისებისა და სახაზინო შემოსავლის ზრდაზე ვაჭრობა-ხელოსნობისა და სოფლის მეორეობის განვითარებისათვის ხელშეწყობით. დებულება ისახავდა, აგრეთვე, ბუნებრივი სიმდიდრეების ათვისების გეგმებს¹².

ცარიზმი არ კმაყოფილდებოდა ამიერკავკასიაში თავისი სამხედრო-პოლიტიკური პოზიციების განმტკიცებით, ცდილობდა იგი რაც შეიძლება შემოსავლიანი ყოფილიყო რუსეთისათვის. იმპერატორი ნიკოლოზ I თავის წერილში „ფიქრები საქართველოზე“ 1826 წელს წერდა: „ამიერკავკასია შეიძლება რუსეთის უმდიდრეს კოლონიად იქცეს – კოლონიას ვამბობთ იმიტომ, რომ იგი რუსეთის სხვა პროვინციების თანაბარუფლებიან და ვალდებულებიან პროვინციად ჯერ კიდევ დიდ ხანს ვერ გახდება. აქედან გამომდინარეობს, რომ ამ ქვეყნის მართვა საჭიროა გონიერი კოლონიური სისტემის შესაბამისად წარმოებდეს. ამიერკავკასიას შეუძლია მოგვცეს ჩვენ დიდი რაოდენობით საუკეთესო ხარისხის აბრეშუმი, ბამბა, ბრინჯი, ინდიგო, გემთსაშენებელი ხე-ტყე და სხვა, იგი უნდა იქნეს ჩვენი ფაბრიკული ნაწარმის მომხმარებელი და რუსეთის სპარსეთთან ვაჭრობის შუამავალი“¹³.

სწორედ აღნიშნული მიზნით, ცარიზმი იმთავითვე უბიძგებდა რუსეთის ვაჭრებსა და მრეწველებს ამიერკავკასიის ბაზრების დაპყრობისა და მხარის ბუნებრივი რესურსების ათვისების გაძლიერებისაკენ¹⁴.

ცარიზმის კავკასიური ადმინისტრაციის წარმომადგენლების ეკონომიკური პროგრამის შესაბამისად, ამიერკავკასიას უნდა ეწარმოებინა ნედლეული რუსეთის მრეწველობისათვის, ვინაიდან ამ მხარეში საკუთარი მრეწველობის განვითარება სასურველად არ მიაჩნდათ. 1830 წელს გრაფი პასკევიჩი ფინანსთა მინისტრს კანკრინს სწერდა: „განა საქართველო ისე არ უნდა განვიხილოთ როგორც კოლონია, რომელიც დაამზადებს რა უხეშ მასალას (აბრეშუმს, ბამბეულს, და სხვ.) ჩვენი ფაბრიკებისათვის, რუსეთიდან ჩამოიტანს მანუფაქტურულ ნაწარმს. საქართველოში მანუფაქტურების დაარსების შემთხვევაში კი დაირღვევა უკანასკნელის კავშირ-ურთიერთობა რუსეთთან“¹⁵.

მსგავსი რეაქციული პროგრამები საქართველოს სამუდამო ჩამორჩენილობას უქადდა, ამასთან იყო ისეთი პროექტებიც, რომლებიც ქვეყნის ყოველმხრივ განვითარებას გულისხმობდა. მათ რიცხვშია ა. გრიბოედოვისა და პ. ზავილეისკის მიერ შემუშავებული და 1828 წელს გრაფი პასკევიჩისათვის წარდგენილი „Проект Российской Закавказской компании“ და ალექსანდრე ჭავჭავაძის „საქართველოს და მისი მდგომარეობის მოკლე ისტორიული ნარკვევი 1801 წლიდან 1831 წლამდე“. ვინაიდან რუსეთი საქართველოს თავისი მრეწველობის ნედლეულის ბაზად მიიჩნევდა, ეს პროგრესული ხასიათის პროექტები უარყოფილი იქნა¹⁶.

XIX საუკუნის თითქმის მთელი პირველი მესამედის განმავლობაში ცარიზმი ცდილობდა დაესრულებინა საქართველოს პოლიტიკური შემოერთება და არ ეცალა მისი ეკონომიკური ათვისებისათვის¹⁷. ამ თვალსაზრისით დამახასიათებელია საქართველოს ტყეების მართვის საქმეში შექმნილი მძიმე ვითარება, ვინაიდან ცარიზმის კავკასიურ ადმინისტრაციას არ ჰქონდა მასში ჩარევის დრო და, ალბათ, სურვილიც. საქართველოში მსხვილი შეიარაღებული ძალების კონცენტრაციამ ტყის მეტად დიდი ხარჯი გამოიწვია.

მართალია, იმპერატორს რუსული მმართველობის შემოღებისთანავე ქართული ადმინისტრაციული ნაწილების საფუძველი-მოურავობა არ გაუქმებია, მაგრამ ტყეები თითქმის ყოველგვარი ყურადღებისა და კონტროლის გარეშე აღმოჩნდა მოურავობის ინსტიტუტსა და რუსულ სამაზრო მმართველობას შორის.

როგორც საისტორიო წყაროებიდან ჩანს, ცარიზმის კავკასიური ადმინისტრაციის წარმომადგენლებს საქართველოს ტყეების, ისევე როგორც სხვა ადგილობრივი ბუნებრივი სიმდიდრეების შესახებ, საკმაოდ ბუნდოვანი წარმოდგენა ჰქონდათ. არ აღმოჩნდა საკმარისი ის ცნობები, რომელთაც დიპლომატიური წარმომადგენლების ანგარიშები იძლეოდა. მაგალითად, ალექსი იევლევი იმერეთის სამეფოში ელჩობის საანგარიშო აღწერილობაში (1650-1652 წწ) იქაურ ტყეებს ასე ახასიათებდა: „მათ ტყეებში ისეთივე ხეებია, როგორც რუსეთში, ფიჭვი, ნაძვი, არყის ხე, მუხა, თელა, კოპიტი, ჭნავი, ცაცხვი, ტირიფი. რუსეთის ყოველგვარ ხეს ნახავთ, მიწაც ძალიან ნაყოფიერია. მხოლოდ ვინრო ადგილია, მთებს შორის მოქცეული, იქ დიდი მდინარეებია: რიონი მდინარე მოსკვას ოდენაა. მხოლოდ სწრაფია და ნაოსნობა არ შეიძლება, იმიტომ, რომ მთიდან მოექანება“¹⁸. მსგავს, თითქმის არაფრისმთქმელ ცნობებზე დაყრდნობით, რა თქმა უნდა, მხარის გონივრულ ეკონომიკურ ათვისებაზე ლაპარაკიც ზედმეტი იყო. სწორედ ამიტომ რუსეთის კავკასიურმა მმართველობამ მხარის სხვადასხვა რეგიონში ჩაატარა აღწერები, შეაგროვა ცნობები და სტატისტიკური მასალა ადგილობრივ მკვიდრთა ყოფა-ცხოვრებისა და ბუნებრივი სიმდიდრეების შესახებ. კავკასიის ხაზის მთავარსარდალი კნორინგი 1802 წელს ავალებს პოლკოვნიკ დრენიაკინს, რომ შეადგინოს აღმოსავლეთ საქართველოს ზოგიერთი დასახლებული ადგილის (თბილისი, თელავი, გორი, დუშეთი) სწორი გეგმა, სადაც აღნიშნული იქნება სახლების, ეკლესიების, დუქნების და სხვ. რიცხვი, შეისწავლოს ადგილობრივი მდინარეები (მიმოსვლის,

მეთევზეობისა და ხე-ტყის დაცურების თვალთახედვით), ტყეები¹⁹.

აღნიშნული პერიოდისათვის ერთმანეთის მიყოლებით ქვეყნდება ს. ბრონეცკის²⁰, პ. ზუბოვის²¹, ო. ევეცკის²², ი. გაგემეისტერის²³, მ. სელეზნევის²⁴ და სხვათა ნაშრომები, სადაც შეძლებისდაგვარად გაშუქებულია ზემოთ აღნიშნული საკითხები. თითქმის ყველა ამ ნაშრომს აკლდა სიზუსტე, კონკრეტულობა, მეცნიერული გამართულობა, რაც, ალბათ, ძნელი განსახორციელებელი იყო, მაგრამ რამაც მნიშვნელოვანი უარყოფითი გავლენა მოახდინა ქვეყნის ბუნებრივი რესურსების, კერძოდ კი ტყეების შემდგომ ბედზე.

ამ თვალსაზრისით დამახასიათებელია პ. ზუბოვის ნაშრომი „Картина Кавказского края, принадлежащего России и сопредельных оному земель в историческом, финансовом и торговом отношениях“. იმერეთისა და სამეგრელოს ტყეების აღწერის შემდეგ ავტორი იძლევა ისეთ რჩევებს, რომლებიც სატყეო მეურნეობის შემდგომ განვითარებას კი არ ისახავდა მიზნად, არამედ დარგის ეკონომიკური პოტენციალის მაქსიმალური ექსპლოატაციის უზრუნველყოფას²⁵.

1843 წლის 23 ნოემბერს გრიფით „საიდუმლო“ ფინანსთა მინისტრი მ. კანკრინი წერილს უგზავნის ამიერკავკასიის მხარის მთავარმართებელ ა. ნეიდჰარდტს. მინისტრი აღნიშნავს, რომ ამიერკავკასიაში რუსეთის ვაჭრობის დაქვეითებასთან დაკავშირებით იმპერატორმა გადაწყვიტა ადგილობრივი რესურსების შესასწავლად მოავლინოს კოლეგიის მრჩეველი ი. გაგემეისტერი, რომელიც ფინანსთა სამინისტროს აგენტი იყო ბერლინში²⁶.

როგორც ჩანს, მთავარმართებელმა სათანადო შემწეობა აღმოუჩინა მოვლინებულ ჩინოვნიკს და დასახმარებლად მიამაგრა „ნადვორნი სოვეტნიკი“ დიუერუასი.

უკვე 1844 წლის 29 ივლისს ი. გაგემეისტერმა მთავარმართებელს წარუდგინა ორი ანგარიში (საერთოდ მან მივლინების შედეგების შესახებ წარადგინა 6 ანგარიში).

პირველად წარდგენილ ანგარიშს „Естественные произведения закавказского края“ გაგემეისტერი და დიუკრუასი ინყებენ ტყის იმ ჯიშებით, რომელთა მერქანი ვაჭრობის საგანს შეადგენდა (მუხა, ნაბლი, ბზა და სხვა). ანგარიშის ის ნაწილი, რომელიც მეურნეობას ეხება, საკმაოდ ზერელედაა შედგენილი და შეიცავს ძირითადად ისეთ რეკომენდაციებს, რომლებიც მხოლოდ ტყეების ექსპლოატაციის გაძლიერებას ითვალისწინებს. ანგარიშის ასეთი ხასიათი, როგორც ჩანს, იმანაც განაპირობა, რომ ის ტყეების დათვალიერების ვიზუალურ მეთოდს ემყარებოდა. ასევე მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა დროის ფაქტორმა და ქართული ენის უცოდინარობამაც. ნაშრომში ზერელედაა წარმოდგენილი ადგილობრივი მოსახლეობის მიერ ხის დამუშავების საკითხების ცოდნის შესახებ ცნობები. „Плотники и каменщики приходят из Турции и Персии для заработков. Здешним жителям эти ремесла почти не известны. До времен недавних, не знали даже употребления пил; бревна обрубивались с обеих сторон, покуда не выйдет из него доска. В Имеретии и Гурии делается и ныне тоже самое...“²⁷

რა თქმა უნდა, ასეთი „სარწმუნო“ ცნობებით შეიარაღებული ადგილობრივი მმართველობა ტყეების საერთო მდგომარეობის უკეთ შესწავლისათვის ვერ იზრუნებდა, მით უმეტეს, რომ საქართველოს რუსეთთან შეერთების პირველ ხანებში მთავარი ამოცანა აქ შემოყვანილი ჯარის ნაწილებისათვის თავშესაფრის გამოძებნა და ყაზარმების, აგრეთვე, სამხედრო დანიშნულების სხვა ობიექტების მშენებლობის უზრუნველყოფა იყო.

1802 წლის 18 აგვისტოს ქ. დუშეთის უფროსი მაიორი სტ. გუდიმი აცნობებს საქართველოს მმართველს პ. კოვალენსკის, რომ მცხოვრებლები გაიტანჯნენ არმიის ჯარისკაცების სახლებში დაყენებით, რომ მათ ბინები თავად არ უვარგათ და აყენებს ყაზარმების აშენების საკითხს, მით უმეტეს, რომ აქ უამრავი ტყეა. იგი ითხოვს ნებართვას საშენი ხე-ტყის დამზადებისა და გამოტანის შესახებ. ათი დღის შემდეგ მაიორი სტ. გუდიმი მოახსენებს საქართველოს მმართველს, რომ ხე-ტყე

უკვე მოზიდულია და იწყებს მშენებლობას. ამასთან ითხოვს მხარდაჭერას იმ შემთხვევაში, თუ ვინმე იჩივლებს²⁸.

ამავე წელს ასეთივე მშენებლობები დაიწყეს გორში, თელავსა და სილნალში²⁹. უნდა ვივარაუდოთ, რომ მსგავსი ხასიათის მშენებლობა ფართოდ გაიშლებოდა ქართლ-კახეთის სხვა ქალაქებსა და დასახლებულ ადგილებშიც, ხოლო საქართველოს დანარჩენი მხარეების რუსეთთან შეერთების შემდეგ – იქაც.

საქართველოში შემოყვანილი და განლაგებული ჯარის ნაწილებს ესაჭიროებოდათ დიდი რაოდენობით არა მხოლოდ სამშენებლო (სამასალე), არამედ საშუაზე ხე-ტყეც, რადგანაც გასათბობად და საჭმლის მოსამზადებლად ძირითადად ხის მერქანი გამოიყენებოდა. საშუაზე ხე-ტყის ნაკლებობა კი, როგორც ჩანს, უკვე მაშინაც იგრძნობოდა აღმოსავლეთ საქართველოში, განსაკუთრებით კი თბილისსა და მის მიდამოებში. 1802 წლის 17 დეკემბერს საქართველოს მთავარსარდალი პ. ციციანოვი გრაფ მუსინ-პუშკინს სწერდა: „Затруднение в доставлении дров в Тифлис, по неимению леса в близости сопряженное с стягощением здешних жителей, употребляемых на перевозку их, и бедность самих городских, обязывает меня просить отрядить начальства вашего искусных людей для приискания в окрестностях сказанного города карьеры каменных угльев, буде бы признаки поверхностные к тому были“.³⁰

ამავე დროს სამხედრო საჭიროებისათვის აუცილებელი იყო გემთსამშენებელი ხე-ტყის დიდი რაოდენობა. ამიტომ გემთმშენებლობაში გამოსაყენებელი ტყის მარაგების დაზვერვა, შესწავლა და გამოვლენა მნიშვნელოვან სახელმწიფო ამოცანას წარმოადგენდა. გენერალი პ. ციციანოვი გრაფ ა. ვორონცოვისადმი 1803 წლის 12 ივნისს გაგზავნილ წერილში ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ იმერეთში უამრავი ასეთი ტყეა³¹.

საინტერესოა საქართველოს მთავარსარდალის განსწავლულობა სატყეო საქმეში: იგი კარგად ერკვევა გემთმშენებლობისათვის საჭირო ხის ჯიშებში, იცის ზოგიერთი სატყეო ტერმინი (ფორმტმეისტერი ამ შემთხვევაში), რომელიც სულ ცოტა ხნის წინ იყო შემოღებული იმპერიაში.

1804 წლის 25 ოქტომბერს „დეისტვიტელნი სტატსკი სოვეტნიკი“ ლიტვინოვი გენერალ პ. ციციანოვს უდგენს მოხსენებით ბარათს იმერეთისა და სამეგრელოს აღწერით. აღწერაში ლიტვინოვი მიუთითებს, რომ უგზოობის გამო²² სამეგრელოში დამზადებული გემთსაშენებელი ხე-ტყის ნაპირთან მიტანა მეტად ძნელი საქმეა.

1805 წლის 31 მარტს გენერალი პ. ციციანოვი ლიტვინოვს აცნობებს, რომ მისი აზრი სამეგრელოში შეშის შეძენის, სურსათით ჩამოსულ სატრანსპორტო ხომალდებში ჩატვირთვისა და ყირიმში გადაზიდვის შესახებ მართებულია. თუმცა, გენერალი აღნიშნავს, რომ ორი ათასი საჟენი ცოტაა და დიდ სარგებლობას არ მოუტანს ხაზინას, იმის გათვალისწინებით, რომ შეშის შეძენაზე უნდა დაიხარჯოს ფული, ფული დასჭირდება, აგრეთვე, შეშის გემებში ჩატვირთვას. რაიმე შეცდომა ხომ არ არის თქვენს გაანგარიშებაშიო, – მიუთითებს გენერალი და იქვე დასძენს, რომ, ალბათ, 20 ათას საჟენზეა ლაპარაკი. გენერალი ლიტვინოვს ურჩევს, გააფრთხილოს სამეგრელოს მოსახლეობა, რომ ვისაც სურვილი აქვს შეშა გადაცვალოს მარილზე, დაამზადოს ის და გამოზიდოს ზღვის ნაპირას. ასე რომ, როცა გაზაფხულზე გემებით მოვა იმპერატორის გულმონყალებით გამოგზავნილი მარილი, ყველას შეეძლოს თავისი, წინასწარ დამზადებული შეშა გადაცვალოს²³. როგორც ჩანს, უკვე მაშინ დანყებულა საქართველოს შავი ზღვის ნაპირზე ხე-ტყის მარილზე გადაცვლა.

ადმირალ დე ტრაპენსიესადმი გენერალ პ. ციციანოვის მიერ 1805 წლის 26 თებერვალს გაგზავნილი წერილიდან ჩანს, რომ სამეგრელოში უკვე მიმდინარეობს გემთსაშენებელი ხე-ტყის დამზადება. ადმირალს სამეგრელოს ტყეებში ჭრების სამუშაოების ხელმძღვანელობისათვის გამოუგზავნია კაპიტან-ლეიტენანტი პაპაფილოვი. ის ითვლებოდა კომისიონერადაც ხე-ტყის დახარისხების დარგში. პაპაფილოვს დამხმარედ ჰყოლია მე-14 კლასის ქარგალი უსოვი, რომელიც გარდაცვლილა

იმავე წლის 5 იანვარს. წერილში პ. ციციანოვი სთხოვს ადმირალს, პაპაფილოვს გამოუგზავნოს შემცვლელი ქარგალი³⁴.

როგორც ჩანს, რუსი მოხელეები განსაკუთრებულ ყურადღებას უთმობდნენ როგორც გემთსაშენებელი, ასევე საშენებელი ხე-ტყის უსაფასუროდ ან იაფად შეძენის საკითხს, რათა სახელმწიფო სახსრები დაეზოგათ. ამ თვალსაზრისით მეტად საინტერესოა იმერეთის მეფის სოლომონის მიერ გენერალ ტორმასოვისადმი 1810 წლის 5 იანვარს გაგზავნილი წერილის დანართი:

„Пункты новой обязанности нашей:

7. Если в лесах Имеретинских найдены будут годные брусья для построения кораблей флотилии Черного моря, тогда я и преемники мои, как усердные Е.И.В., не смеем требовать за брусья ни малейшей платы и не возбраниться морским офицерам клеймить те брусья и никто из Имеретинских подданных не смеет срубить оные...“³⁵

იმპერიის შავი ზღვის ფლოტს რომ ძლიერ უჭირდა გემთსაშენებელი ხე-ტყის მოპოვება, რაც დიდ ფინანსურ სიძნელეებთანაც იყო დაკავშირებული, ჩანს გრაფ ნესელროდესადმი გენერალ ერმოლოვის წერილიდან (1824 წლის მაისი), სადაც ის აღნიშნავს, რომ „Не упустил-бы я из виду, если-бы можно было доставить в Имеретии лес корабельный, зная, сколько беден оным флот наш на Черном море, с какими и не самый годный заготавливается трудами и издержками...“³⁶

საქართველოში შემოყვანილი რუსეთის ჯარების ხე-ტყეზე მოთხოვნილების სიდიდის შესახებ მიახლოებით წარმოდგენას გვაძლევს გენერალ ფელდმარშალ თავად ა. ბარიატინსკის ანგარიში (1857-1859 წწ.), სადაც ნათქვამია, რომ ჯარის ნაწილები-სათვის საჭირო იქნება 35 ათასი საჟენი (დაახლოებით 350 ათასი კუბური მეტრი) შეშა წლიური გაანგარიშებით, ხოლო საჭირო სამშენებლო ხე-ტყის რაოდენობას ყოველ ცალკეულ შემთხვევაში განსაზღვრავს საინჟინრო უწყება³⁷.

ამავე დროს საქართველოს ტყეებით დაინტერესებულნი იყვნენ ევროპის სახელმწიფოებიც (საფრანგეთი, ინგლისი, საბერძნეთი და სხვა).

საქართველოს ტყეებიდან შავი ზღვით ბევრი ხე-ტყე გადიოდა. 1813 წელს ფშადში დაარსდა დე-სკასის სავაჭრო ფაქტორია, რომელსაც გამოეყო სახელმწიფო გემი 100 ათასი ფუთი მარილით. მარილი გათვალისწინებული იყო ადგილობრივი მოსახლეობიდან გემთსაშენებელი ხე-ტყის შესაძენად, ფუთ მარილზე ჩვეულებრივ იცვლებოდა ფუთი ხე-ტყე³⁸.

ევროპაში დიდი მოთხოვნილება იყო ბზაზე. იგი გარდა საქსოვი დაზგების მაქოების დამზადებისა, ფართოდ გამოიყენებოდა გრავირებისათვის. ცნობილია, რომ ბზა ევროპაში გრავირებისათვის XV საუკუნიდან გამოიყენება, ხოლო ლონდონისა და პარიზის ბაზრები ყოველთვის მარაგდებოდა სწორედ შავიზღვისპირული ბზით. XIX საუკუნის 30-იან წლებში მარტო ინგლისის ყოველწლიური მოთხოვნილება ბზაზე 600 ტონას შეადგენდა. მდინარე ბზიფის აუზის ქვედა ნაწილიდან XIX საუკუნის 40-იან წლებში საზღვარგარეთ რამდენიმე მილიონი ფუთი ბზაა გატანილი³⁹.

როგორც საისტორიო წყაროებიდან ჩანს, ფრანგები ისე იყვნენ დაინტერესებულნი სამეგრელოს ტყეებით, რომ 1824 წელს მთავარმართებლის კანცელარიაშიც კი მოახერხეს შეღწევა იმის გასაგებად, თუ რას სწერდა პეტერბურგიდან გრაფი ნესელროდე გენერალ ერმოლოვს ხსენებული ტყეების თაობაზე⁴⁰.

1835 წლის 10 ივლისს ბარონმა როზენმა „ტაინი სოვეტნიკს“ როდოფინკინს პეტერბურგში გაუგზავნა მიმართვა, სადაც აღნიშნავდა, რომ ალექსანდრიაში რუსეთის გენერალურმა კონსულმა პოლკოვნიკმა დიუგამელმა შემდეგი აცნობა: ლვოვისაგან მიღებული ინფორმაციით, დიუგამელს წარმოდგენა შეექმნა სამეგრელოს ტყეების სიმდიდრეზე და ამის შესახებ ესაუბრა ეგვიპტის ფაშას, რომელსაც მნიშვნელოვანი ჰიდრაულიკური სამუშაოებისათვის მეტად სჭირდებოდა საშენი ხე-ტყე. ეგვიპტის ფაშამ მეჰმედ-ალიმ ერთ ოდესეულ ვაჭარს დაავალა სამეგრელოში საშენი ხე-ტყის შესყიდვა და ალექსანდრიაში გაგზავნა.

ბარონ როზენის თბილისში არყოფნის დროს პოლკოვნიკ დიუგამელისათვის უცნობებიათ, რომ ადგილობრივმა ხელისუფლებამ მისი დასკვნის თანახმად, გასცა სათანადო განკარგულებები, რომლითაც ოდესეღა ვაჭარს შეუფერხებლად მიეყიდება სამეგრელოს ხე-ტყე. თბილისში დაბრუნებულ როზენს ამ საქმისათვის სხვა თვალთ შეუხედავს და გადაუწყვეტია პეტერბურგის ნებართვის გარეშე აღნიშნული ხე-ტყის გაცემაზე უარი ეთქვა. ამასთან ბარონი აცნობებს როდოფინკინს, რომ პეტერბურგიდან პასუხის მიღებამდე რაიმე საბაბით შეაჩერებს სამეგრელოში მეჰმედ-ალის რწმუნებულის მოქმედებას. საგულისხმოა, რომ ამიერკავკასიის მთავარმართებელი ამ მიმართვაში იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ ეგვიპტეში სამეგრელოსა და აფხაზეთის საშენი ხე-ტყის გაყიდვა იმპერიის ვაჭრობის საქმეს განსაკუთრებულ სარგებლობას არ მოუტანდა და ხელს შეუწყობდა აღნიშნულ მხარეში ტყეების განადგურებას. ეს ხე-ტყე იმპერიას თუ სამხედრო მიზნებისათვის არა, შეიძლებოდა საზღვაო-სავაჭრო ხომალდების მშენებლობისათვის დასჭირებოდა.

ამავე წერილში ბარონი აღნიშნავს, რომ სამეგრელოს მთავარმა თავის ქვეშევრდომებში განათლების შეტანისა და მათი ვაჭრობით დაინტერესების მიზნით საკუთარი მასალით ააგო სავაჭრო გემი, რომელმაც 1834 წლიდან რამდენიმე რეისი გააკეთა ოდესაში და უკან. ასეთივე გემი მეორეც შენდება. ამიტომ ბარონ როზენს მიზანშეწონილად არ მიაჩნია სამეგრელოს ხე-ტყის არა მარტო ეგვიპტის ფაშისთვის, არამედ სხვებისთვისაც მიყიდვა. ბარონი როდოფინკინს სთხოვს ამის თაობაზე მოახსენოს იმპერატორს.⁴¹

ერთი თვის შემდეგ როდოფინკინი აცნობებს ბარონს, რომ იპერატორმა ბრძანა:

1. აუცილებელია მხედველობაში იქნეს მიღებული სამეგრელოს ტყეების სიდიდე, რაც მოითხოვს მის შემცირებას, რათა მოსახლეობას მიწა ჰქონდეს. ამავე დროს გადაბერებული ხეების მოჭრა ზრდის საშუალებას მისცემს ახალგაზრდა ტყეს. ასე-

თი ღონისძიების გარეშე გადაბერებული დაღუპება და უვარგისი გახდება.

2. ის გარემოება, რომ სანაოსნო გზებთან ახლოს ან საერთოდ არ არის, ან ძალიან მცირე რაოდენობით არის ჯანსაღი საშენი ხე-ტყე, ვარგისი კი ნაპირიდან შორსაა, მისი მოჭრა და გადმოზიდვა ნაპირამდე მუშახელს მოითხოვს. ეს კი სასარგებლო იქნება მცხოვრებთათვის.

3. იმ მხარეში ყველა უცხოელს გემების მშენებლობისა და თავის ქვეყანაში გაგზავნის ნება აქვს დართული. თუ ეგვიპტის ფაშას ავუკრძალეთ ხე-ტყის შესყიდვა, მან შეიძლება ეს ფაქტი მის მიმართ მტრულ აქტად ჩათვალოს, მაშინ, როდესაც მასთანაც და თურქეთთანაც, რომლის ქვეშევრდომიც ეგვიპტეა, დამოკიდებულება კეთილი გვაქვს.

ერთი სიტყვით, იმპერატორმა სასარგებლოდ ჩათვალა ეგვიპტის მიერ სამეგრელოდან სამასალე მერქნის გაზიდვა, ვინაიდან საშენი ხე-ტყის შესყიდვა ეგვიპტესა და რუსეთს შორის საგარეო ვაჭრობის ერთ-ერთი დარგი იყო⁴².

ადგილობრივი ტყეების ასეთ გაძლიერებულ ექსპლოატაციას ისიც უწყობდა ხელს, რომ რუსეთის იმპერატორი გააჩუქებდა ხოლმე ტყეების დიდ ფართობებს სახნავ მიწებთან ერთად: იმპერატორის 1821 წლის ბრძანებით ფრანგ ნეგოციანტს, კავალერ გამბას საქართველოში სავაჭრო დანესებულებების მოწყობის ინიციატივის გამოჩენისათვის გამოეყო 16 ათასამდე დესეტინა მიწა „...იმ ადგილებში, სადაც ის ამოირჩევს..., რისთვისაც გამბას გადახდეს 1 დესეტინაზე 1 მან. 5 წლის განმავლობაში, ყოველწლიურად მეხუთედი ნაწილი მთელი (16000 მან.) თანხისა“.⁴³ კავალერმა გამბამ მიიზომა საუკეთესო მიწები (ტყეები და სახნავები) ძირითადად დასავლეთ საქართველოში.⁴⁴

საქართველოს ბევრ რეგიონში, განსაკუთრებით დასახლებული ადგილების ახლომახლო, ტყეების ნაკლებობას ყველა ამჩნევდა, მათ შორის ცარიზმის კავკასიური ადმინისტრაციის წარმომადგენლებიც. თბილისის გარშემო უტყეობის გამო შენუხებული პ. ციციანოვი გარკვეულ ნაბიჯებს დგამდა, ქა-

ლაქის შენობების გასათბობად ეძებდა ქვანახშირს. 1805 წლის გაზაფხულზე საქართველოს მთავარსარდალი გორის კაპიტან-ისპრავნიკს კრუშკოვს დავალებას აძლევს თბილისის სახაზინო ბაღების საჭიროებისათვის სოფელ ალის ტყის ფართობებიდან გადასარგავად მოამზადოს ნაბლის ნერგები. დავალებას თან ერთვის სპეციალური ინსტრუქცია ხეების გადარგვის ნესების შესახებ. მთავარსარდალი ავალებს კაპიტან-ისპრავნიკს, რომ სათანადო ნესების დაცვით ამოღების შემდეგ ნერგები გადაატანინოს ციციშვილების ან მაჩაბლების მამულში, ხოლო იქიდან კი ტივებით ჩამოაზიდვინოს თბილისში.⁴⁵

1817 წლის ივნისში საქართველოს სამოქალაქო გუბერნატორის მოვალეობის შემსრულებელი გენერალ-მაიორი კ. ფ. სტალი ნერილს უგზავნის თბილისის „ისპრავნიკს“ და გორის, თელავისა და სიღნაღის ოკრუგების უფროსებს უტყუო ადგილებში ნერგების დარგვის შესახებ. ნერილში მითითებულია, რომ კავკასიის მთავარმართებელი ა. ერმოლოვი დღენიადაგ ზრუნავს მისდამი რწმუნებული მხარის კეთილდღეობაზე „... Находя по Грузии в окружности заселенных мест большой недостаток в лесах, предположил ввести здесь в употребление разведение оных посредством посева и посадки, как сие довольным успехом производится во многих местах Европы, менее способных для произрастания“. მთავარმართებლის მითითებათა შესაბამისად, გუბერნატორს უბრძანებია, ტყეების გაშენების სამუშაოების სახელმძღვანელოდ შეედგინათ ამონაკრები მეტყევეობის საერთო ნესებიდან. იმავე წლის ბოლოს და მომდევნო 1818 წლის გაზაფხულზე ოკრუგების უფროსები მოახსენებენ ხელმძღვანელობას მიღებული დავალების შესრულების შესახებ.⁴⁶

არც საქართველოს სამოქალაქო გუბერნატორის მოვალეობის შემსრულებლის კ. ფ. სტალის დავალებაში და არც ადგილობრივი ხელისუფლების წარმომადგენლების მიერ შედგენილ დოკუმენტაციაში არ არის მითითებული გაშენებული კულტურების ზუსტი ადგილ-მდებარეობა. მიუხედავად ამისა, როგორც ჩანს, 1817 წელი, უფრო ზუსტად კი XIX საუკუნის

20-იანი წლები, უნდა ჩაითვალოს საქართველოში მასობრივი სატყეო-საკულტურო სამუშაოების დასაწყისად. სამეცნიერო ლიტერატურაში კი დღესდღეობით ამ სამუშაოების დასაწყისად მიჩნეულია XIX საუკუნის 90-იანი წლები.

ცარიზმის კავკასიური ადმინისტრაციის მიერ გადადგმული ასეთი ნაბიჯების მიუხედავად, ტყეების ექსპლოატაციის გაძლიერებამ მოსახლეობის პროტესტები გამოიწვია.

კახეთის 1812 წლის აჯანყების მონაწილეების მიერ მარკიზ პაულუჩისადმი გაგზავნილ მიმართვაში ნათქვამია: „... От нарядов не стало у нас быков, и в лесах не нашли более леса для постройки ароб, и такой обиды не могли более вытерпеть“...⁴⁷

ამ შემთხვევაში, ალბათ, იგულისხმება ახლომდებარე ტყეები, სადაც ადგილობრივ მოსახლეობას ხელი მიუწვდებოდა.

როგორც საისტორიო წყაროებიდან ჩანს, იმავე პერიოდში გახშირდა ტყისმფლობელების საჩივრები ტყეების გაჩეხვის თაობაზე. 1829 წლის 23 მარტს კავკასიის მთავარსარდალი გრაფი პასკევიჩი შინაგან საქმეთა მინისტრს მოახსენებს: „В дополнение отношения моего к Вашему Превосходительству от 21 декабря 1828 года... касательно ходатайства Грузинского Предводителя Дворянства, Генерал-Майора Князя Багратиона-Мухранского, о воспреещении пользоваться сенокосом, рубкою леса, во владениях помещичьих без платы... имею честь уведомить...:

2) ... и сами владельцы об определительности границ в присвоенных ими лесных дачах, не могут представить доказательств, потому, что лесные дачи между ими при Грузинских царях неразделялись и законов Царя Вахтанга в 169 статье сказано: «три вещи, как то: вода, лес и трава, никому в мире невозбраняются и принадлежат Государю», следовательно ходатайство Грузинского Предводителя дворянства, о воспреещении порубки леса противно существующим здесь законам“.⁴⁸

1830 წლის დასაწყისში გორის მაზრის მემამულეს თავად ნიკოლოზ ციციშვილს თხოვნით მიუმართავს თბილისის სამხედრო გუბერნატორისათვის. იგი პროტესტს აცხადებდა მისი

და მისი ნათესავების კუთვნილ ტყეებში სახაზინო ნაგებობათა მშენებლობის საჭიროებისათვის ხე-ტყის უსაფასუროდ დამზადების გამო. სამხედრო გუბერნატორი გენერალ-ადიუტანტი ს. სტრეკალოვი აღნიშნულ თხოვნას უგზავნის საქართველოს სამოქალაქო გუბერნატორს და ავალებს სათანადოდ შეამოწმოს, რა დოკუმენტებს ეყრდნობიან თავადი ციციშვილები თხოვნაში მითითებულ ტყეებზე საკუთრების გამოცხადებისას.⁴⁹ სამოქალაქო გუბერნატორმა სათანადოდ შეისწავლა საკითხი და სამხედრო გუბერნატორს მოახსენა, რომ თავადი ციციშვილების თხოვნა სამართლიანია და უნდა მიიღონ კუთვნილი შემოსავალი.⁵⁰ გენერალმა ს. სტრეკალოვმა უარი უთხრა მთხოვნელებს და სამოქალაქო გუბერნატორს მიუთითა, რომ მათ მიერ მითვისებულ ტყეებში ჭრები ისევ იმავე პირობებით უნდა გაეგრძელებინათ. ასეთი გადაწყვეტილება სამხედრო გუბერნატორმა მფლობელობის ყალბი დოკუმენტებით გაამართლა, რის გამოც შეუძლებლად ჩათვალა თავად ციციშვილების თხოვნის იმჟამად დაკმაყოფილება⁵¹.

როგორც ჩანს, არც სახაზინო ტყეები იყო უკეთეს მდგომარეობაში. იგივე გენერალი ს. სტრეკალოვი უკვე 1830 წლის შემოდგომაზე საქართველოს უმაღლესი მთავრობის საერთო საკრებულოსადმი გაგზავნილ წერილში მიუთითებს, რომ საქართველოს სახაზინო ტყეებში ტყის ჭრა ხდება თვითნებურად, ადგილობრივი ხელისუფლების უგულებელყოფით. მაგალითად მას მოჰყავს მდინარე არაგვის ნაპირზე, სოფელ ნაოზსა და ბულაჩაურს შორის, ხერსონის გრენადერთა პოლკის ჯარისკაცების მიერ 500 საჟენი შეშის დასამზადებლად ტყის ჭრა. ეს ჭრა დუშეთის სამხედრო უფროსის განკარგულებით მომხდარა ისე, რომ პოლიციას არაფერი ცოდნია ამის შესახებ. ს. სტრეკალოვი მიუთითებს, რომ სამოქალაქო გუბერნატორი საკითხს აყენებს, რათა უცილობელ წესად იქნეს მიღებული, რომ ტყის ჭრა მოხდეს ადგილობრივი მმართველობის მიერ მითითებულ მონაკვეთზე.⁵²

ტყით სარგებლობის მოსაწესრიგებლად ყველა ქვეყანაში არსებობს კანონები, რომლებიც ითვალისწინებს ტყის სიმდიდრით ყველა სახის სარგებლობის წესს – ტყეების დაცვას, ტყეებში ჭრების სიდიდეს, მათი ჩატარების, ხე-ტყის დამზადებისა და გამოზიდვის, აგრეთვე, ტყით სხვა სახის სარგებლობის წესებს. როგორც საისტორიო წყაროებიდან ჩანს, ცარიზმის კავკასიური ადმინისტრაციის წარმომადგენლები XIX საუკუნის ოციათი წლებიდან სხვადასხვაგვარ ინტერპრეტაციას აძლევდნენ საქართველოში ტყით სარგებლობის წესებს. ამ თვალსაზრისით მეტად საინტერესოა საქართველოს სამოქალაქო გუბერნატორისადმი გორის ოკრუგის უფროსის 1830 წ. 2 ივნისის წერილი თავად ნიკოლოზ ციციშვილისა და მისი ნათესავების კუთვნილი ტყეებიდან სახაზინო ნაგებობების მშენებლობისათვის ხე-ტყის უსაფასუროდ დამზადების თაობაზე. ამ წერილში ის ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ ხაზინის საჭიროებისათვის სამასალე მერქანი უკვე 20 წელია აღნიშნული თავადებისა და სხვა მემამულეთა ტყეებში მზადდებოდა.⁵⁴

სამეცნიერო ლიტერატურაში^(54,55,56) აღნიშნულია, რომ ცარიზმმა საქართველოში ტყისმფლობელობა თავდაპირველად მეფე ვახტანგ VI კანონების შესაბამისად დატოვა და XIX საუკუნის დასაწყისიდან ტყით სარგებლობის გარკვეული წესები აღარ არსებობდა. ამის მიზეზი ძველი, ვახტანგ VI და ახალი, რუსული კანონების აღრევაში მდგომარეობდა.

ვახტანგ VI სამართლის წიგნის 169-ე მუხლში ნათქვამია: „ქვეყანაზედ ეს სამი რამ არ დაეჭირვის კაცსა და ხელმწიფისა არის – წყალი, შეშა და ბალახი“.⁵⁷ სჯულმდებელი მეფე განმარტავს: „172. მთა და შეშა ამისათვის არ დაეჭირვის, – თუ ბარის კაცი სახლს არ ააშენებს და შეშით არ დარჩების, ქვეყანაზე შენობა მოაკლდების და ხელმწიფეს ლაშქარ-ნადირობა დააკლდების“.⁵⁸

ტყით თავისუფალი სარგებლობის საკითხს დ. ბაქრაძე შემდეგ განმარტებას აძლევს: „კავკასიის მცხოვრებლებიდან ტყე მთიანი საძოვრებით კერძო საკუთრების ობიექტად მხოლოდ

საქართველოში გვხვდებოდა, სხვა მხარეებში კი ხსენებული ობიექტები მთელი საზოგადოების განუსხვისებელ საკუთრებას შეადგენდა. IX-XVIII საუკუნეების აქტებიდან ჩანს, რომ საქართველოში საერთო ტყით უფასოდ სარგებლობა (სათბობად თუ მშენებლობისათვის) ყველას შეეძლო, მაგრამ მათ ხსენებული ტყიდან ხის მასალის ან შეშის გასაყიდად გამოტანა ეკრძალებოდათ.⁵⁹

დამახასიათებელია, რომ XIX საუკუნის ოცდაათიანი წლებიდან დაწყებული ცარიზმის კავკასიური ადმინისტრაციის წარმომადგენლები ტყით სარგებლობის საკითხების განხილვის დროს სისტემატურად აღნიშნავენ, რომ ვახტანგ VI კანონის მიხედვით ტყის სარგებლობის უფლება ყველას აქვს და შეუძლებელია ვინმეს უარი ეთქვას.

როგორც ცნობილია, ვახტანგ VI სამართლის წიგნთა კრებული შედგენილია XVIII საუკუნის დასაწყისში. მეფე-სჯულმდებელი, როდესაც ზემოთ აღნიშნული მუხლები წყლის, შეშისა და ბალახის შესახებ შეჰქონდა თავის კანონში, პირველ რიგში, ალბათ, იმას გულისხმობდა, რომ სახელმწიფოს უთვალავი მტრის შემოსევებისაგან გაპარტახებული სახალხო მეურნეობის სწრაფი აღდგენა-განახლების საშუალება ჰქონოდა. XIX საუკუნის დასაწყისში, როდესაც ასეთი შემოსევების საშიშროება გაქრა, რა თქმა უნდა, ტყით სარგებლობის უსაფასურო ნესების დატოვება, ისიც ხე-ტყეზე წარმოუდგენლად გაზრდილი მოთხოვნილების პირობებში, ყოველად გაუმართლებელი იყო.

როგორც ჩანს, ცარიზმის კავკასიური ადმინისტრაციის წარმომადგენლებს ანუცობდათ ტყით სარგებლობის ასეთი გაურკვეველი ხასიათის ნესების არსებობა, რადგანაც წინააღმდეგ შემთხვევაში სახაზინო მშენებლობებისათვის საჭირო უამრავი ხე-ტყისთვის დიდი რაოდენობის ღირებულების გადახდა დასჭირდებოდათ, რის სიმცირესაც სამხედრო ხელმძღვანელობის წარმომადგენლები ყოველთვის აღნიშნავდნენ.^{60, 61}

ვახტანგ VI კანონთა კრებულის რუსულ ენაზე თარგმნა 1824 წელს დამთავრდა.⁶² აღნიშნულ კანონთა კრებული სენატის გან-

კარგულებით მხოლოდ 1828 წელს გამოქვეყნდა პეტერბურგში.⁶³ ძნელი წარმოსადგენია, როგორ შეიძლებოდა ეხელმძღვანელათ სხვა ენაზე არსებული კანონების კრებულით რუსული ადმინისტრაციის წარმომადგენლებს.

ტყით სარგებლობის ვახტანგ VI კანონებზე დამყარების სურვილმა ისე გაიტაცა ზოგიერთი მოხელე, რომ მთლიანად დაავიწყდა იმავე კანონების 172-ე მუხლის მეორე ნაწილი, სადაც ნათქვამია: „მაგრამე, იქნებისცა, მთის პატრონს ერთი სანადირო ალაგი ყორულად ქონდეს და იქ არ მოაჭრევინოს“.⁶⁴ ცარიზმის კავკასიური ადმინისტრაციის წარმომადგენლებმა აღნიშნულ პერიოდში ტყის მფლობელებს ეს უფლება თითქმის მთლიანად შეუზღუდეს. ქართველი თავადაზნაურობისათვის, ტყის ძირითადი მფლობელებისათვის, აღნიშნული უფლების შეზღუდვით ახალი ადმინისტრაცია ტყეების მოვლა-პატრონობის გაუმჯობესებისათვის, მათში ექსპლოატაციის შემცირებისათვის კი არ ზრუნავდა, არამედ ისწრაფვოდა გაეხანგრძლივებინა ჯარის ნაწილებისა და სხვა სახაზინო დანიშნულებისათვის ხე-ტყით უფასო სარგებლობა.

ტყით სარგებლობის საკითხებთან დაკავშირებით ვახტანგ VI კანონების გამოყენების თაობაზე საინტერესო ცნობებს შეიცავს ამიერკავკასიის მხარის მთავარმართებლის ა. ნეიდჰარდტის მიერ სამხედრო მინისტრისადმი 1844 წლის 9 ნოემბრის მოხსენებაც, სადაც ის აღნიშნავს, რომ რუსეთთან საქართველოს შეერთების შემდეგ საშენი ხე-ტყისა და შემის ჭრა ადგილობრივ ტყეებში როგორც არმიის, ისე სხვა უწყებების მიერ ხდებოდა თავისუფლად. ყოველ შემთხვევაში, არსებული საქმეებიდან არ ჩანს, რომ ვინმეს ხელი შეეშალოს ასეთი მოქმედებისათვის, მაგრამ მთავრობის განკარგულება, რომელიც ასეთი თავისუფალი სარგებლობის ნებას დართავდა და დროთა განმავლობაში კანონის სახეს მიიღებდა, არ ყოფილა. ამიტომ მას მიაჩნდა, რომ ასეთი წესების ჩამოყალიბებას ხელი შეუწყობდა იმან, რომ მფლობელებში ჯერ კიდევ არ იყო განმტკიცებული საკუთრების ხელშეუხებლობის შეგნება და ისინი პროტესტს

არ გამოთქვამდნენ. თვით საკუთრებაც ბევრი მათგანისათვის ცნობილი არ იყო, ხოლო „Впоследствии, когда с постепенным устройством здесь гражданственности и вместе с тем с упрочением прав собственности начали возникать претензии, то для оправдания существовавшего порядка обратились к местным законам Царя Вахтанга, которыми якобы свободная рубка не возбранялась никому. – В 169 и 172 статьях сих законов действительно сказано, что „Лес и дрова не воспрещается каждому“.⁶⁵

როგორც საისტორიო წყაროებიდან ჩანს, პეტერბურგთან მიმონერა საქართველოში ვახტანგ VI კანონების გამოყენების აკარგეანობის შესახებ 1859 წლის ოქტომბრის ბოლომდე გრძელდებოდა. ასევე გრძელდებოდა, რა თქმა უნდა, ამ კანონების გამოყენების საბაბით ადგილობრივი ბუნებრივი სიმდიდრეების, მათ შორის ტყეების, განადგურებაც.

როგორც არ უნდა იქნეს განხილული აღნიშნული საკითხი, აშკარად ჩანს, რომ ქართველმა თავადაზნაურობამ, ტყის ფართობების ძირითადმა მფლობელმა, დავიწყა ტყეების მოვლა-გაფრთხილების ის საუკეთესო ტრადიციები, რომლებმაც ქვეყანას საუკუნეების მანძილზე შეუნარჩუნა ეს ფასდაუდებელი სიმდიდრე. თავადაზნაურობა ვალდებული იყო ყველა ღონე ეხმარა ტყეებში მეურნეობის წარმოების იმ ტრადიციების აღდგენა-გატარებისათვის, რომლებიც ათასწლეულების მანძილზე შეიმუშავა ქართველმა ხალხმა. მოხდა პირიქით.

1835 წლის 26 ოქტომბერს თავადი ლევან დადიანი საოცარი ოპერატიულობით აცნობებს ბარონ როზენს:

„Согласно предложения в. выс-а, от 4-го сего октября, я готов продавать лес и за границу, ибо в сем состоит существенная польза Мингрелии, и всепокорнейше прошу не оставить сделать начальническое распоряжение ваше и удостоить меня наставлением, как я должен поступать при сей продаже“.⁶⁶

1833 წელს თავადაზნაურობის წინამძღოლი ნიკოლოზ ფალავანდიშვილი პეტერბურგში სატყეო მეურნეობის წამახალისებელი საზოგადოების სახელზე ასეთი შინაარსის წერილს

გზავნის: „... Таковой избыток в лесах обеспечивает край по неопределенное время и потому на сбережение и улучшение оных не обращается никакого внимания“. ⁶⁷

ამიერკავკასიის მხარის მთავარმართველობის საბჭოს ჟურნალის 1847 წლის 10 ოქტომბრის ამონაწერიდან ნათლად ჩანს, რომ თავადი ავალიშვილები – ზაზა, სიმონი, ზაალი, ქაიხოსრო, ალექსანდრე და ზურაბი – მიუხედავად იმისა, რომ 1842 წელს ხელწერილით ივალდებულეს ბორჯომის ხეობის სადაო ტყით სარგებლობის შეწყვეტა საქმის საბოლოოდ გადაჭრამდე, კვლავ განაგრძობენ თავისას და ტყის მრეწველებს აღნიშნულ ტყეებში ხე-ტყის დამზადებისა და გამოტანის ნებას რთავენ, რაშიაც იღებენ „სალბაშს“ – თითოეულ მორზე 5 კაპიკს ვერცხლით⁶⁸. გორის მაზრის უფროსი იტყობინება, რომ „ავალოვები“ წლიურად 1200 მანეთს იღებენ ვერცხლით⁶⁹. ამრიგად, წლის განმავლობაში ამ ტყეებიდან გამოიზიდებოდა არანაკლებ 25 ათასი მორისა, ხოლო ბოლო 5 წლის განმავლობაში – 125 ათასამდე მორი იქნა გამოზიდული.

აღნიშნული პერიოდისათვის რუსეთის შიდა გუბერნიების ტყეებში ბევრი მნიშვნელოვანი ღონისძიება გაატარეს.

1802 წლიდან სატყეო დეპარტამენტი შევიდა ფინანსთა სამინისტროს შემადგენლობაში. 1803 წლიდან დაიწყო ტყეების გამმიჯნავი კომისიების შექმნა. 1806 წლიდან სატყეო ნაწილი ახლებურად იქნა მოწყობილი: სახაზინო ტყეების მართვა თითოეულ გუბერნიაში ხორციელდებოდა სახაზინო პალატების მიერ, სადაც შექმნილი იყო სატყეო განყოფილებები. სატყეო განყოფილებას ხელმძღვანელობდა გუბერნიის მეტყევე ან უფროსი მეტყევე. გუბერნიის მეტყევესთან იყო, აგრეთვე, სწავლული მეტყევის საშტატო ერთეულიც. 1826 წლიდან გუბერნიაში სახაზინო ტყეები დაიყო ოკრუგებად. ოკრუგის ტყეებს მართავდა ოკრუგის მეტყევე. ოკრუგები იყოფოდა მაზრებად, სატყეოებად და სატყეო უბნებად. თითოეულ ოკრუგში უნდა ყოფილიყო სამი და მეტი სატყეო და უბანი.

სახომალდე ტყეების გამგებლობა, ტყეებში მუხისა და საანძე მერქნის მოჭრა და პორტებში მიტანა 1828 წლიდან ევალეზოდა საზღვაო სამინისტროს სახომალდე ტყეების დეპარტამენტს.

1837 წელს შეიქმნა სახელმწიფო ქონებათა სამინისტრო, რომლის გამგებლობაში სახაზინო ტყეებიც შევიდა.

1839 წლიდან სახელმწიფო ქონებათა სამინისტროს სატყეო უწყება სამხედრო წესით მოეწყო და ყველა მისი ჩინი მეტყევეთა კორპუსში გაერთიანდა⁷⁰.

იმპერატორის მიერ 1826 წლის 19 ივნისს დამტკიცებულ დებულებაში უკვე აღნიშნული იყო, რომ სახაზინო ტყეების გარე გამიჯვნის დამთავრების შემდეგ უნდა დაწყებულიყო შიგა გამიჯვნა. ამ ტერმინში იგულისხმებოდა ტყეების დაყოფა კვარტალებად, ხოლო ამ უკანასკნელებისა კი – საშეშე ტყეკაფებად და სამასალე ტყეებად. დებულება ითვალისწინებდა, აგრეთვე, ტყეების გამიჯვნის შემდეგ მათში თანდათანობით სწორი სატყეო-სამეურნეო ღონისძიებების გატარებას. თუმცა, ამ სამუშაოებს სახაზინო ტყეებში 1838 წლამდე არ შედგომიან⁷¹.

ყველა ეს ღონისძიება ტყეებში მეურნეობის წარმოების გაუმჯობესებისაკენ იყო მიმართული. მაგრამ კერძო საკუთრების პირობებში, ტყეებში მეურნეობის წარმოების რაციონალური ღონისძიებების გატარება ბევრ წინააღმდეგობას ხვდებოდა. სატყეო კანონები თუმცა კი შეიცავდა მრავალ სასარგებლო პუნქტს, მაგრამ ისინი ნაწილობრივ ქალაქებში რჩებოდა, ან ტარდებოდა არასრულყოფილად⁷². მიუხედავად ამისა, ეს ღონისძიებები რუსეთის სატყეო მეურნეობისათვის მეტად პროგრესულ ნაბიჯებს წარმოადგენდა.

1832 წელს პეტერბურგში სატყეო მეურნეობის წამახალისებელი საზოგადოება შეიქმნა, რომლის ძირითადი მიზანი, როგორც სახელწოდებიდან ჩანს, იყო კერძო მფლობელების წახალისება ტყეების გაფრთხილებისა და დაცვისათვის, აგრეთვე, სწორი მეტყევეობის შესახებ ცოდნის გავრცელება. თავისი არსებობის მანძილზე საზოგადოებამ მნიშვნელოვანი სამუშაოები ჩაატარა. 1845 წელს სატყეო საზოგადოება შეუერთეს თავისუ-

ფალ ეკონომიკურ საზოგადოებას მისი მეექვსე განყოფილების სახით. 1851 წელს აღნიშნული განყოფილება დაიხურა.

საზოგადოების პრეზიდენტმა, სენატორმა პ. პოლუტიკამ უკვე 1833 წლის 9 მაისს თავადაზნაურობის წინამძღოლს ნიკოლოზ ფალავანდიშვილს გამოუგზავნა წერილი, სადაც სთხოვდა წერილზე თანდართული ფორმით საზოგადოებისათვის წარედგინა სტატისტიკური ცნობები საქართველოს კერძო მფლობელობის ტყეების შესახებ⁷³. ნიკოლოზ ფალავანდიშვილი იმავე წლის ივლისში პასუხს უგზავნის სენატორ პ. პოლუტიკას, რომ ვერ წარუდგენს სტატისტიკურ ცნობებს, რადგან „... в здешнем крае не только леса, но дачи и земли надлежащим образом не обмежеваны и приведены в ту известность, какая требуется для статистики“...⁷⁴ პასუხიდან კარგად ჩანს თავადაზნაურობის დამოკიდებულება ამ საზოგადოებისადმი. ტყეების გამიჯვნის საკითხი არც რუსეთში იყო მოგვარებული, თუმცა სატყეო საზოგადოების მუშაობით კერძო ტყისმფლობელთა დიდი ნაწილი დაინტერესდა და საზოგადოების საქმიანობაში აქტიურად ჩაება.

სატყეო მეურნეობის წამახალისებელმა საზოგადოებამ 1833 წლიდან დაიწყო „სატყეო ჟურნალის“ («Лесной журнал») გამოცემა. ჟურნალს შემდეგი შინაარსი ჰქონდა:

I. სატყეო-სამეურნეო მეცნიერებები

ტყეებისა და ხეების გაშენება, ტყის დაცვა, სატყეო ტექნოლოგია ანუ ტყის მოხმარება (გამოყენება), სატყეო ტაქსაცია ანუ ტყეთანგარიში, სატყეო მეცნიერების ისტორია.

II. დამხმარე მეცნიერებანი

სატყეო ბოტანიკა, სატყეო ქიმია, ტყის ნიადაგების შესწავლა, ზოოლოგია, განსაკუთრებით სატყეო ენტომოლოგია, ტყეთვაზომვა, სატყეო გეოგრაფია, სატყეო სტატისტიკა და ტყეების ტოპოგრაფიული აღწერა.

III. სატყეო მეცნიერებათა ლიტერატურა

სატყეო განხრით არსებულ თხზულებათა განხილვა, ბიბლიოგრაფიული ცნობები და განცხადებები ახლად გამოსაცემი თხზულებების შესახებ სატყეო განხრით, მეცნიერთა

ბიოგრაფიები და მითითებანი სატყეო მეცნიერებათა ხაზით, გამოჩენილ მეტყევეთა შრომები და თხზულებანი.

IV. ბუნების ღირსშესანიშნაობანი, უახლესი გამოკვლევები და დაკვირვებები

იშვიათი და არაჩვეულებრივი ბუნებრივი მოვლენების აღწერა, უახლესი გამოგონებანი სატყეო განხრით, სასარგებლო იარაღების, მონყობილობებისა და მოდელების აღწერა.

V. ნარევი

სატყეო სასწავლებლებისა და დაწესებულებების აღწერა, დავალებები სატყეო საგნების მიხედვით, სტატიები ნადირობაზე, სატყეო და სამონადირო ანექდოტები⁷⁵.

ასეთი ფართო პროგრამის მქონე ჟურნალს აუცილებლად უნდა დაეინტერესებინა ქართველი კერძო ტყის მფლობელებიც. 1839 წლის 20 ივნისს სატყეო მეურნეობის წამახალისებელი საზოგადოება საქართველოს სამოქალაქო გუბერნატორს წერილს უგზავნის აღნიშნული ჟურნალის გავრცელებაში დახმარების თაობაზე. გუბერნატორმა, თავის მხრივ, ამ საკითხთან დაკავშირებით ადგილებზე (თბილისი, დუშეთი, სიღნაღი) ცირკულარული წერილები დაგზავნა. პასუხები იდენტური შინაარსისა მიიღო. ჟურნალის გამომწერის მსურველი არავინ აღმოჩენილა⁷⁶.

ცნობილია, რომ 1798 წელს შექმნილმა სატყეო დეპარტამენტმა უპირველეს ამოცანად დაისახა: „... извлечь из лесов возможную прибыль внутренней и внешней торговлей лесом и экономическими заведениями“.⁷⁷ ცარიზმის კავკასიური ადმინისტრაციაც შეძლებისადაგვარად ცდილობდა თავისი წვლილის შეტანას ამ საქმეში.

1847 წლის 22 მარტს მეფისნაცვალმა მიხეილ ვორონცოვი მდინარე რიონზე ნაოსნობის მომწყობ კომისიას წერილით აცნობებს, რომ როგორც მის განკარგულებაში არსებული მასალებიდან ჩანს, სამურზაყანოს ოკრუგში საკმაოდაა გემთმშენებლობისათვის გამოსადეგი მუხის ტყე. ამდენად, შესაძლებელია, რომ შავი ზღვის ფლოტის ამ ხე-ტყით მომარაგების

წინადადებას რეალური საფუძველი ჰქონდეს. მიღებული თანხით კი შესაძლოა დაიფაროს რიონზე სანაოსნო გზის მოწყობის ხარჯები. მიხეილ ვორონცოვი კომისიას ავალებს: „... собрать нужные и сколь возможно точные сведения о казенном дубовом лесе, растущем в Самурзакане и оное донести ко мне“.⁷⁸

იმავე წლის აპრილის რაპორტით ქუთაისის სამხედრო გუბერნატორი გენერალ-მაიორი ესპეხო მეფისნაცვალს აცნობებს, რომ უგზავნის რიონზე ნაოსნობის მომწყობი კომისიის მიერ წარმოდგენილი, სამურზაყანოს ტყეებში მოპოვებული მუხის მერქნის 4 ნიმუშს. გენერალი ეთანხმება კომისიის წევრებს სამურზაყანოს ტყეების რაოდენობისა და ზღვის ნაპირამდე მისი მიზიდვის საკითხში. ამასთანავე ადასტურებს, რომ სამურზაყანოს ტყეები ყოველთვის იყო სამეგრელოს მთავრის საკუთრება და, მაშასადამე, ამჟამად ისინი ხაზინის საკუთრებას წარმოადგენს⁷⁹.

მდინარე რიონზე ნაოსნობის მომწყობი კომისიის წევრები კაპიტან-ლეიტენანტი ისტომინი (შემდგომში კონტრ-ადმირალი) და საგზაო ინჟინერთა კორპუსის მაიორი ლუკინი უკვე 20 აპრილს მეფისნაცვალს აცნობებენ, რომ სამურზაყანოს ოკრუგში გემთმშენებლობაში გამოსადეგი კარგი ხარისხის მუხის ტყე საკმაო რაოდენობითაა. ეს ტყე, ეჭვგარეშეა, ხაზინის საკუთრებაა და, მაშასადამე, შავი ზღვის ფლოტის ამ ხე-ტყით მომარაგება მხოლოდ მეფისნაცვლის შემდგომ განკარგულებებზეა დამოკიდებული⁸⁰.

მიხეილ ვორონცოვი ამავე წლის 30 აპრილს ადმირალ მ. ლაზარევს უგზავნის წერილს სამურზაყანოს ოკრუგის მუხის ტყეების შესახებ და მუხის ხეების ნიმუშებს⁸¹.

ადმირალი მ. ლაზარევი მეფისნაცვალს აცნობებს, რომ გემთმშენებელმა სააღრიცხვო კომიტეტმა მუხის წარმოდგენილი ნიმუშების სათანადო შესწავლის შემდეგ დაასკვნა, რომ ისინი გემთმშენებლობისათვის მთლად დამაკმაყოფილებელი ხარისხის არ არის. ამასთან ითხოვს, რომ მუხის მერქნის სიმაგრის შესახებ დადებითი დასკვნისათვის გამოუგზავნონ ყველა წარ-

მოდგენილი ჯიშის თუნდაც ათი მთლიანი ერთეული, ამიტომ საკითხს აყენებს მოიჭრას მუხის 10 ხე და მიიზიდოს შავი ზღვის ნაპირის ერთ-ერთ დათქმულ ადგილას⁸².

ამ მიმონერის თანადროულად მეფისნაცვლის კანცელარიის დირექტორი ს. საფონოვი კავკასიაში მყოფი ჯარების შტაბის უფროსს პ. კოცებუს კაპიტან ისტომინის მოხსენებით ბარათს უგზავნის⁸³.

როგორც ჩანს, აღნიშნული საკითხი იმდენად მნიშვნელოვანი იყო, რომ შავი ზღვის ფლოტის უფროსმა, აღმირალმა მ. ლაზარევმა თვითონ შეატყობინა კავკასიის ცალკე კორპუსის მთავარსარდალს სამურზაყანოს მუხის ტყეების შესახებ, ხოლო მთავარსარდალმა, თავის მხრივ, სამხედრო მინისტრს აცნობა (1847 წ. 12.11) და საკითხის გასარკვევად აფხაზეთსა და სამურზაყანოში გაგზავნა პორუჩიკი რადეცკი.

პორუჩიკ რადეცკის მოსაზრებები ასეთია:

1. ბიჭვინთის, დრანდისა და ილორის ახლოს შესაძლებელია საჭირო ზომების 14 ათასი მუხის მორის მოპოვება (2-დან 5 საჟენამდე სიგრძისა და გადანაჭერში 8 ვერშოკი სიმსხოსი).

2. თითოეული მორი ადგილზე ელირება 1 მან. ვერცხლით.

3. ჭრის ადგილიდან ზღვის ნაპირამდე მორების გამოსატანად საჭირო იქნება გზის გაკეთება, რაც 2 ათას მანეთამდე დაჯდება ვერცხლით.

4. თვით გადაზიდვა მორებისა სანაპირომდე ელირება: 5 საჟენიანი მორისა – 5 მან. ვერცხლით, ხოლო 2-საჟენიანისა – 1 მან. ვერცხლით.

საინტერესოა პორუჩიკ რადეცკის მიერ ერთი მორის მოჭრისა და ზღვის ნაპირას მიტანის ღირებულების გაანგარიშება:

ბიჭვინთაში – 5 საჟ. სიგრძის მორის – 6 მან. 30 კაპ.

2 საჟ. მორის – 2 მან. 30 კაპ.

დრანდაში – 5 საჟ. სიგრძის მორის – 6 მან. 35 კაპ.

2 საჟ. მორის – 2 მან. 40 კაპ.

ილორში – 5 საჟ. სიგრძის მორის – 6 მან. 60 კაპ.

2 საჟ. სიგრძის მორის – 2 მან. 60 კაპ.

პორუჩიკი ამასთან აცნობებს, რომ როსტოვსა და ტაგან-როგში ხეების დამზადება უფრო იაფი ჯდება, სახელდობრ: 4 საუენიანი მორი ღირს 2 მან. 10 კაპიკიდან 2 მან. 50 კაპიკამდე ვერცხლით⁸⁴.

რადეცკის ნერილშივე აღნიშნულია, რომ არტილერისტებს უკვე 600 მორი ჰქონიათ დამზადებული.

აფხაზეთისა და სამეგრელოს ტყეების ექსპლოატაციის შესახებ მრავალ საინტერესო მოსაზრებას შეიცავს კაპიტან-ლეიტენანტი ისტომინის მიერ 1847 წლის ოქტომბერში კავკასიის მეფისნაცვლისადმი წარდგენილი „Записка о лесах растущих при морском берегу от укрепления Пицунды до границ Мингрелии“⁸⁵ ირკვევა, რომ მეფისნაცვლის კანცელარიას აჯამეთის ტყის ნიმუშები სამურზაყანოს ტყის ნიმუშებთან ერთად ანალიზებისათვის გაუგზავნია შავი ზღვის ფლოტის გემთმშენებელ საალრიცხო კომიტეტში. ნიმუშებში მუხასთან ერთად ძელქვაც ყოფილა. ალბათ, ამიტომ გაუჭირდა კომიტეტს საბოლოო აზრის გამოთქმა ნიმუშების სიმაგრის თაობაზე. რადეცკისთან შედარებით ისტომინი უფრო ფართოდ უყურებდა აღნიშნული ტყეების ექსპლოატაციის საკითხს. მას აფიქრებდა ის, რომ თუ შავი ზღვის ფლოტის საინტენდანტო სამსახური აქაურ ხე-ტყეს არ შეისყიდდა, შესაძლოა ხაზინას დაეკარგა „... этот вновь открытый источник значительных казенных доходов“, რადგანაც მისი აზრით:

1. ტყეები ზიანდება გადაბერების გამო.

2. ადგილობრივი მცხოვრებლები ანადგურებენ ტყეებს მშენებლობებზე გამოსაყენებლად, ზამთარსა და ზაფხულში შინაური ცხოველების გამოსაკვებად.

ყირიმის ომის (1853-1856 წწ.) შემდეგ აფხაზეთის მთავარმა ბზიფისა და აფხაზეთის ყოფილ ოკრუგებში, სახელდობრ, ბზიფის, ხიფსტისა და გუმისთის ხეობებში ბზის ჭრის უფლება იჯარით მისცა აზნაურ სოლომონ ლაკერს, ხოლო ლაკერს გუნელ ანჩაბაძეებისათვის სამი წლის განმავლობაში გადაუხდია საქონელით, რომლის საერთო ღირებულება 100 მანეთს

აღწევდა. ლაკერმა ბოლომდე ვერ მიიყვანა დაწყებული საქმე, ჩაიფლო ვალებში, რის გამოც მის მიერ დამზადებული ბზის მერქნის სანყოფი მთლიანად სექცესტრირებული იქნა მთავრის ბრძანებით⁸⁶.

ლიძველი გლეხების განცხადებიდან ჩანს, რომ ბიჭვინთის ვაკეზე ჯერ კიდევ ცოტა ხნის წინათ იზრდებოდა ბევრი ბზა. სოლომონ ლაკერი ბზას ყიდულობდა აფხაზეთისა და ბიჭვინთის გარნიზონის ჯარისკაცებისაგან, რომელთა ვალი (300 მანეთამდე) მას გადაუხდელი დარჩა.

როგორც საარქივო დოკუმენტებიდან ირკვევა, როდესაც სავაჭრო ურთიერთობების განვითარებასთან ერთად დაიწყო ბზის მერქნის გაზიდვა, პირველ ხანებში ხე-ტყის შემსყიდველები, უმეტესად თურქი ვაჭრები, ხის ჭრისა და მერქნის გატანის უფლებას მეზობელ თემებთან ან თემების გავლენიან პიროვნებებთან მოლაპარაკებებით იძენდნენ. მალე, გატანის ოპერაციების გაფართოებასთან ერთად, ბზის ტყეების ერთდერთ განმკარგულებლად აფხაზეთის მთავარი გვევლინება⁸⁷. იგი ასეთივე უფლებით სარგებლობდა აფხაზეთის გარეთ სხვა ჯიშის მერქნის გატანის დროსაც, მიუხედავად იმისა, საშენი ხე-ტყე გაიზიდებოდა, თუ საშეშე. ყოველგვარ ხე-ტყეზე გარკვეული გადასახადი იყო დანესებული. ახლა ძნელია გარკვევით იქნას დასახელებული ხე-ტყის საზღვარგარეთ გატანის გზით მთავრის მიერ მიღებული ყოველწლიური შემოსავლის ოდენობა, მაგრამ როგორც კავკასიის სამთო სამმართველოს 1867 წლის მოხსენებიდან ჩანს, მხოლოდ ბზის გატანისათვის გადახდილი ღირებულება შეადგენდა: 1861 წელს – 17400 მანეთს, 1862 წ. – 8670 მან., 1863 წ – 4160 მან., 1864 წ – 13790 მან., 1865 წ – 6910 მან.

საშუალოდ წელიწადში ეს თანხა 10 ათას მანეთს შეადგენდა⁸⁸.

შავი ზღვის სანაპიროზე, აფხაზეთში, ქვეყნის გარეთ გასატანად ბზის გარდა ძირითადად მუხა იჭრებოდა. ქვეყნის გარეთ გასატანად ზიდვამ ფართო ხასიათი მიიღო ყირიმის ომის დანყების წინ, ორმოცდაათიანი წლების დასაწყისში. ეს მერქანი ძირითადად რუსეთის საზღვაო უწყების მოთხოვნილებების

დასაკმაყოფილებლად გადიოდა. აღნიშნული პერიოდის დასაწყისამდე ეს ხე-ტყე იჭრებოდა ენგურიდან სოხუმამდე გზის გაყვანის დროს ხიდების მშენებლობაში გამოსაყენებლად. ამ შემთხვევაში ჭრას თვალს ადევნებდნენ ან ადგილობრივი თავადები და აზნაურები, რომლებიც შესაბამის ანაზღაურებას იღებდნენ, ან აფხაზეთის მთავარი თავის შინაყმებს ანდობდა ასეთ ზედამხედველობას. შედარებით მოგვიანებით დაიწყო მუხის გაზიდვა საზღვარგარეთ საკასრე მასალისათვის⁸⁹.

ცარიზმი ყოველ ღონეს ხმარობდა, ამიერკავკასიის ბუნებრივი სიმდიდრეების ექსპლოატაციით რაც შეიძლება მეტი შემოსავალი მიეღო, რაც, თავის მხრივ, მოითხოვდა სახელმწიფო ქონებათა მმართველობის თავისებური, რუსეთის შიდა გუბერნიისაგან განსხვავებული აპარატის შექმნას.

სახელმწიფო ქონებათა მართვა საქართველოში დავალებული ჰქონდა საქართველოს ყოფილი უმაღლესი მთავრობის სახაზინო ექსპედიციას. 1841 წელს შეიქმნა სახელმწიფო ქონებათა საქართველო-იმერეთის პალატა. 1849 წლის ზაფხულში კავკასიის კომიტეტმა მოიწონა მეფისნაცვლის წინადადებები და ზოგადად მოხაზა ის საფუძვლები, რომლებსაც უნდა დაყრდნობოდა ამიერკავკასიაში სახელმწიფო ქონებათა მმართველობა. სახელმწიფო ქონებათა ხაზით საქმეების საერთო გამგებლობისათვის დაარსდა სახელმწიფო ქონებათა განსაკუთრებული ექსპედიცია მეფისნაცვლის მეთაურობით, ხოლო სამოქალაქო სამმართველოს უფროსის უშუალო ხელმძღვანელობით შედგა დებულება, რომელიც 1849 წლის 21 დეკემბერს უმაღლესად იქნა დამტკიცებული⁹⁰.

1859 წელს კვლავ ხდება სახელმწიფო ქონებათა მმართველობის რეორგანიზაცია, ყალიბდება სახელმწიფო ქონებათა დეპარტამენტი.

მიუხედავად გატარებული ღონისძიებების სიმრავლისა, ტყეების დაცვის მდგომარეობა თანდათან უფრო რთულდებოდა. ამაზე მიგვითითებს სამეგრელოდან, გურიიდან, აფხაზეთიდან, იმერეთიდან კაკლის ხის, ბზისა და მუხის მერქნის გატანის მასო-

ბრივი ხასიათი. ამ თვალსაზრისით საინტერესოა გრაფ მიხეილ ვორონცოვის წერილი გენერალ გოლოვინისადმი, რომელიც 1842 წლის 31 მარტით არის დათარიღებული. გრაფი თავის წერილში დაწვრილებით მიმოიხილავს შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროზე ვაჭრობის განვითარებისა და განმტკიცების საკითხებს და საქმის ვითარებიდან გამომდინარე, საჭიროდ თვლის, რომ აუცილებელია ნება დაერთოს მუხის, კაკლისა და სხვა ჯიშის ხე-ტყით თავისუფალ ვაჭრობას. დროთა განმავლობაში შეიძლება შეიზღუდოს ეს ვაჭრობა, მაგრამ ახლა, როდესაც შავი ზღვის სანაპიროები დაფარულია საუკუნოვანი ტყეებით, საჭიროა, პირიქით, ნავახალისოთ ეს საქმეო¹. აღნიშნულ პერიოდში მიხეილ ვორონცოვი ნოვოროსიისკის გენერალ-გუბერნატორი იყო.

აღსანიშნავია, რომ ეს წერილი პასუხია გენერალ გოლოვინის 1842 წლის 11 იანვრის წერილზე, სადაც ის გენერალ ვორონცოვს საქართველოს ტყეების სიმდიდრეების ათვისების შესახებ უზიარებს თავის მოსაზრებებს. გოლოვინს თავისი წინამორბედი მთავარმართებლის (ბარონ როზენის) საქმეებში უნახავს დოკუმენტები, საიდანაც ჩანდა, რომ ჯერ კიდევ 1836 წელს ზოგიერთ გურულ თავადს ხელშეკრულება დაუდევს სარდინიის ქვეშევრდომ პავლო ბოზოსთან და ინგლისის ქვეშევრდომ იაკობ მოროსთან ვერცხლით 40 ათასი მან. ღირებულების მუხის მერქნის დამზადების შესახებ. გენერალ გოლოვინის აზრით, აღნიშნული გარიგება დამამტკიცებელია იმისა, რომ შეიძლება დაარსდეს კომპანია, რომლის საქმიანობა იქნება შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროდან უპირატესად საშენი და საშემე ხე-ტყის გაზიდვა. ამასთან ის აცნობებს გრაფს შემდეგს: „К сему неизлишным считаю присовокупить нижеследующее сведение:

Министр финансов отношением от 3-го февраля 1837 года №1648, уведомил моего предместника, что впредь до времени Высочайше воспрещен вывоз из Гурии за-границу собственного дубового леса, а в истекшем году, 7-го августа №11382, товарищ министра сообщил мне, что подобное же распоряжение воспоследовало касательно и орехового дерева“.⁹²

საიმპერიო უმაღლესი ორგანოების მიერ მიღებული ზოგიერთი ჯიშის ხეების მოჭრისა და განადგურების წინააღმდეგ მიმართული გადაწყვეტილებები, როგორც ეს საისტორიო წყაროებიდან ჩანს, ხშირ შემთხვევაში ქალაქებში რჩებოდა. 1846 წლის 17 იანვარს გრაფი მიხეილ ვორონცოვი, უკვე მეფისნაცვალად, აცნობებს იმპერიის სამხედრო მინისტრს თავად ჩერნიშევს, რომ მინისტრების კომიტეტის 1837 წლის 12 იანვრისა და 1841 წლის 15 ივნისის დებულებამ გურიიდან მუხისა და კაკლის მერქნის საზღვარგარეთ გატანის აკრძალვის შესახებ რამდენამდე შეაჩერა აქ ტყეების განადგურება, მაგრამ მიუხედავად ამისა, წმ. ნიკოლოზის (შეკვეთილის) პორტიდან რუსეთის სხვა პორტებში კაკლის მერქნის გაზიდვა ყოველწლიურად მატულობს: „... в 1842 году вывезено оттоль 179 кряжей; в 1843 году 1436; в 1844 году 2932; в 1845 году 3800 и невывезенных в укр. Николаевском к 26-му сентября прошлого года осталось 1850, – итого в 4 года 10197 кряжей“.⁹³ მეფისნაცვალმა თავის წერილში ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ 10197 მორი სინამდვილეში 7685 მოჭრილი კაკლის ხეა, რაც ძვირფასი ქონების დაკარგვას ნიშნავს. ის ამ ფაქტს ტყის მფლობელების სიხარბით ხსნის: მათ არ აკმაყოფილებთ ყოველწლიური შემოსავალი, რომელსაც იღებენ კაკლის ნაყოფების გაყიდვით და ცდილობენ ყველაზე დიდი ხეების მოჭრით მიიღონ ერთჯერადი, მაგრამ მოზრდილი შემოსავალი.

მიხეილ ვორონცოვს მიაჩნდა, რომ საჭირო იყო წმ. ნიკოლოზის (შეკვეთილის) ან რედუტ-კალეს (ყუღლევის) პორტებიდან რუსეთის სხვა პორტებში გატანილ თითოეულ მორზე დაწესებულიყო გადასახადი 50 კაპიკი ვერცხლით. მეფისნაცვლის აზრით, ის უნდა გადაეხადათ არა დამამზადებლებს, არამედ მყიდველებს, ხოლო შემოსული თანხა გამოყენებულიყო ოზურგეთსა და ნიკოლოზის სიმაგრეს შორის არსებული გზის წესრიგში მოსაყვანად, რადგანაც იგი ხშირად კაკლის ხეებით დატვირთული ურმების გამუდმებული მოძრაობის შედეგად გაუვალი ხდებოდა.

ასეთივე გადასახადის დაწესება მეფისნაცვალს საჭიროდ მი-
აჩნდა ბზის ხის როგორც საზღვარგარეთ, ასევე რუსეთის სხვა
პორტებში გატანისათვის.

სამხედრო მინისტრმა, თავადმა ჩერნიშევმა საკმაოდ დიდი
ხნის შემდეგ კავკასიის მეფისნაცვალს აცნობა იმპერატორის
ბრძანება (1847 წლის 6 მაისი), რომელიც შემდეგ მუხლებს
მოიცავდა:

1. კაკლის ხის გურიიდან, წმ. ნიკოლოზის (შეკვეთილის)
პორტიდან, რუსეთის შიდა პორტებში გატანის დროს გადაახ-
დევინონ გასაცემი ბაჟი გასატანი კაკლის ხის ყოველ ფუთზე
2,5 კაპიკი ვერცხლით და ეს თანხა მოხმარდეს ოზურგეთიდან
ნიკოლოზის პორტამდე (შეკვეთილი) არსებული გზის მონყო-
ბას.

2. სამეგრელოდან და აფხაზეთიდან კაკლის ხის გატანის
ნება დაერთოთ როგორც საზღვარგარეთ, ისე რუსეთის შიდა
პორტებში,

სოხუმ-კალეს და რედუტ-კალეს (ყულევი) პორტებიდან
გატანის დროს დაწესდეს გადასახადი:

რუსეთის პორტებში გატანისას – 2,5 კაპიკი ვერცხლით კაკ-
ლის ხის ყოველ ფუთზე.

საზღვარგარეთ გატანისას – 5 კაპიკი ვერცხლით კაკლის ხის
ყოველ ფუთზე.

შემოსავალი მოხმარდეს რედუტ-კალეს და სოხუმ-კალეს
შორის მოსაწყობი გზის შენახვას.

გადასახადი გადახდეს ხე-ტყის გამტანებს⁹⁴.

კაკლის ხის ჭრისა და გატანის ნებართვამ მეტად გააფარ-
თოვა ამ ძვირფასი ჯიშის ხეების განადგურების მასშტაბები.

სხვა ძვირფასი მერქნიანი ჯიშებიც არ იყო უკეთესად დაც-
ული, მით უმეტეს, რომ ტყეების მართვა-გამგეობა უმეტეს
წილად შემთხვევით, სატყეო საქმეში ჩაუხედავი პირების ხელში
აღმოჩნდა.

1841 წლის 26 აპრილს სახელმწიფო ქონებათა საქართველო-
იმერეთის პალატა თბილისის სამხედრო გუბერნატორს მოახ-

სენებს, რომ განიხილა საქმე საქართველოში უმნიშვნელოვანესი ტყეების დაცვის შესახებ. 1839 წლის აპრილში სამხედრო გუბერნატორმა დაავალა სამოქალაქო გუბერნატორს წარმოედგინა თავისი მოსაზრებები აღნიშნულ საკითხზე. სამოქალაქო გუბერნატორმა, თავის მხრივ, ადგილობრივ ხელმძღვანელობას დაავალა მიეღო ზომები ტყეების დაცვის შესახებ, რადგანაც მათი განადგურების ზრდა მალე გამოიწვევდა ხე-ტყის დეფიციტს, როგორც სახაზინო საჭიროებისათვის, ასევე ადგილობრივ მცხოვრებთათვის⁹⁵. საკმაო დაგვიანების შემდეგ ადგილობრივმა ხელმძღვანელებმა თავიანთი აზრი აცნობეს გუბერნატორს. განსაკუთრებული შეზღუდულობით, ტყის მნიშვნელობის სრული უცოდინარობით გამოირჩევა თელავის მაზრის ხელმძღვანელობის პასუხი: „... в Телавском уезде есть значительные дубовые и чинаровые леса казенные, принадлежащие Церковному ведомству и разным помещикам на Гомборах, в Панкийском ущелье, Тионетах и Гавазах, и что истребления оных быть не может, напротив изобилие и обширность оных вредят жителям, даже необходимо уничтожить некоторую часть лесов, для увеличения пахотных земель, в коих Кахетия имеет нужду и не менее для безопасности от частых нападений хищных лезгин, в коих они часто укрываются“. რა თქმა უნდა, ასეთი მოსაზრებების მქონე „ისპრავნიკი“ კახეთის ტყეების მოვლა-პატრონობაზე ვერ იზრუნებდა. გურიის მაზრის „ისპრავნიკი“ წინადადებას აყენებს ტყეების დაცვის უზრუნველყოფის მიზნით დაინიშნოს მოხელე, რომელსაც ეყოლება თანამშრომელთა საჭირო რაოდენობა ტყეებში ჭრის ადგილების გამოყოფისა და ჭრის პროცესზე ზედამხედველობისათვის. თბილისის „ისპრავნიკს“ მიაჩნია, რომ მაზრის მცხოვრებლები ტყეს მნიშვნელოვანი რაოდენობით ანადგურებენ მხოლოდ ურმის თვლების გასაკეთებლად, რადგანაც ისინი მალე გამოდიან მწყობრიდან. ბევრი ხე-ტყე მიდის საცხოვრებლების გასათბობად. ის ტყის განადგურების თავიდან აცილების მიზნით „ორიგინალურ“ ღონისძიებებს სახავს: შემოღებული იქნეს ადგილობრივი ურ-

მის ნაცვლად რუსული ორთვალა რკინით მოჭედული ბორბლებით და საცხოვრებლად აშენებულ იქნეს რუსული გლეხური ლუმელიანი სახლები.

მიუხედავად იმისა, რომ თითქმის ყველა მაზრის ხელმძღვანელი იჩენს სატყეო საქმეში არაკომპეტენტურობას, ზერელობას, რაც როგორც ზემოთ მოტანილი მაგალითებიდან ჩანს, ზოგჯერ კურიოზამდე მიდის, უმრავლესობა სავსებით სამართლიანად თვლის, რომ აუცილებელია სატყეო მმართველობის ჩამოყალიბება.

სახელმწიფო ქონებათა საქართველო-იმერეთის პალატის 1841 წლის აპრილის წერილში, ხაზგასმითაა აღნიშნული, რომ მის წინამორბედ სახაზინო პალატას, რომლის განკარგულებაშიც სახაზინო ტყეები იყო, არ შეუქმნია სათანადო დოკუმენტაცია: „... в делах принятых Палатою Государственных имуществ из Грузино-Имеретинской казенной Палаты и других учреждений, в заведывании коих были все казенные имущества, не находится почти никаких о лесах сведений, долженствующих служить основанием тех предположений, а притом по неимению в здешней Губернии уездных лесных чиновников, таковые сведения не могут быть собраны в скором времени“.⁶ როგორც იმავე დოკუმენტიდან ჩანს, მხოლოდ 1841 წელს შედგომიან ტყეების აღწერას, რაც ძირითადად ზოგად ხასიათს ატარებდა. ამავე პერიოდს მიეკუთვნება სახაზინო ტყეების დასაცავად „პოლესოვშჩიკების“ სახელმწიფო გლეხების შემადგენლობიდან არჩევა. როგორც ჩანს, საქართველო-იმერეთის სახელმწიფო ქონებათა პალატაში მხოლოდ 1841 წლიდან არის სწავლული მეტყევის ერთი შტატი, ამ თანამდებობაზე მაშინ მუშაობდა მანკოვსკი⁷.

1841 წლის 31 მაისს თბილისის სახელმწიფო გუბერნატორი მიმართვას უგზავნის იმპერიის სახელმწიფო ქონებათა მინისტრს ამიერკავკასიის ტყეების დაცვისა და ტყეებში გასატარებელ სამეურნეო ღონისძიებათა შესახებ. ამ წერილში განსაკუთრებით საყურადღებოა ის, რომ გუბერნატორს შესაძლებლად და საკმარისად მიაჩნია სწავლული მეტყევის მიე-

ლინება საქართველოს ტყეების ასანერად, რათა დაისახოს შესაბამისი სამეურნეო ღონისძიებები: „По получении от попечителей и уездных Начальников вышеозначенных сведений, снабдив оным ученого Лесничего Палаты Г. Маньковского командировать от Палаты по всей Грузино-Имеретинской Губернии с тем, чтобы: а) осмотреть все важнейшие казенные леса Губернии и сделать им хозяйственные описания в которых показал бы примерно их пространство и сколько ежегодно можно вырубать из каждой дачи лесных материалов, неприводимой в оскудение“.⁹⁸ სწავლულ მეტყევესვე უნდა გადაეწყვიტა ადგილებზე ტყის დაცვის ორგანიზაციის საკითხები: „პოლესოვშჩიკების“ არჩევა, ტყეების ჩაბარება და სხვა. გუბერნატორი მინისტრს აცნობებს, რომ შეიძლება მანკოვსკის მიერ ამ საქმის შესრულებას ხანგრძლივი პერიოდი დასჭირდესო, და ითხოვს მეტყევეთა კოპრუსიდან მისცენ: ერთი კაპიტანი, ორი შტაბს-კაპიტანი, ორი პორუჩიკი და თითო-თითო პოდპორუჩიკი და პრაპორშჩიკი. აღნიშნული ოფიცრები ტყეების აღწერის დამთავრების შემდეგ შეიძლება დატოვონ ტყეების მმართველობის ვაკანტურ თანამდებობებზე (ოკრუგის მეტყევე, მეტყევე და მეტყევის თანაშემწე). თბილისის სამხედრო გუბერნატორის აღნიშნული მიმართვა საქართველოს ტყეების გამგებლობისათვის მეტყევე-სპეციალისტების ასეთი რაოდენობით მოთხოვნის პირველ ცდად უნდა ჩაითვალოს.

ასეთი მდგომარეობა საქართველოს ტყეების გამგებლობის საქმეში, რა თქმა უნდა, უარყოფით გავლენას ახდენდა ტყეებში მეურნეობის წარმოებაზე, მათ დაცვაზე. ტყეები, როგორც აქ მოტანილ ოფიციალურ დოკუმენტებშია აღნიშნული, ნადგურდებოდა.

ა. ს. გამრეკელოვს თავის კაპიტალურ გამოკვლევაში ბზის შესახებ მითითებული აქვს, რომ ოზურგეთის მაზრაში ზღვისპირა ზოლი მდ. ჩოლოქიდან ქ. ფოთამდე არ შეიცავს იმდენ ბზას, რაც აღწერილი აქვს 1836 წელს ნორდმანს. საზღვარგარეთ ბზის გაძლიერებულმა გაზიდვამ ამ ადგილებში მეტად

შეამცირა მისი მარაგი. საკმარისია ითქვას, რომ 1842 წლიდან 1860 წლის ჩათვლით მხოლოდ ოფიციალური მონაცემებით წმ. ნიკოლოზის (შეკვეთილის) პორტიდან საზღვარგარეთ გაიზიდა 274 ათას ფუთამდე ბზის მერქანი⁹⁹.

1830-იან წლებში ასევე დიდი რაოდენობით მოჭრეს ბზის მერქანი ლანჩხუთის, ჯურუყვეთისა და ებალაურის სატყეო აგარაკებში, საიდანაც ბზა გაჰქონდათ კაიუკებით მდინარე ფიჩორის გავლით პალიასტომის ტბამდე, ტბიდან კი მდინარე კაპარჭით – ქ. ფოთში.

შავი ზღვის ფლოტის ადმირალი მ. ლაზარევი მეფისნაცვალ მ. ვორონცოვისადმი 1848 წლის 12 აგვისტოს გაგზავნილ წერილში აღნიშნავს, რომ შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაპირზე ნახა ძველი ტაძრის ნანგრევები, სადაც განსაკუთრებით მიიქცია ყურადღება შესასვლელის თავზე დამაგრებულმა ხის კოჭმა. ამ ხეს ადგილობრივი მცხოვრებლები ულპობელს უწოდებენ, რადგანაც რამდენიმე საუკუნეა დაზიანების გარეშე ასრულებს თავის მოვალეობას.

ამ ხის თვისებების შემონახვის მიზნით, ლაზარევს გადაუწყვეტია ამ ხით ერთი ტენდერის აგება, რაც იმპერატორმა მოიწონა. შავი ზღვის ფლოტის შტურმანების კორპუსის პრაპორშჩიკი მოშნინი ლაზარევის დავალებით შეუდგა ამ ხის დამზადებას ბიჭვინთის მიდამოებში. მოშნინი წინააღმდეგობას ნაწყდომია ადგილობრივ მფლობელთა მხრიდან მათი ერთმანეთში დავის გამო და ადმირალი დახმარებას სთხოვს მიხეილ ვორონცოვს¹⁰⁰.

1848 წელს მოშნინი შავი ზღვის ფლოტისათვის ხე-ტყეს ამზადებდა აფხაზეთში, აჯუის აგარაკში. აფხაზეთის მთავართან ანგარიშს ასწორებდა ხალილ შაკრილის საშუალებით. ჭრის პროცესზე მეთვალყურეობა მთავარს დავალებული ჰქონდა როსტომ ინალ-იფასათვის. 1851-1852 წლებში მოშნინი ხე-ტყეს უკვე კოდორისა და კინდლის ტყეებში ამზადებდა. ამ ტყეებში ჭრისადმი მეთვალყურეობა დავალებული ჰქონდათ მთავრის მინაყმებს მახარიასა და დოთუას. მათი მოხსენების შესაბამის-

ად, მთავარმა ყაღალა დაადო სანაპიროზე გამოტანილ ხე-ტყეს და შეანყევტინა ჭრა. მხოლოდ შავი ზღვის სანაპირო ხაზის მესამე განყოფილების უფროსის ჩარევით მოხერხდა სამხედრო გემებით აღნიშნული ხე-ტყის გაზიდვა.

შავი ზღვის ნავსადგურებიდან 1840-1864 წლებში საზღვარგარეთ და რუსეთში გაზიდული ბზის რაოდენობა შეადგენდა 1 966 400 ფუტს. რაც ცალკეული წლების მიხედვით ასე ნაწილდება¹⁰¹:

წელი	ნავსადგურების დასახელება					შენიშვნა
	ნიკოლაევსკი	რედუტკალე	სოხუმი	ოჩამჩირე	ფოთი	
1	2	3	4	5	6	7
ა) საზღვარგარეთ						
1842	8300	4100	47000	-	-	
1843	30050	36000	39500	-	-	
1844	53500	15480	8500	-	-	
1845	-	-	21500			
1846	-	-	57200			
1847	-	-	25100			
1848	5300	10000	46392	-	-	
1849	13000	14201	16480	8646	-	
1850	84400	30500	32288	20500	-	
1851	75725	30500	24825	40000	-	
1852	50180		80340	-	-	
1853	გაზიდულია ყველა პორტიდან 51485			-		
1854	გაზიდულია ყველა პორტიდან 2240					
1855	-	-	-			
1856	გაზიდულია ყველა პორტიდან 1200					
1857	-	26165	-	-	-	
1858	2650	-	59381	-	171	
1859	650	4100	192160	-	2090	
1860	-	5750	-	-	6550	

1861	-	23621	186905	-	17994	
1862	გაზიდულია ყველა პორტიდან 120251			-		
1863	-	-	82725	-	-	
1864	-	-	-	214854	-	-
ბ) კაბოტაჟი რუსეთში						
1842	-	1000	-	-	-	
1843	-	600	18	-	-	
1844	-	928	5	-	-	

აფხაზეთის მთავრის მოურავი კიახია ოსმან იბრაგიმ ოლლი 1850-იანი წლების დასაწყისში ოჩამჩირეში მთავრის სახლის ასაგებად ნაბლისა და მუხის ხე-ტყეს ქინძაში ამზადებდა. მთავრის ნებართვით, ის იმავე ტყეში ჭრიდა მუხის ხე-ტყეს საზღვარგარეთ გასატანად. აღნიშნული მასალით მან ორი გემი დატვირთა. ხორცკიების გადმოცემით, კიახიამ მათ ამ სამუშაოებისათვის 500 მან. გადაუხადა¹⁰².

აფხაზი გლეხების მითითებით, 1850-იანი წლების დასაწყისში მთავრობის ნებართვით აჯუაში ხე-ტყეს ჭრიდა უცნობი რუსი ხე-ტყის მრეწველი, რომელმაც 800 საჟენი საშემე მერქანი დაამზადა.

სპასკის მიერ 1850 წელს გამოცემულ არქეოლოგიურ-ნუმისმატურ კრებულს თან ერთვის ფრედუჟე ანკონელის მიერ შედგენილი კომპასური რუკა, შედგენილი შავი ზღვის სანაპიროზე გენუელების ბატონობის პერიოდში (1200-1475წწ). ამ რუკაზე ბიჭვინთისა და სევასტოპოლის (ახლანდელი სოხუმის) პუნქტებს შორის, ბომბორის კონცხთან ახლოს მითითებულია ყურე Cavo de Russi ანუ ბზის ყურე. ამავე ყურეს მოიხსენიებს დელა პრიმადე თხზულებაში „შუა საუკუნეების ვაჭრობის ისტორია“ და აღნიშნავს, რომ მას ეს სახელი იქ ბზის მერქნით დიდი ვაჭრობის გამო ეწოდა. ამასთან დელა პრიმადე აღნიშნავს, რომ ბზის მნიშვნელოვანი ტყეები გადაშლილი იყო უშუალოდ ზღვის სანაპირომდე¹⁰³.

1845-46 წლებში აფხაზეთის მთავრის უმცროსმა ძმამ ალექსანდრე შერვაშიძემ მთავრის ტყიდან მდინარე ააფსტას ხეობაში ბზის გაყიდვის განსაკუთრებული უფლება მიიღო. აღნიშნული ხეობიდან წლიურად საშუალოდ 10500 ფუთამდე ბზის მერქანი (1864 წლამდე) გამოიზიდებოდა¹⁰⁴.

დიდ ზიანს აყენებდა ტყეებს სამხედრო ნაწილების მიერ ხე-ტყის უფასოდ სარგებლობა. აფხაზეთის ტერიტორიაზე განლაგებული ჯარები თავიანთი მოხმარებისათვის საშემე და სამშენებლო ხე-ტყეს თვითონვე ამზადებდნენ განლაგების ადგილას, ან ადგილობრივი ხელმძღვანელობის მიერ მითითებულ ადგილებში არსებულ ტყეებში¹⁰⁵.

საუკუნის დასაწყისშივე მეტად მწვავედ იდგა თბილისის შეშითა და საშენი ხე-ტყით მომარაგების საკითხი. შემდგომ პერიოდშიაც მნიშვნელოვანი ყურადღება ექცეოდა თბილისის სანავით მომარაგების საკითხს. 1829 წელს გაზ. „Тифлиские ведомости“ აქვეყნებს მაქსიმილიან ბეგაგელის წერილს, რომელშიც მოთხოვნილია პროფ. პაროტის მიერ თბილისის ახლო-მახლო ადგილებში ქვანახშირის კარიერების ძიების შედეგების შესახებ. სტატიის თანახმად, აღმოჩენილი კარიერის შემდგომ შესწავლა-გამოკვლევას სჭირდებოდა 10 ათასი მანეთი¹⁰⁶.

თბილისის გარშემო არსებული ტყეების ექსპლოატაციის მასშტაბები ქალაქის მოთხოვნილებების ზრდასთან ერთად განუწყვეტილად ფართოვდებოდა. როგორც საისტორიო წყაროებიდან ჩანს, თბილისის სახლებში, როგორც საზოგადოებრივ, ისე საცხოვრებელ შენობებში, ფართოდ გამოიყენებოდა შეშასთან ერთად ხის ნახშირი. საკვლევი პერიოდისათვის ფართოდ იყო გავრცელებული თბილისის მოსახლეობის ყველა ფენის ოჯახებში მაყალი, რომლისთვისაც ხის ნახშირი გამოიყენებოდა. ასევე ფართოდ იყო გავრცელებული მაყალი საზოგადოებრივ ადგილებში (მაღაზიებში, დუქნებში და სხვაგან). „В какой угол города не обратитесь, везде увидите тысячи и, без прибавления, десятки тысяч горящих мангалов (маყალი) и тогда легко поверите, что в Тифлис ежедневно привозят до тысячи вьюков угляев“.¹⁰⁷

ხის ნახშირის გამოწვა ხდებოდა თბილისიდან 3-დან 30 ვერსის დაშორებით ათ ტყით მდიდარ ადგილას. საპალნე შედგებოდა ორი ტომრისაგან, რომელთა ნონა 16 კგ.-მდე იყო. მაშასადამე, თბილისში ყოველდღიურად 16 ტონამდე ხის ნახშირი შემოდიოდა, საპალნე ნახშირი ვერცხლით ღირდა 25-დან 40 კაპიკამდე. მენახშირეები ტყეების მფლობელებს თითოეულ სანახშირე ორმოზე კვირაში თითო საპალნე ნახშირს უხდიდნენ.

თუ იმასაც გავითვალისწინებთ, რომ ამიერკავკასიაში მყოფი სამხედრო ნაწილებისათვის მეფისნაცვალ ა. ბარიათინსკის მოხსენებაში ნაანგარიშეა 35 ათასი საყენი შეშა წლიურად, ნათელი გახდება, როგორი გაძლიერებული ინტენსიობით ხდებოდა ტყეების, განსაკუთრებით კი თბილისისა და სხვა დიდი ქალაქების გარშემო მდებარე ტყეების, ექსპლოატაცია.

გასათვალისწინებელია ისიც, რომ აღნიშნულ პერიოდში ბორჯომიდან ტივებით ჩამოსულ ხე-ტყეში მნიშვნელოვანი რაოდენობით იქნებოდა შეშაც. 1853 წლის 15 ივლისს მტკვარი ადიდებულა და სატყეო ნავსადგომებიდან წაულია 400-ზე მეტი ტივი¹⁰⁰. თბილისის სამხედრო გუბერნატორის სახელზე მოქალაქე სტეფანე ცურიხოვის თხოვნაში აღნიშნულია, რომ მან 1854 წელს კონტრაქტი დადო ქალაქის საზოგადოებრივ მმართველობასთან მდინარე მტკვარზე, ვერესთან, სატყეო ნავმისადგომის იჯარით აღებაზე. მაგრამ მას ისეთი შემოსავალი ვერ მიუღია, რასაც ჰპირდებოდნენ. ამის მიზეზად სხვასთან ერთად ტყეების განადგურებასაც ასახელებს.

როგორც გურიიდან კაკლის ხეების მერქნის გატანასთან დაკავშირებით ითქვა, ქართველი ტყეების მფლობელების დიდი ნაწილი გაუმართლებელ სიხარბეს იჩენდა ერთჯერადი, მაგრამ დიდი შემოსავლის მიღებისათვის. ბარონი ავგუსტ ჰაქსტჰაუზენი ახასიათებს რა სამეგრელოს მთავრის დადიანის საქმიანობას, 1843 წელს აღნიშნავს, რომ მიუხედავად იმისა, რომ დიდი მამულები ჰქონდა, მას ხშირად თვეების განმავლობაში 25 მანეთიც კი არ გააჩნდა აუცილებელი საჭიროებისათვის გადასახდელად. სწორედ ამიტომ იყო, რომ ტყეებს ასე დაუზოგავად

ექცეოდა: „Разве только леса дают ему денежный доход, но и они продаются за бесценнок. В нынешнем году князь Дадиян за 200 рублей дозволил Турецкому спекулянту вывозить сколько ему можно было кораблестроительного лесу“.¹¹⁰

ხე-ტყის წარმოებით ცხოვრობდნენ სამეგრელოში მხეიძე-ბიც, განსაკუთრებით ივანე მხეიძე, რომელსაც კ. ბოროზდინი „აქაურ როტმილდს“ უწოდებს, „მხეიძეები მომეტებულად ხე-ტყის წარმოებით სცხოვრობდნენ. თავის მდიდარი და ვრცელი ტყიდან მდინარე ხობის წყლითა და რიონით ხეები და ფიცრები გაჰქონდათ ზღვის ნაპირად გასასყიდად. მხეიძენი, ქოჩაქიძენი, მიქაძენი ხე-ტყის წარმოებას მისდევდნენ“¹¹¹.

ასევე დაუზოგავად ექცეოდნენ ტყეებს სხვა მფლობელებიც. კავალერმა გამბამ, რომელსაც დას. საქართველოში 16 ათასამდე დესეტინა მიწა გამოეყო, დაიწყო ამ მიწების ათვისება. ამ მიზნით ჩამოიყვანა კიდეც კოლონისტები საფრანგეთიდან. მამის გარდაცვალების (1833 წ.) შემდეგ, 1847-1848 წლებში გამბას ქალიშვილმა საფრანგეთში გასასაღებლად ბევრი ხე-ტყე დაამზადა აჯამეთის ტყეში, მაგრამ მათი გაზიდვა ვერ მოასწრო, რადგანაც საფრანგეთის 1848 წლის რევოლუციამ შეუშალა ხელი. დამზადებული ხე-ტყე დაღუპა და განადგურდა¹¹².

მეტად სავალალო მდგომარეობაში აღმოჩნდა საეკლესიო ტყეებიც.

1844 წლის 12 იანვარს იმპერიის სამხედრო მინისტრი, გენერალ-ადიუტანტი ჩერნიშევი აცნობებს კავკასიის ცალკე კორპუსის უფროსს, რომ უწმინდესი სინოდის ობერ-პროკურორმა წერილი შეიტანა კავკასიის კომიტეტში საეკლესიო ტყეებში სამხედრო ნაწილების მიერ ხე-ტყის დამზადების შესახებ¹¹³. საკმაოდ მოკლე ხანში მთელი საქმეები შედგა იმასთან დაკავშირებით, რომ სინოდმა არმიას მოსთხოვა, ტყით სარგებლობისათვის საფასური გადაეხადა. ეს საკითხი 1846 წლის 12 ივნისს ამიერკავკასიის მხარის მთავარი სამმართველოს სხდომამ განიხილა. საბჭოს სხდომაზე აღინიშნა, რომ კავკასიის კო-

რპუსმა შეუძლებლად ჩათვალა ეკლესიის სასარგებლოდ რაიმე თანხის გადახდა, რადგანაც:

1. ჯარები საქართველოს რუსეთთან შეერთების შემდეგ, ე. ი., ორმოცზე მეტი წლის განმავლობაში, არავის, არასდროს და არავითარ ღირებულებას არ უხდიდნენ არც შეშისათვის და არც სხვა ხე-ტყისათვის, რასაც თავიანთი საჭიროებისათვისჭრიდნენ.

2. საზღვრები სახაზინო, საეკლესიო და კერძო მფლობელობის ტყეებს შორის ჯერ კიდევ დაუდგენელია.

მიუხედავად აღნიშნულისა, საბჭომ დაადგინა:

„... предоставить Г. Начальнику Гл. штаба войск на Кавказе находящихся, поручить кому следует, привести в известность вывезенное войсками чинами из церковных лесов количество дров и строевого леса с 1-го марта 1844 г. и в течении 1845 года, и следующие за это церкви по положению деньги уплатить по принадлежности вместе с тем, которое требует его Высокопреосвященство от командиров Саперного батальона, трех военнорабочих рот, Генерал-Лейтенанта Козляникова и Учебного батальона, за выжигание угольев в 1845 году в церковных дачах, равно доставить к его превосходительству исчисление о потребном количестве для войск дров в текущем 1846 году и объявить командирам батальонов и рот, что, если они намерены в сем году выжигать уголья в церковном лесу, то приступили бы к сему не прежде, как по предварительном условии с духовным начальством о цене и количестве нужного уголья“...¹¹⁴

საეკლესიო ტყეებს არც მოსახლეობა აკლებდა ხელს. 1846 წლის 11 ოქტომბერს საქართველოს ეგზარქოსმა წერილი გაუგზავნა საქართველო-იმერეთის გუბერნატორს. ეგზარქოსი აცნობებს, რომ საეკლესიო ქონებათა მმართველმა არქიმანდრიტმა ქრისტეფორემ მას აუწყა იმის შესახებ, რომ თელავის მაზრაში საეკლესიო ტყეებს ყარაულად მიუჩინეს საეკლესიო გლეხი სოსია ნაცარაშვილი. თავადმა მაყაშვილებმა მოისურვეს ამ ტყის უსასყიდლოდ სარგებლობა: ყარაული დაიჭირეს, ცემეს,

რადგანაც წინააღმდეგობა გაუწია. ეგზარქოსი მოითხოვს, რომ იზრუნონ „... об охранении церковной собственности – как собственности казенной“.¹¹⁵

1852 წლის ბოლოს დადგინდა საეკლესიო ქონების გადაცემა სახაზინო მმართველობაში¹¹⁶. მიუხედავად იმისა, რომ საეკლესიო ქონების გადაცემა ძალზე გაჭიანურდა, მიღებული გადანყვებილება პროგრესულ ნაბიჯს წარმოადგენდა, რადგანაც ტყეების დაცვის საქმეს ერთგვარად აუმჯობესებდა. თუმცა, სხვა ტყეებთან ერთად საეკლესიო ტყეების გაძლიერებული ექსპლოატაცია გრძელდებოდა. საეკლესიო მამულების ჩაბარებისა და დროებითი მართვისათვის დაარსებული კომისიის მმართველის მიერ სახელმწიფო ქონებათა ექსპლოატაციის მმართველის სახელზე 1855 წ. 1 აპრილს გაგზავნილ მიმართვაში ნათქვამია, რომ უნებართვო ჭრებისაგან გლდანისა და საგურამოს საეკლესიო ტყეები მეტად ცუდ მდგომარეობაშია. აღნიშნული ტყეები უმოწყალოდ იჩეხება ადგილობრივი მოსახლეობისა და გერმანელთა კოლონიებისაგან, უფრო მეტად კი თბილისის გარნიზონის ჯარებისაგან. იმის გამო, რომ მეზობლად მდებარე მემამულეთა კუთვნილ ტყეებში შესვლა სასტიკად იყო აკრძალული, ნადგურდებოდა საეკლესიო ტყეები. აღნიშნული კომისიის წევრის, „ტიტულიარნი სოვეტნიკის“ არჯევანიძე-მაკაროვის რაპორტიდან ირკვევა, რომ ამ ტყეებს განსაკუთრებით დიდ ზიანს აყენებენ იქ თვითნებურად ჩასახლებული მთიელები, რომლებიც ხორბლეულის სათესი მიწის ნაკვეთების მოპოვების მიზნით ტყეებს სპობენ. გაზაფხულის დადგომისთანავე ისინი ჭრიან საუკუნოვან ხეებს, რათა მათი ახალგაზრდა ყლორტებით საქონელი გამოკვებონ. ამ ხეების ტყიდან გამომტანი არავინ არის და ადგილზე ღვება. თუ აიკრძალება ზეზემდგომი ხის მოჭრა, ის ძველიც დიდხანს იკმარებს სამხედრო შენობების გასათბობადო, ნათქვამია „რაპორტში“. აქ იმაზეცაა ლაპარაკი, რომ ამ ტყეებში დასახლებული რუსი გლეხების დიდი ჯგუფი თვითნებურად ჭრის საუკეთესო მუხის ხეებს თბილისელი მეკასრეებისათვის¹¹⁷.

იმის გამო, რომ დაცვის აპარატი სათანადოდ არ იყო ორგანიზებული და ჩამოყალიბებული, ხე-ტყის გამოტანა და გაყიდვა ზოგიერთი სახაზინო ტყიდანაც კი ყოველგვარი კონტროლის გარეშე გრძელდებოდა. 1852 წლის 22 აპრილს მეფისნაცვალმა მიხეილ ვორონცოვი ამიერკავკასიის მხარის სამოქალაქო სამმართველოს უფროსის სახელზე გაგზავნილ წერილში აღნიშნავს, რომ ახალციხის მაზრაში მდებარე სახაზინო სატყეო აგარაკები (საკირის, აბულის, ჭობარეთის, სამსარის, აწყურის და სხვები) სათანადო დაცვის გარეშეა. სხვადასხვა პირები ამზადებენ იქ ხე-ტყეს და თურქეთში გააქვთ ყოველგვარი გადასახადის გარეშე¹¹⁸.

XIX საუკუნის მეორე ნახევარში ხე-ტყის დამუშავება საქართველოს ქალაქებში ძირითადად ხელოსნური წარმოების სახით (დურგლები, ხუროები) იყო წარმოდგენილი¹¹⁹. ქალაქებს ხე-ტყით იმ რაიონების მოსახლეობა ამარაგებდა, სადაც მნიშვნელოვანი ტყის მასივები იყო განლაგებული და საიდანაც მდინარეებზე დაცურებით შედარებით ადვილი იყო ხე-ტყის გამოზიდვა. ერთ-ერთი ასეთი ადგილი იყო ქალაქი გორი, რომელთანაც საკმაოდ ახლოს იყო ტყით მდიდარი ატენის ხეობა. 1833 წლის 10 მაისს საქართველოს სამოქალაქო გუბერნატორის ნიკოლოზ ფალავანდიშვილის სახელზე დაწერილ მოხსენებით ბარათში პოდპორუჩიკი, თავადი იასე ერისთავი წერს, რომ მის ბიძას, გენერალ-ლეიტენანტ ერისთავს მოუწყვია გორში სახერხი ქარხანა. იასე ერისთავი ამასთან აღნიშნავს, რომ არა აქვთ თბილისში ჩამოტანილი ფიცრების დასაწყობი ადგილი და მოითხოვს გამოუყონ ასეთი ადგილი მდ. მტკვრის ნაპირას¹²⁰. როგორც ირკვევა, გორის სახერხი ქარხანა საკმაოდ დიდი წარმოება ყოფილა, რადგანაც მისი მესვეურები პროდუქციის დასაწყობად ცალკე ადგილის გამოყოფას მოითხოვდნენ.

ჩანს, აღნიშნული ქარხნები გორის მაზრის ტერიტორიაზე საკმაოდ დატვირთვით მუშაობდა, რადგანაც მათი მოქმედება შემდგომ პერიოდშიც დასტურდება.

1841 წლის 30 სექტემბერს სამოქალაქო გუბერნატორმა მაზრის უფროსებს მოსთხოვა იმავე წლის 15 ნოემბრისათვის წარმოედგინათ ცნობები არსებული ფაბრიკებისა და ქარხნების შესახებ. გორის მაზრის უფროსის მიერ წარმოდგენილ დოკუმენტში (1842 წლის 9,1) მითითებულია, რომ „по Горийскому уезду фабрик и заводов не существует, исключая двух лесопильных мельниц, устроенных князьями Еристовыми, из коих одна находится при городе Гори, а другая в селении Атенах“...¹²¹

რაც შეეხება თბილისს, აქაური პოლიცმეისტერის 1842 წლის 15 იანვრის რაპორტიდან ჩანს, რომ იქ სახერხი ქარხნები არ მოიპოვება¹²².

ქუთაისიდან, გურიიდან და თელავიდან მიღებული ცნობებით ირკვევა, რომ იქ ფაბრიკები და ქარხნები არ არის¹²³.

როგორც ჩანს, XIX ს. 50-იან წლებში გაიზარდა ატენის ხეობის ტყეების ექსპლოატაციის მასშტაბები, რადგანაც ამ დროს ატენის ქარხანაში 4 სახერხი მანქანა მოქმედებს, როცა გორში არსებულ ქარხანაში 2 ასეთი მანქანა იდგა¹²⁴.

1844 წლის 5 აგვისტოს მთავარმართებელ ნეიდჰარდტი-სადმი წარდგენილ მოხსენებაში „კოლეჟსკი სოვეტნიკი“ გაგემეისტერი აღნიშნავს, რომ „Из механических заведений и фабрик Европейского устройства, упомянутые уже лесопильни, коих две в Горийском уезде, князей Еристовых, одна около Кутаиси Господина Гамба, другая находится при военных поселениях; доски для потребления Тифлиских жителей, по большей части распиливаются еще руками“.¹²⁵

განსახილველ პერიოდში მნიშვნელოვნად გააქტიურდნენ ტყის მრეწველები, განსაკუთრებით ითქმის ეს ბორჯომის ხეობის ტყეებში როგორც სამასალე, ისე საშეშე მერქნის დამზადებაზე. ბევრი მათგანი ამიერკავკასიის მხარის უმაღლესი მმართველობის ყურადღებითა და ხელშეწყობითაც სარგებლობდა. ვინაიდან ქალაქის სამშენებლო მასალებითა და შეშით მომარაგების სხვა საშუალება არ გააჩნდა, მმართველობა ყოველმხრივ ცდილობდა წაექეზებინა ხე-ტყის „მრეწველები“.

1849 წლის მაისში გაზეთი „Кавказ“-ი წერდა, რომ 60-ათასიანი ქალაქის მომარაგება შეშითა და ნახშირით მუდმივად მოითხოვდა რამდენიმე ასეულ მუშას და მნიშვნელოვანი რაოდენობით გამწევ საქონელს. თბილისის მოსახლეობის მოთხოვნილება შეშაზე წლიურად შეადგენდა 10 ათასამდე საყენს, რაც შეშის დამამზადებლებს აძლევდა შემოსავალს 100 ათას მანეთამდე ვერცხლით¹²⁶. ყოველივე ამას კიდევ უფრო აძნელებდა შეშის დამამზადების რთული პირობები (უგზოობა, სიშორე და სხვა).

საშეშე მერქნის დამამზადებისა და თბილისში, საერთოდ დასახლებულ ადგილებში, მისი მიტანის სიძნელეებს ითვალისწინებდა „კოლეჟსკი ასესორი“ კონსტანტინოვი, როდესაც 1848 წლის ივნისში მეფისნაცვალს მოხსენებითი ბარათით მიმართავდა ბორჯომის ხეობის ტყეებიდან მდინარე მტკვრით თბილისში შეშის ჩამოზიდვის ნებართვის თაობაზე¹²⁷.

1844 წლის 12 ივლისს ამიერკავკასიის მხარის სამოქალაქო სამმართველოს უფროსი გენერალ-ლეიტენანტი თავადი ვ. ბებუთოვი თბილისის სამხედრო გუბერნატორს სწერს „კოლეჟსკი ასესორის“ კონსტანტინოვის წინადადების შესახებ. ბებუთოვთან განსაკუთრებულ დავალებებზე მომუშავე კონსტანტინოვს გადაუწყვეტია თავისი კაპიტალით ყოველწლიურად დაემზადებინა ბორჯომის ტყეებში და მდინარე მტკვრის საშუალებით ჩამოეცურებინა თბილისში გასაყიდად შეშა, რომელიც ძვირი არ იქნებოდა (6 მან საყენი შეშა), მაშინ, როცა ჩვეულებრივ საყენი შეშა ღირდა 10 მან. ვერცხლით.

კონსტანტინოვს ხე-ტყის მდინარეზე დაცურების ხარჯების შესამცირებლად გადაუწყვეტია მტკვრის ნაპირებზე განლაგებული საშეშე მერქანი საზამთრო ან საზაფხულო საწყობებიდან გარკვეულ დღეებში ჩაეშვა წყალში. მორები დაეჭირათ თბილისში ამ მიზნით მდინარის მთელ სიგანეზე მოწყობილი ჯორგსაჭერებით. სამი საჭერი უნდა განლაგდეს შაქრის ქარხნის წინ, ხოლო მეოთხე ჩაძირული ნაპობების დასაჭერად – მუხრანის ხიდის წინ. ამ მიზნით კონსტანტინოვმა მეფისნაცვალს მდინარე მტკვრის სამი დღით ჯორგსაჭერებით გადაღობვის ნებართვა

სთხოვა. ჯორგსაჭერების მოწყობა უკავშირდება ბორჯომში დასაცურებლად მომზადებული სამშენებლო ხე-ტყის ტივების წყალში ჩაშვების ვადის შეცვლას, ან ტივების გაჩერებას მდ. ვერეს სატივეს მისადგომთან. თავის მხრივ, კონსტანტინოვი კისრულობდა აღნიშნული სამი დღის განმავლობაში მდინარის შემისაგან და ჯორგსაჭერებისაგან განთავისუფლებას.

1848 წელს მას გადაწყვეტილი ჰქონია უკვე 1 სექტემბერიდან დაეწყო საქმიანობა და წარმატების შემთხვევაში შემდეგ წლებში გააგრძელებდა საშუაშე მერქნის დაცურებას წელიწადში ორჯერ, გაზაფხულსა და შემოდგომაზე. მეფისნაცვალს კონსტანტინოვის წამოწყება სასარგებლოდ მიუჩნევია. გენერალი ვ. ბებუთოვი სამხედრო გუბერნატორს სთხოვს თბილისის ქალაქის მმართველობასა და პოლიციას დაავალოს კონსტანტინოვს ჯორგსაჭერებისათვის გამოუყონ სათანადო ადგილები¹²⁸.

1845 წლის სტატისტიკურ ცნობებში გორის სამაზრო სამმართველო ადგენს აღწერის უწყისს (1846 წლის მარტი), საიდანაც ირკვევა, რომ მაზრაში შემდეგი სახერხი ქარხნებია: ერთი ხიდისთავის უბანში მდ. ატენურაზე, მეორე კი ქ. გორში, მდ. ფშანურადან გამოყვანილ არხზე. ქარხნები კვლავ ერისთავების კუთვნილებაა. როგორც ჩანს, ამ ქარხნებში ძირითადად წყლის ენერგია იყო გამოყენებული, 1845 წელს მეპატრონეებს პირველი (ატენის) ქარხნიდან 2800 მანეთი ვერცხლით, ხოლო გორის ქარხნიდან 400 მან. ვერცხლით მიუღიათ¹²⁹.

1865 წელს შედგენილი უწყებიდან ნათლად ჩანს, რომ თბილისის გუბერნიაში ხე-ტყის დამმუშავებელი საწარმოების რაოდენობა გაზრდილა. მარტო თბილისში მითითებულია ხელით სახერხი 33 ქარხანა. ამასთან გორის მაზრაში მხოლოდ ერთი სახერხი ქარხანაა მითითებული (სოფ. ატენში)¹³⁰. ქუთაისის გუბერნიაში არცერთი სახერხი ქარხანა არ არის მითითებული¹³¹.

ზემოთ მოყვანილი აღწერიდან ირკვევა, რომ XIX საუკუნის 50-იანი წლების მიწურულში საქართველოში 400-მდე სხვადასხვა სახის საწარმო არსებობდა. ყველა ამ საწარმოში, გარდა მცირე გამონაკლისისა (დას. საქართველოში რაზმორდიუკის და

გოხმტრაზერის აბრეშუმის ამოსახვევი „ფაბრიკები“¹³², გორსა და ატენში არსებული წყლის ენერგიაზე მომუშავე სახერხი ქარხნები და სხვა), სანავად ძირითადად შეშა გამოიყენებოდა. აღნიშნული საწარმოების მიერ ყოველწლიურად მოხმარებული საშუალო მერქნის რაოდენობის ზუსტად განსაზღვრისათვის საჭირო ციფრობრივი მონაცემები, მართალია, არ გავაჩნია, მაგრამ ცხადია, რომ ის მეტად შთამბეჭდავი სიდიდის მქონე იქნებოდა. რაც მთავარია, განსახილველ პერიოდში საწარმოების არსებობა, როდესაც ნაკლებად იყო განვითარებული გზები, სატობო-სანავის მომპოვებელი მრეწველობა, არ იყო რკინიგზა, პირველ რიგში მათ სწორედ ადგილობრივი ტყეების ხარჯზე ყოფნას ნიშნავდა. ასე მაგალითად, XIX საუკუნის 40-იანი წლების ბოლოს გორის მაზრაში, მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე, სოფელ ღვარებში მთელი სიმძლავრით მოქმედებდა მინის ქარხანა, რომელიც, მაშინდელი პრესის ცნობით, მთელი ამიერკავკასიის მხარეს ამარაგებდა ბოთლებით, სააფთიაქო ჭურჭლითა და ფანჯრის მინით, ქარხანა კიდევ უფრო უნდა გაფართოებულიყო¹³³. ძნელი არ არის ვივარაუდოთ, თუ რამდენ საშუალო მერქანს მოითხოვდა ასეთი მზარდი საწარმო, მით უმეტეს, რომ ახლომახლო სხვა სახის სანავის არავითარი საბადო არ არსებობდა.

რუსეთის იმპერატორის 1852 წლის 24 იანვრის ბრძანების შესაბამისად, 1853 წლის 1 იანვრიდან საეკლესიო ქონება უნდა გადაცემოდა სახაზინო უწყებას, ეს პროცესი დიდხანს გაჭიანურდა. 1864 წელს შედგენილი თბილისის, გორის და სხვა ოკრუგების საეკლესიო ტყეების უწყისებიდან ჩანს, რომ ისინი იჯარით ჰქონდათ აღებული სხვადასხვა უწყებას და პირს. ასე მაგალითად, სოფელ დილომთან არსებული სატყეო აგარაკები – კარათხევი, ქურდისოფელი და ძალლათხევი 1858 წლიდან იჯარით ჰქონდა აღებული (10 წლით) კავკასიის I მესანგრეთა ბატალიონსა და თბილისის არსენალის გუნდს. მანგლისის სატყეო აგარაკი 200 დესეტიანამდე ფართობით იჯარით ჰქონდა აღებული ლეიბ-კარაბინერთა ერევნის პოლკს უვადოდ და

სხვა¹³⁴. მხოლოდ XIX საუკუნის 60-იანი წლების ბოლოს დაისვა საკითხი სოფ. დირბსა და ერკნეთთან არსებული მამულების, რომლებიც საბერძნეთის მონასტრებს ეკუთვნოდა, გორის სატყეოზე გადაცემის შესახებ. 1864 წლის მარტში მეფისნაცვლის მთავარი სამმართველოს სახელმწიფო ქონებათა დეპარტამენტი აცნობებს სატყეო ნაწილს, რომ მთავარმა სამმართველომ დეპარტამენტის მოხსენების საფუძველზე საქართველოს საეკლესიო ტყეების განადგურებისაგან დაცვისა და სწორი მუშაობის შემოღების მიზნით გადანყვიტა ყველა საეკლესიო ტყე სატყეო ნაწილს გადასცემოდა მმართველობაში. რაც შეეხება საგურამო-გლდანის ტყეებს, ისინი ხაზინაზე გადაცემის შემდეგაც უნდა ყოფილიყო შტაბს-კაპიტან მაჩინსკის განკარგულებაში, რომელიც უშუალოდ სატყეო ნაწილის დაქვემდებარებაში რჩებოდა¹³⁵.

საქართველოს ტყეების საერთო მდგომარეობას კარგად ასახავს სახელმწიფო ქონებათა ექსპედიციის 1850 წლის ანგარიში, სადაც ხაზგასმითაა აღნიშნული, რომ დღემდე ამიერკავკასიაში გენერალური გამიჯვნა არ ჩატარებულა. ტყეების საერთო რაოდენობის შესახებ მონაცემები (საქართველოში სულ 672107 დესეტინა) აღებულია მაზრის უფროსების ანგარიშებიდან და შედგენილია თვალზომით: თბილისის გუბერნიაში – 253545 დესეტინა და ქუთაისის გუბერნიაში – 418562 დესეტინა. ტყეების დაცვის შესახებ განკარგულებები თბილისის გუბერნიაში რამდენადმე ადრე გასცეს, რომლის მიხედვითაც სახაზინო ტყეებში ჭრისათვის საერთოდ არ უნდა დაეშვათ კერძო პირები, ხოლო სახაზინო გლეხებს ძალიან შეზღუდულად, მხოლოდ საკუთარი მოთხოვნების დასაკმაყოფილებლად მიეღოთ ხე-ტყე¹³⁶. ექსპედიცია თავის ანგარიშში არ აანალიზებდა მიზეზებს, რომლებმაც ასეთი სავალალო მდგომარეობა გამოიწვია. ფაქტობრივად გვერდი აუარა იმის ახსნას, თუ რატომ მოხდა, რომ ამიერკავკასიის მხარის მთავარი მმართველობის საბჭომ მხოლოდ 1847 წლის 18 დეკემბერს განიხილა ეს საკითხი და მნიშვნელოვანი ტყეების დაცვა ცდის სახით მხოლოდ ალექსანდროპოლსა და

ერევნის მაზრებში შემოიღო. აღნიშნული მდგომარეობის ანალიზის გვერდის ავლის სურვილმა ექსპედიცია აიძულა ანგარიშში ტყეების განადგურების მთავარ მიზეზად დაესახელებინა არა ის გაუთავებელი და დაუზოგავი ჭრები, რომლებსაც აწარმოებდნენ როგორც ჯარის ნაწილები, ისე კერძო ხე-ტყის მრეწველები, არამედ ზამთარში მოსახლეობის მიერ საქონლის გამოკვება ხეების კენწეროებით¹³⁷. ანგარიშის შემდეგ ნაწილში ექსპედიცია იძულებული გახდა ისევ დაბრუნებოდა ამ უალრესად მტკივნეულ საკითხს, რადგანაც ტყეების განადგურება, მიუხედავად აღნიშნული ღონისძიებების გატარებისა, კვლავ გრძელდებოდა: „Между тем доходящие отовсюду сведения о сильном истреблении казенных лесов в прочих местах удостоверили в необходимости принятия мер к сбережению их повсеместно“.¹³⁸ შემდეგ ანგარიშში ექსპედიცია მიუთითებს, რომ 1850 წლის განმავლობაში შეაგროვა უახლესი ცნობები ტყეების აწინდელი მდგომარეობის შესახებ, გააანალიზა იგი და წარადგინა თავისი მოსაზრებები. ეს მოსაზრებები ითვალისწინებს აღნიშნულ ორ მაზრაში დაგროვილი გამოცდილებიდან გამომდინარე ღონისძიებებს, რომელთა გატარება აუცილებელია საქართველოს ტყეების შემდგომი განადგურების თავიდან ასაცილებლად. ეს ღონისძიებებია:

- ტყეების გამიჯვნის დანყება;
- სატყეოების შექმნა უმნიშვნელოვანეს სატყეო აგარაკებში;
- ტყის დაცვის ჩამოყალიბება;
- ტყეების სრულიად თავისუფალი ჭრიდან მისი შეზღუდვისაკენ თანდათანობით გადასვლის მიზნით „სწორი მეტყევეობის“ წარმოებით ჭრის ამორჩევითი სისტემის შემოღება.

ღონისძიებები მეფისნაცვალმა მოიწონა და დაამტკიცა პრაქტიკულად განხორციელებისათვის.

ანგარიშის 58-ე გვერდზე, სადაც საუბარი ეხება სახაზინო ტყეების მდგომარეობას, ექსპედიცია ყოველგვარი დაფარვის გარეშე აღნიშნავს, რომ სრულიად აუცილებელია სახაზინო ტყეებში სწორი სარგებლობის შემოღება. წინააღმდეგ შემთხ-

ვევაში მხარეში საერთოდ აღარ იქნება ხე-ტყის მასალა, გარდა იმ ადგილებისა, რომლებიც მიუწვდომელია ხე-ტყის გამოსაზიდად. მაგრამ იქ, სადაც სახაზინო ტყეები უშუალოდ ესაზღვრება კერძო ტყეებს, აუცილებელია მათი გამიჯვნა, ზუსტად გამოცალკევება ერთმანეთისაგან.

სახელმწიფო ქონებათა ექსპედიციის მიერ შედგენილი ეს ანგარიში ერთი შეხედვით ისეთ შთაბეჭდილებას ტოვებს, თითქოს ის ობიექტური და საქმის ინტერესებიდან გამომდინარე იყოს. სინამდვილეში ასე არაა.

ზუსტად 10 წლის წინ, 1841 წლის ნოემბერში საქართველო-იმერეთის სახელმწიფო ქონებათა პალატა მთავარმართებელს თითქმის იგივეს მოახსენებდა ტყეების დაცვის გაძლიერების, მათი გამიჯვნისა და სხვათა შესახებ¹³⁹.

როგორც ჩანს, სახელმწიფო ქონებათა სამმართველომ მხარის მმართველობისადმი წარდგენილ ანგარიშში ანალიზი კი არ გაუკეთა ტყეების საერთო მდგომარეობას უკანასკნელი ათწლეულის მანძილზე, არამედ მიმოიხილა მხოლოდ 1850 წელს ჩატარებული საქმიანობა, რაც მას შექმნილი მდგომარეობას ყოველგვარი ღრმა ანალიზისაგან ათავისუფლებდა.

ასეთ ზერელე, დილეთანტურ, უპასუხისმგებლო დამოკიდებულებას ტყეებისადმი, როგორ ჩანს, ფართო ხასიათი ჰქონდა. ამის დამადასტურებელია მეფისნაცვალ მიხეილ ვორონცოვის მიერ კისლოვოდსკიდან 1851 წლის ივლისში თბილისის სამხედრო გუბერნატორის სახელზე გამოგზავნილი განკარგულება. „До сведения моего дошло, что жители разных мест пропасывают значительные стада свиней и другого скота в лесах и истребляют молодую поросль на вычищенных и вырубленных местах от чего горы лесные обращаются в бесплодные. А как от сбережения лесов зависит вся будущность горного промысла, то я покорнейше прошу Вас распорядиться о строгом воспрещении вгона в леса всякой скотины“.¹⁴⁰

ყურადღებას იპყრობს ის როლი, რომელსაც თავიდანვე აკუთვნებდა ცარიზმის კავკასიური ადმინისტრაცია ბორჯომის

ხეობის ტყეებს. საქართველო-იმერეთის სახელმწიფო ქონებათა პალატის ზემოხსენებულ 1841 წლის წერილში ცალკეა გამოყოფილი ბორჯომის ხეობის ტყეების საკითხი.

გასათვალისწინებელია, რომ თბილისი ხე-ტყით მხოლოდ ბორჯომის ხეობიდან მარაგდებოდა და გავრცელებულმა ხმებმა იმის შესახებ, რომ თავად ავალიშვილებს ჩამოერთვათ ხელწერილები, როგორც ჩანს, დააფრთხო ხე-ტყის სხვა დამამზადებლები, რამაც, თავის მხრივ, მთავარმართებლის საფუძვლიანი შეშფოთება გამოიწვია. 1842 წლის 28 აპრილს მთავარმართებელი გოლოვინი სახელმწიფო ქონებათა პალატას სწერს: „Вместе с тем, в следствие дошедших до меня слухов, что вызов из Боржомского ущелья леса будтобы вовсе приостановлен, я поручаю Палате командировать туда немедленно ученого своего лесничего Маньковского и поручить ему удостовериться на месте, отчего именно владельцы других участков леса затрудняются вывозить его и сплавлять по прежнему в Тифлис, который оттуда только и снабжается этим строительным материалом и если слухи справедливы, что будтобы это воспрещено, то из каких начал они возникли“.¹⁴¹ როგორც ვხედავთ, ნაცვლად იმისა, რომ იზრუნოს ტყეებში მეურნეობის სწორ წარმოებაზე, ტყეების შენარჩუნებაზე, მთავარმართებელი შეწუხებულია იმით, რომ როგორმე თბილისის სამხედრო და სხვა მშენებლობებს ხე-ტყე არ მოაკლდეს. იმავე წლის 28 აპრილს გოლოვინი ავალებს გორის მაზრის უფროსს, შეისწავლოს ეს საკითხი და დაუყოვნებლივ აცნობოს მას¹⁴². 1842 წლის 8 მაისს სახელმწიფო ქონებათა პალატა მოახსენებს მთავარმართებელს, რომ ტყის ჭრის შესახებ არავითარი აკრძალვა არ ყოფილა, ყველაფერი გამოიწვია ბრძანების შეცდომით გადაცემამ. ამასთან პალატა აცნობებს გენერალ გოლოვინს: „... а город Тифлис снабжается строевым лесом кроме Боржомского ущелья из лесов князей: Цициановых, Джаваховых, Эриставых, Тархановых и других владельцев, коих леса расположены ближе к Тифлису нежели самое Боржомское ущелье“.¹⁴³

ბორჯომის ტყეების საკითხი არ დარჩენილა საზოგადოების ინტერესებს მიღმა. 1849 წლის მაისში გაზეთმა „Кавказ“-მაც ორი წერილი მიუძღვნა საქართველოს ტყეების მდგომარეობის განხილვას. განსაკუთრებით საინტერესოა ბორჯომის ტყეებთან დაკავშირებული წერილი სათაურით „გორის მაზრა“, რომელიც 9 მაისს გამოქვეყნდა. ავტორი ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ „Весь Тифлис, Гори и все лесные деревни выстроены из этих (Боржомских) лесов и ежегодно сплавляются по Куре до семи тысяч плотов строевого леса или до 150 тысяч бревен, приблизительно на 200 тысяч рублей серебром. Вырубка эта делается беспорядочно и часто без всякой пользы. Раз было вырублено в одно лето 40 тысяч бревен, вывезено из этого числа до 5 тысяч, а остальные гниют до сих пор...“¹⁴⁴

განსაკუთრებით დიდი მეცადინეობა მოანდომა ბორჯომის ხეობის ბუნებრივი სიმდიდრეების სახაზინო უწყებაში მოქცევას მეფისნაცვალმა მიხეილ ვორონცოვმა. 1849 წლის მარტში მან კავკასიური ადმინისტრაციის სამოქალაქო უწყების სამედიცინო ნაწილის მმართველს ე. ანდრეევსკის მიანდო ბორჯომის მინერალური წყლების პროექტის შედგენა. 1850-1851 წლებში ბორჯომში პარკი გაშენდა, აიგო სასტუმრო, ბორჯომი გამოცხადდა დაბად.

იმპერატორისადმი წარდგენილ ანგარიშში (1849-1851 წწ.) მეფისნაცვალმა მიხეილ ვორონცოვი 1852 წლის სექტემბერში მიუთითებს, რომ სახელმწიფო ქონებათა უწყების სისტემაში 1851 წლის 28 დეკემბრიდან ბორჯომის ხეობის ტყეების მიღება მნიშვნელოვანი აქციაა. ტყეების მფლობელებს თავად ავალიშვილებს დაენიშნათ პენსია წელიწადში 5000 მან. ვერცხლით¹⁴⁵. მეფისნაცვალმა იქვე მიუთითებს, რომ აღნიშნული ღონისძიებების გარეშე ბორჯომის ტყეები ცუდ მდგომარეობაში აღმოჩნდებოდა. ასე გახდნენ იძულებული თავადი ავალიშვილები, დაეთმოთ თავიანთი უფლება აღნიშნულ ტყეებზე.

მეფისნაცვალმა მიხეილ ვორონცოვი 1854 წლის დასაწყისში იმპერატორისადმი წარდგენილ მოხსენებაში ბორჯომის სახა-

ზინო მამულების ტყეებიდან მიღებული შემოსავლის შესახებ აღნიშნავს შემდეგს: „... Попенный доход от бревен в последние два года превзошел 30.000 р. с., так что не только можно было платить аккуратно князьям Аваловым, по условию по 5.000 р. в год, покрыть все издержки по управлению, улучшению дорог, очищению и украшению ближней к минеральным водам части леса и проч., но еще оставалась экономия для будущих нужд Боржома...“¹⁴⁶

ასე გაამჟღავნა თავისი გულის ნადები ცარიზმის კავკასიური ადმინისტრაციის ხელმძღვანელმა: თავად ავალიშვილებს ბორჯომის ხეობის ტყეები ჩამოერთვათ იმ მოტივით, რომ ისინი ვერ უზრუნველყოფენ მათ სათანადო დაცვას, მოვლა-პატრონობას, ხოლო ახალმა მფლობელმა – ხაზინამ მხოლოდ საჯირო გადასახადით ერთბაშად რამდენჯერმე გაზარდა აღნიშნული ტყეებიდან მიღებული შემოსავალი. ეს პირველ რიგში იმას ადასტურებს, რომ გაიზარდა ტყეების ექსპლოატაცია. ამასთან ასეთი გზით შემოსავლის გაზრდა მხოლოდ და მხოლოდ მეურნეობის არარენტაბელობის, მეურნეობის არასწორად წარმართვის მაჩვენებლად უნდა ჩაითვალოს.

ბორჯომის მამულის ფართობი შეადგენდა 71,0 ათას დესეტინას, რომელთაგან 36 ათასი დესეტინა ტყით იყო დაფარული (1/4 წიწვოვანი, 3/4 ფოთლოვანი), 17ათასი დესეტინა – საძოვარი და ველი, ხოლო დანარჩენი ფართობი ეჭირა სახნავ-სათესს, ნაწილი – გზებს, მდინარეებსა და ნაგებობებს.

მეფისნაცვალს ცდილობდა გაეზარდა ბორჯომის სახაზინო მამულის ფართობი. ამ მიზნით, მიხეილ ვორონცოვმა უკვე 1852 წლის თებერვალში ნება დართო ამიერკავკასიის მხარის სამოქალაქო სამმართველოს უფროსს მომიჯნავე, ახალდაბის სახაზინო აგარაკი შეეერთებინა ბორჯომის მამულისათვის. მათი გამგებლობა დაევალა ბორჯომის ტყეების მმართველს, პოდპორუჩიკ ვოძინსკის. ამასთან მეფისნაცვალს სამოქალაქო სამმართველოს სთხოვს სასწრაფოდ აცნობოს თავად აბაშიძის მიერ ახალდაბის აგარაკის ნეძვის უბნის მიტაცების შესახებ¹⁴⁷.

ამიერკავკასიის მხარის სამოქალაქო სამმართველოს უფროსმა გენერალ-ლეიტენანტმა ვ. ბუბუთოვმა, თავის მხრივ, ითხოვა თბილისის სამხედრო გუბერნატორს განკარგულება მიეცა გორის მაზრის უფროსისათვის, რათა მას ამ საქმეში სათანადო დახმარება აღმოეჩინა ბორჯომის ტყეების მმართველის ვოძინსკისათვის.¹⁴⁸

მიხეილ ვორონცოვის 1852 წლის ნერილიდან ირკვევა, რომ მას გადანყვებილი ჰქონდა ბორჯომის სახაზინო მამულისათვის შეეერთებინა ახალციხის მაზრის საკირის, აბულის, ჭობარეთის, სამსარის, აწყურისა და სხვა სახაზინო სატყეო აგარაკებიც, რადგანაც ისინი შესაფერისი დაცვის გარეშე აღმოჩნდნენ და არავითარი სარგებლობა არ მოჰქონდათ ხაზინისათვის¹⁴⁹.

ბორჯომის სახაზინო მამულში სატყეო მეურნეობისა და ტყის დაცვის სწორი ორგანიზაცია მეტად მნიშვნელოვანი საქმე იყო, 1855 წლის 26 ოქტომბერს გენერალ-ლეიტელანტი ვ. ბუბუთოვი მოახსენებს მეფისნაცვალს, რომ მისი აზრით, საფუძვლიანადაა შედგენილი სახელმწიფო ქონებათა ექსპედიციის მოხსენება ბორჯომის სახაზინო მამულის ტყეებში ტყის მეურნეობის მონესრიგების შესახებ¹⁵⁰.

საქართველოს ტყეების მდგომარეობის თაობაზე არსებული დოკუმენტური მასალებიდან ნათლად ჩანს, რომ განსახილველ პერიოდში უპირველესი რიგის ამოცანა იყო ტყეების გამიჯვნა და ტყეთმონყობის სამუშაოების ჩატარების ფორსირება. იმპერიის შიდა გუბერნიებშიც ჭიანურდებოდა ტყეთმონყობის სამუშაოები მრავალი მიზეზის გამო. პეტერბურგის სამინატმოქმედო ინსტიტუტის პროფესორი ნ. ზობოვი 1869 წელს ანალიზს უკეთებდა რა სახაზინო ტყეებში აგეგმვის სამუშაოების ჩატარებას, წერდა: „Если приведение в известность площади лесов будет продолжаться с такой же постепенностью как теперь, то пространство лесов Европейской России определится положительно не ранее, как через 87 лет, в 1956 г.“¹⁵¹ ამიერკავკასიაში, კერძოდ კი საქართველოში, ტყეების გამიჯვნისა და ტყეთმონყობის სამუშაოების ჩატარების დაგვიანება ნამდვილად უფრო მძიმე

შედეგებს იძლეოდა, რაც კარგად ჩანს ბორჯომის სახაზინო მამულის ტყეების მაგალითზე.

მეფისნაცვლის დავალებით, 1855 წლის დასაწყისში ბორჯომში გაიგზავნა სახელმწიფო ქონებათა ექსპედიციის სატყეო განყოფილების უფროსი პოდპოლკოვნიკი ლესერი. იმავე წლის ოქტომბერში ლესერმა მხარის ხელმძღვანელობას წარუდგინა „Описание казенного Боржомского имения в отношении его лесного хозяйства и проект лесной стражи“.¹⁵² აღწერილობაში პოდპოლკოვნიკი ლესერი აღნიშნავს, რომ მიხეილ ვორონცოვის ბრძანებით, ბორჯომის მამული 1852 და 1853 წლებში გაიმიჯნა და გეგმაზე იქნა დატანილი „ეკოლექსკი რეგისტრატორის“ ლიგინზევიჩის მიერ. აღსანიშნავია, რომ პოდპოლკოვნიკი ლესერი „აღწერილობის“ დასაწყისშივე მიუთითებს ბორჯომის სახაზინო მამულისა და მიმდებარე აგარაკების ტყეების საშუა და სამშენებლო მერქნით სიმდიდრეზე, იმაზე, რომ ეს ტყეები უძველესი დროიდან ამარაგებს თბილისის საშენი ხე-ტყითა და მხოლოდ ბორჯომის მასალით ხელახლა აშენდა თბილისი. ალბათ, ალა-მაჰმად-ხანის შემოსევის შემდეგი პერიოდი იგულისხმება.

ლესერი ახასიათებს ბორჯომის მამულის თითოეულ აგარაკს (სადგერი, ცემი, მიტარბი, ბაკურიანი და ა. შ.). მიუთითებს არა მთელი აგარაკის, არამედ მხოლოდ წინვიანი ჯიშების მიერ დაკავებულ ფართობს, წინვიანი ჯიშების კორომებში ის გამოყოფს არსებულ მოზარდს. დამახასიათებელია, რომ იმ სატყეო აგარაკებში, საიდანაც არ არის გათვალისწინებული საშენი ხე-ტყის გაცემა, ლესერი სატყეო ფართობს არ ანგარიშობს (მაგალითად, ვარდგინეთი): „... а как отпуска строевого леса быть не может, поэтому лесного пространства здесь нечислено“. ყურადღებას იპყრობს ის ფაქტი, რომ აღწერილობაში ბორჯომის მამულისათვის 1852 წელს ახალციხის მაზრიდან მიხეილ ვორონცოვის ბრძანებით მიერთებული სატყეო აგარაკების შესახებ არავითარი ცნობა არ არის მოტანილი. აღნიშნული აგარაკები, როგორც პოდპოლკოვნიკი ლესერი მიუთითებს, არც

გეგმაზეა დატანილი. მიუხედავად ამისა, მას მიაჩნია, რომ შესაძლებელია აღნიშნული აგარაკებიდან ხე-ტყის გაცემა ნი-
ნანდებურად მოხდეს.

ლესერის მიერ შედგენილი „აღწერილობა“ საინტერესო მასა-
ლას წარმოადგენს ბორჯომის მამულის ტყეებში წარმოებული
მეურნეობის წესების შესწავლის თვალსაზრისითაც.

ტყის საჭრელად ხე-ტყის დამამზადებელს ეძლეოდა ბილეთი,
სადაც აღნიშნული იყო, რომ ბილეთი გაიცა ამა და ამ პიროვნე-
ბაზე მოსაჭრელი ხეების რაოდენობის ჩვენებით. ხე-ტყის დამა-
მზადებელი თვითონ ირჩევდა ჭრის ადგილს, მოსაჭრელ ხეებს
და სხვა. ლესერი, როგორც სატყეო საქმის სპეციალისტი, აღ-
წერილობაში აღნიშნავს, რომ ხე-ტყის დამამზადებლებისთვის
ასეთი თავისუფლების მიცემა არ იყო სწორი, რადგანაც მეურ-
ნეობის ასეთი წესი შეიძლება დროებით შემოსავლის გადიდე-
ბასაც იძლეოდეს, მაგრამ შემდგომში ტყეები ველარ უზრუნ-
ველყოფს დიდ შემოსავალს. ამასთან ასეთი უწესრიგო ჭრის
დროს შეუძლებელია აღირიცხოს სატყეო აგარაკიდან ყოველწ-
ლიურად გაზიდული მერქანი. შეუძლებელია, აგრეთვე, ტყეების
შენარჩუნების ღონისძიებების გატარება. ლესერი ხაზგასმით
აღნიშნავს, რომ ამგვარი ჭრების შედეგია ისეთი ადგილების სი-
ჭარბე, რომლებიც სწორი და თანაბარი აღმონაცენის მიღების
იმედს არ იძლევა. ბევრმა კორომმა დაკარგა თვითმოთეს-
ვის ყოველგვარი შესაძლებლობა, რაც, ლესერის აზრით, იმან
გამოიწვია, რომ ჭრის დროს არ იქნა დატოვებული მოთესვი-
სათვის საჭირო რაოდენობის ხეები. ასეთი კორომების ნიმუშად
მას მოჰყავს მტკვრის ნაპირებთან ახლოს მდებარე ტყეები. ხე-
ტყის დამამზადებლები თავიანთი ნება-სურვილით ჭრიან, სულ
არ ითვალისწინებენ გაბატონებული ქარების მიმართულებას.
ლესერს მიაჩნია, რომ სწორედ ამის შედეგია მნიშვნელოვანი ქა-
რქცევადობა, რაც ჭრაგავლილ ფართობებზე შეიმჩნევა. მას მი-
აჩნია, რომ უამრავი ძირნაყარი ხე-ტყის მასა, მოჭრილი ხეების
წვერობთან და ტოტებთან ერთად ხელს უშლის აღმოცენებას.

ლესერი მიდის იმ დასკვნამდე, რომ ბორჯომის მამულების სატყეო დაცვა ტყეების დაცვისა და სწორი ჭრის საქმეს კი არ ემსახურებოდა, არამედ, პირველ რიგში, იმას ცდილობდა, რომ არ დაეშვათ ხე-ტყის მოპარვა, რაც ხელს შეუშლიდა ხაზინის შემოსავლის გაზრდას. სატყეო განყოფილების უფროსს მიაჩნდა, რომ ხე-ტყის გაცემა მხოლოდ სამასალე ხე-ტყის გაცემას გულისხმობდა, რადგანაც შეშას ის სხვა შემოსავლებში იხსენიებდა.

საინტერესოა წინადადებები, რომლებსაც თავის აღწერილობაში იძლევა ლესერი. თავში „Предположение о мерах устройства Боржомского имения“ ის საკმაოდ გამართულად მსჯელობს ამორჩევითი მეურნეობის შესახებ, მაგრამ იქვე უშვებს დათმობებს, რომლებიც აქარწყლებენ აღნიშნულ ღონისძიებებს. მას მიაჩნია, რომ რადგანაც 4 წელია არსებობს ბორჯომის მამულის ტყეებიდან ხე-ტყის გაცემის ზემოთ აღწერილი წესები, რომლებსაც მიეჩვივნენ ხე-ტყის დამმზადებლები, დიდი ცვლილებების შეტანა მათში გამოიწვევს უარყოფით შედეგებს. თუმცა იქვე ასახელებს მთავარ მიზეზს, რაც მას ძირითადად ანუხებს, ესაა შემოსავლის შემცირება.

საინტერესოა ლესერის მოსაზრებები ამორჩევითი მეურნეობის წარმოების აუცილებლობის შესახებ. იგი თვლის, რომ ბორჯომის მამულის ტყეებში წინვოვანი ჯიშების ფოთლოვანი ჯიშებით შეცვლის, ე. ი. ჯიშთა ცვლის არასასურველი მიმართულების თავიდან აცილებისათვის უნდა გატარდეს შემდეგი ღონისძიებები: 1. დაევალოთ ადგილობრივ მცხოვრებლებს სახნავი ფართობების გაზრდის მიზნით გაჩეხონ მხოლოდ ფოთლოვანი ჯიშების მიერ შექმნილი კორომები. 2. ნება დაერთოთ ხე-ტყის მრეწველებს საქონლის გამოსაზამთრებელი მოაწყონ მხოლოდ ფოთლოვან ტყეებში. 3. მოსახლეობამ და ჯარის ნაწილებმა სათბობად მხოლოდ ფოთლოვანი ჯიშების მერქანი გამოიყენონ. 4. რაც შეიძლება ბევრი ნახშირი გამოწვან ფოთლოვანი ჯიშების მერქნიდან და ზომიერ ფასებში გაასაღონ ბორჯომის ახლომახლო და თბილისშიაც კი. მოწვეული იქნან

სამუშაოდ ურმის თვლის ფერსობის მკეთებელი ოსტატები, ხის ჭურჭლის მთელეები. ასეთი გზით შეიძლება ფოთლოვანი ტყეების ფართობების შემცირება ისე, რომ არ შემცირდეს ტყიდან შემოსავალი.

თავის „აღწერილობაში“ ლესერი რატომღაც არაფერს ამბობს იმის შესახებ, რომ მეტყვევებს მიცემული ჰქონდათ გენერალ-ლეიტენანტ ბებუთოვისადმი ვორონცოვის მიერ დამტკიცებული ინსტრუქცია მეურნეობის წარმოების შესახებ. წარდგენილ მოხსენებაში კი სახელმწიფო ქონებათა ექსპედიციის მმართველი ა. ფადეევი 1855 წლის 26 ივლისს აღნიშნავს: „По этой инструкции велено было им в отпуске леса руководствоваться выборочной системою, по которой допускается к вырубке в год с 10-ти дес. лесного пространства не более 4-х высокоствольных деревьев и 4-х куб. саж. дровяного леса“.¹⁵⁴

ეს შეიძლება ორი მიზეზით აიხსნას: ინსტრუქცია არ არსებობდა, ან არსებობდა, მაგრამ არ იცოდა ლესერმა, რომელიც 1851 წლიდან სატყეო ხაზით მუშაობდა ამიერკავკასიის მხარეში.

უნდა ვიფიქროთ, რომ ლესერმა ბორჯომიდან დაბრუნების შემდეგ თავად შეიმუშავა ტყით სარგებლობის ასეთი რეგლამენტირება, მაგრამ მხედველობიდან გამორჩა ის, რომ ბორჯომის მამულის ტყეებში უამრავი ძირნაყარი მერქანი იყო, რომელიც სასწრაფოდ გამოზიდვას საჭიროებდა. ასევე დაავიწყდა, რომ თავისი ნაშრომის 28-ე გვერდზე გადაჭრით მოითხოვა ჭობისხევის აგარაკში ჭრების შეწყვეტა. 41-ე გვერდზე მოტანილ სამეურნეო ღონისძიებებში აღნიშნულ აგარაკშიაც ჭრები დაინიშნა. იგივე მდგომარეობა იყო ყვიბისისა და სხვა აგარაკების მიმართ. სახელმწიფო ქონებათა ექსპედიციის სატყეო განყოფილების უფროსი ლესერი ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ მამულის ტყეებში ყველგან მაღალია ჯირკები, მიმოფანტულია ხის ნვერები და ტოტები და სხვა. იგი მამულის მმართველის განსაკუთრებულ ყურადღებას მოითხოვს იმისთვის, რომ სამხრეთის ექსპოზიციის ფერდობზე არ განადგურდეს ტყეები¹⁵⁵.

ლესერი თვლის, რომ აუცილებელია ხე-ტყის მრეწველების დავალდებულება, რათა ხეები ჭრან რაც შეიძლება ახლოს ფესვებთან და ხის წვეროები და ტოტები გაიტანონ.

პოლპოლკოვნიკმა ლესერმა ფაქტობრივად დაინუნა ის გეგმა, რომლის შესახებ მეფისნაცვალმა მიხეილ ვორონცოვი 1852 წელს მოახსენებდა პეტერბურგს თავის 1849-1851 წლების ანგარიშში „В Боржомских лесах, поступивших в казну, производится особое межевание и съёмка на план всех дач...“¹⁵⁶

როგორც ვხედავთ, ამიერკავკასიის მხარის სატყეო განყოფილების უფროსმა დაინუნა ის გეგმა, რომელიც სანიმუშო უნდა ყოფილიყო. ადვილი წარმოსადგენია, თუ რა დაბალ დონეზე იქნებოდა შესრულებული სხვა, ნაკლებად საპასუხისმგებლო სატყეო აგარაკებისათვის შედგენილი გეგმები.

ფაქტობრივად დანუნებულ იქნა ბორჯომის მამულის ტყეების მეურნეობის წარმოებაც, რის შესახებაც მიხეილ ვორონცოვი აღნიშნულ ანგარიშში წერდა: „... Назначен офицер Корпуса лесничих для введения правильной рубки лесов, за вывоз которых установлена плата“.¹⁵⁷

როგორც ვნახეთ, „აღწერილობის“ ავტორი ბორჯომის მამულის მმართველის ყურადღებას ამახვილებს სამხრეთის ექსპოზიციის ფერდობებზე ტყეების განადგურების დაუშვებლობის შესახებ, რაც მის სამთო მეტყევეობის საფუძვლებში გარკვეულობას მონშობს. მაგრამ ის არაფერს ამბობს იმის შესახებ, რომ უნებურ-ამორჩევითი ჭრების ჩატარების ტექნიკისა და ტექნოლოგიის, ჭრის ინტენსიობის ნორმების უხეში დარღვევით ტყეების საერთო მდგომარეობა გაუარესდება. მთიან პირობებში დაბალი სიხშირის (0,3-0,4) ტყის კორომები ტყის ნიადაგების ფიზიკური თვისებების მკვეთრად გაუარესების გამო წყალშემნახავ, ნიადაგდაცვით და სხვა სასარგებლო ფუნქციებს არადამაკმაყოფილებლად ასრულებს, რაც ხელს უწყობს მთის ფერდობებიდან როგორც თხევადი, ისე მყარი მასის ზედაპირული ჩამოდინებისა და ეროზიული პროცესების გაძლიერებას¹⁵⁸.

მიუხედავად ლესერის „აღწერილობის“ ბევრი ნაკლისა, იგი პირველი სპეციალისტია, რომელმაც ნათლად ჩამოაყალიბა თავისი დროისათვის საკმაოდ გამართული მოსაზრებები ბორჯომის მამულის ტყეებში მეურნეობის წარმოების შესახებ. ფაქტობრივად მან პირველმა გამოთქვა კრიტიკული მოსაზრებები ტყის მეურნეობის წარმოების იმდროინდელი პრაქტიკის თაობაზე. მართალია, „აღწერილობაში“ ავტორს საკმაოდ აბნეულად აქვს გადმოცემული ტყეებში ამორჩევითი მეურნეობის წარმოების საკითხები (ჭრის ბრუნვა, ჭრის ხნოვანება და სხვა), მაგრამ აღნიშნული ნაშრომი ჯერჯერობით პირველი ოფიციალური დოკუმენტია ამიერკავკასიის მხარეში, კერძოდ, საქართველოს ტყეებში მეურნეობის გაძღოლის წესების შესახებ. ამასთან დაკავშირებით, საინტერესოა ამონაწერი მიხეილ ვორონცოვის 1852 წლის ბოლოს პეტერბურგში გაგზავნილი ანგარიშიდან, „Количество лесов в Закавказском крае, как выше было сказано, при существующих палатах государственных имуществ, невозможно было определить с безошибочною точностью; к сохранению их, по ближайшим соображениям местных обстоятельств делаются следующие распоряжения: они приводятся в известность межеванием; приступлено к учреждению в важнейших дачах лесничеств и введению постоянно правильного лесоводства, употребив выборочную систему, как первоначальный переход от совершенной свободы в рубке лесов к ограничению в том“.¹⁵⁹

როგორც დავინახეთ, ლესერი არ იზიარებდა ვორონცოვის ასეთ ოპტიმისტურ შეხედულებებს ამიერკავკასიის მხარის ტყეებში მეურნეობის გაძღოლის საკითხებზე.

მოსალოდნელი იყო, რომ ლესერი ბორჯომის მამულის ტყეებში თავისი მუშაობის შედეგად მოპოვებულ მასალას გააანალიზებდა, მიღებულ დასკვნებს განაზოგადებდა და ერთიან ცირკულარულ წერილში მოაქცევდა, მაგრამ ჯერჯერობით ვერ მივაკვლიეთ მსგავს დოკუმენტს. ასეთი ცირკულარული წერილების საჭიროება კი ნამდვილად არსებობდა, რადგანაც

ამ პერიოდისათვის სხვა სატყეო აგარაკებშიაც მიმდინარეობდა გამიჯვნისა და აგეგმვა-აღწერის სამუშაოები და ადვილი წარმოსაგენია ის შეცდომები და ხარვეზები, რაც დაშვებული იქნებოდა მათი ჩატარების დროს. ამასთან ასეთ დოკუმენტებში განხილული უნდა ყოფილიყო ტყის მეურნეობის წარმოების, ტყეთმონეობის აქტუალური თეორიული და პრაქტიკული საკითხები.

ცარიზმის კავკასიური ადმინისტრაცია დროდადრო გარკვეულ ზომებს იღებდა ტყეების განადგურების მზარდი მასშტაბების შესამცირებლად. ერთ-ერთ ასეთ ღონისძიებად უნდა ჩაითვალოს ქვანახშირის გამოყენების ცდა, რომელიც 1840-იან წლებში აღმოჩნდა ტყიბულსა და ახალციხეში. რა თქმა უნდა, ტექნიკური ჩამორჩენილობა და უგზოობა დიდად ხელისშემშლელი იყო. თუმცა ახალციხიდან ცოტაოდენი რაოდენობით ქვანახშირი მაინც ჩამოუტანიათ ტივით თბილისში. ვორონცოვი, რომელიც ამ ფაქტის შესახებ აცნობებს პეტერბურგს, აღნიშნავს, რომ თუ მოხერხდა ქვანახშირის საკმარაოდენობით გადატანა თბილისში, დიდი შეღავათი იქნება, რადგანაც შეშა ყოველწლიურად ძვირდებოდა¹⁴⁰. ეს იმ პერიოდში განუხორციელებელი იდგა იყო და საქართველოს ტყეების გაძლიერებული ექსპლოატაცია კიდევ გრძელდებოდა.

ტყის მეურნეობის წარმოების დაბალ დონეს ამიერკავკასიის, კერძოდ საქართველოს, ტყეებში ტყის მფლობელთა მხრივ შემოსავლის გაზრდაზე ზრუნვასთან ერთად ისიც განაპირობებდა, რომ ტყეების გამგებლობისათვის არ იყო სათანადო კადრები. თბილისის სამხედრო გუბერნატორის 1841 წლის მიმართვა სახელმწიფო ქონებათა სამინისტროსადმი საქართველოს ტყეების გამგებლობისათვის (ტყეების აღწერისა და სხვა საჭირო სამუშაოების ჩასატარებლად) მეტყევე-სპეციალისტთა მოზრდილი რაოდენობით (მეტყევეთა კორპუსის 7 ოფიცერი) მოთხოვნის პირველი ცდა იყო. ეს მოთხოვნა კარგა ხანს მინიმალურადაც კი არ დაკმაყოფილებულა. 1847 წლის 14 ივლისს სახელმწიფო ქონებათა თბილისის პალატა მეფისნაცვალ ვორონცოვს აც-

ნობებს, რომ „... кроме Лесничего Тифлиского уезда, прапорщика Корпуса лесничих Шноева, окончившего курс в лесном Институте, но не совершенно еще опытного в практических сведениях, нет в ведении Палаты ни одного офицера, хорошо знакомого с Лесной частью“.¹⁶¹ აღნიშნული დოკუმენტიდან ისიც ჩანს, რომ პროპორშიკი შიოევი (შიოშვილი) უმაღლესი სპეციალური განათლების მქონე პირველი ქართველი მეტყვევა, რომელსაც იმპერიის სატყეო ინსტიტუტი 1845 წელს დაუმთავრებია¹⁶². იმპერიის სახელმწიფო ქონებათა სამინისტროს ამიერკავკასიის სახელმწიფო ქონებათა მმართველობის შესახებ რუსეთის იმპერატორის მიერ 1849 წლის 21 დეკემბერს დამტკიცებული დებულების (§34) შესაბამისად, ტყეების ადგილობრივი გამგებლობისათვის მეტყვევთა კორპუსის ოფიცრები საჭიროების მიხედვით ამიერკავკასიის მხარის მმართველობასთან შეთანხმებით უნდა გამოეგზავნა.

ამიერკავკასიაში მეტყვევთა კორპუსის ოფიცრების საჭირო რაოდენობით გამოგზავნის შესახებ მეფისნაცვალმა ვორონცოვმა ორჯერ (1850 და 1851 წწ.) მიმართა სახელმწიფო ქონებათა მინისტრს კისელიოვს, მაგრამ მხოლოდ 1 ოფიცერი გამოგზავნეს¹⁶³. ამიერკავკასიის მხარეში ტყეების გამიჯვნასა და მონყობასთან დაკავშირებით კი საჭირო იყო მეტყვევთა კიდევ უფრო მეტი რაოდენობა.

ამის გამო ამიერკავკასიის მხარის მმართველობის 1851 წ. 15 მარტის დადგენილებით, მეტყვევების თანამდებობებზე გააფორმეს ყოფილი სამხედრო ოფიცრები და „კეთილსაიმედო“ სამოქალაქო ჩინოვნიკები: ლენქორანში – „ტიტულიანი სოვეტნიკი“ ემეცი, ალექსანდროპოლში – „გუბერნსკი სეკრეტარი“ ჩერნუშევიჩი, ელისავეტპოლში – „გუბერნსკი სეკრეტარი“ ზლობინი, ქუთაისში – მე-14 კლასის ჩინოვნიკი თავადი ჩიჯავაძე და სხვა.

რადგანაც ამ მუშაკებმა შეიძინეს ცოდნა-გამოცდილება და აღმოჩნდნენ კეთილსაიმედონი, მეფისნაცვალმა 1853 წლის 31 დეკემბერს წერილით მიმართა სახელმწიფო ქონებათა სამინ-

ისტროს მეტყვევება კორპუსში მათი ჩარიცხვის შესახებ. როგორც ჩანს, სახელმწიფო ქონებათა სამინისტრო მეტყვევება კორპუსის შემადგენლობაში ჩარიცხვის საქმეს უფრო მეტი პასუხისმგებლობით ეკიდებოდა, რადგანაც 1854 წლის 2 მარტს სახელმწიფო ქონებათა მინისტრმა მეფისნაცვალს აცნობა, რომ იმპერატორის 1854 წლის 15 თებერვლის ბრძანებით, მეტყვევება კორპუსში ზემოთ ჩამოთვლილი პირებიდან მხოლოდ ორი იქნა გადაყვანილი: „გუბერნსკი სეკრეტარი“ ზლობინი და გადამდგარი პოდპორუჩიკი პროკოპოვიჩი. საქმე იმაშია, რომ მეტყვევება კორპუსი კომპლექტდებოდა სატყეო და სამიჯნო ინსტიტუტების კურსდამთავრებულთაგან, ხოლო მათი უკმარისობის შემთხვევაში – არტილერიის ოფიცრებისა და ინჟინრების, ან კადეტთა კორპუსის აღზრდილებისაგან.

1857 წელს კავკასიის კომიტეტმა აცნობა კავკასიის მეფისნაცვალს, რომ 1856 წლის 23 ნოემბრის (რიგით მეორე) თხოვნა შეწყნარებულია და მეტყვევება თანამდებობებზე მომუშავე „ტიტულიარნი სოვეტნიკი“ ემეცი, „გუბერნსკი სეკრეტარი“ ჩერნუშევიჩი და მე-14 თანრიგის ჩინოვნიკი თავადი ჩიჯავაძე ამიერიდან იწოდებიან: ემეცი – შტაბსკაპიტანად, ჩერნუშევიჩი – პოდპორუჩიკად, ხოლო თავადი ჩიჯავაძე – პრაპორშჩიკად¹⁴⁴. ამავე საქმეში საინტერესო დოკუმენტია ჩართული: ფინანსთა სამინისტროს ამიერკავკასიის სახაზინო პალატა სახელმწიფო ქონებათა პალატას 1857 წლის მარტში ატყობინებს, რომ მეტყვევება კორპუსში ჩარიცხულებმა წოდების შეცვლისათვის გარკვეული თანხა უნდა გადაიხადონ ხაზინის სასარგებლოდ, ემეცმა 55 მან, 57 კაპ. ჩიჯავაძემ 54 მან 75 კაპ.¹⁴⁵

მეტყვევება კორპუსის ოფიცრების ამიერკავკასიაში გამოგზავნასთან დაკავშირებით შექმნილი ეს სიძნელებები გასაკვირი არ იქნება, თუ გავითვალისწინებთ, რომ 1857 წელს რუსეთში 100 მილიონ დესეტიანაზე მეტ სახელმწიფო ტყეზე სულ 700-მდე მეტყვევე (ლესნიჩი) ითვლებოდა. ე. ი. საშუალოდ თითოეულ მეტყვევეზე მოდიოდა 150 ათასი დესეტიანა ტყე, მაშინ როდესაც ამავე პერიოდში პრუსიაში ყოველ ობერ-ფორსტერზე მოდიოდა

მხოლოდ 3750, ვიურტენბერგში – 1179 და საქსონიაში – 909 დესეტიანა. ესპანეთში ამ პერიოდისათვის 2 სატყეო ინსტიტუტი იყო (მადრიდსა და კორდოვაში), ფინეთში – 1 სატყეო ინსტიტუტი. რუსეთში კი 110 მილიონ დესეტინამდე სახაზინო და 50 მილიონამდე დესეტინა კერძო ტყეებზე XIX საუკუნის 60-იან წლების ბოლოს მხოლოდ ერთი უმაღლესი სატყეო სასწავლებელი იყო, ისიც აგრონომიულთან გაერთიანებული¹⁶⁶.

1837 წელს იმპერიის სატყეო მმართველობაში იყო 507 „კლასნი ჩინი“, რომელთაგან მხოლოდ 84-ს (16,6%) ჰქონდა მიღებული სპეციალური სატყეო განათლება, 1857 წელს კი – ზემოთ აღნიშნული 700 მეტყევიდან სპეციალური სატყეო განათლება მხოლოდ 200-ს (28,6%) ჰქონდა მიღებული.

1871 წელს სატყეო საზოგადოების კრებაზე სატყეო დეპარტამენტის თანამშრომელმა განაცხადა, რომ ცენტრში, სატყეო მმართველობაში სამსახურში ასამდე ისეთი მუშაკია, რომელთაც მხოლოდ სამაზრო სასწავლებელი აქვთ დამთავრებული, ან მხოლოდ უდაბლესი სამხედრო-სასწავლო სასწავლებელი, ან საოჯახო განათლება აქვთ მიღებული¹⁶⁷.

მიუხედავად იმისა, რომ 1843 წლიდან იმპერატორმა იმპერიის სხვადასხვა სამხედრო და სპეციალურ სასწავლებლებში კავკასიასა და ამიერკავკასიაში მცხოვრები ახალგაზრდების სახაზინო ხარჯზე აღსაზრდელად მიღების ნება დართო, ადგილობრივი სპეციალისტების რიცხვი წელი ტემპით იზრდებოდა. ასეთი ვაკანსიები იყო:

სანკტ-პეტერბურგში:

- უნივერსიტეტში – 30
- სამართალმცოდნეობის საიმპერატორო სასწავლებელში – 5
- საგზაო ინჟინერთა ინსტიტუტში – 4
- სამთო ინჟინერთა კორპუსის ინსტიტუტში – 4
- საგზაო –სამშენებლო სასწავლებელში – 6
- სატყეო და სამიჯნო ინსტიტუტში – 10
- საიმპერატორო სამხატვრო აკადემიაში – 2

- კომერციულ სასწავლებელში - 5
- ტექნოლოგიურ ინსტიტუტში - 2

მოსკოვში:

- უნივერსიტეტში - 45
- ლაზარევის ინსტიტუტში - 20
- სამიჯნო ინსტიტუტში - 15
- სახელოსნო სასწავლებელში - 2

გორკში:

- გორიგორეცის სამინათმოქმედო ინსტიტუტში - 5

უმაში:

- მებაღეობის სასწავლებელში - 5

სულ: 160

კავკასიელი აღსაზრდელების პირველი გამოშვება მოხდა 1848 წელს. 1855 წლამდე სასწავლებლები 66 კაცმა დაამთავრა, სახელდობრ:

1. სამედიცინო ხაზით - 10
2. სამიჯნო ხაზით - 7
3. საგზაო ხაზით - 7
4. სატყეო და სასოფლო-სამეურნეო ხაზით - 5
5. სამოქალაქო ხაზით - 37

როგორც ჩანს, სატყეო სპეციალისტების სახაზინო ხარჯზე დაუფლების მსურველი ცოტა აღმოჩენილა.

1855 წლიდან 1864 წლამდე რუსეთის სასწავლებლები დაამთავრა 161 კაცმა, მათ შორის სატყეო და სამიჯნო ინსტიტუტი - სამმა.

ზემოთ დასახელებულ დოკუმენტებში აღნიშნულ სატყეო სპეციალობათა კურსდამთავრებულთაგან 1864 წლის 15 იანვრისათვის სატყეო სამსახურში ირიცხება - 5.

კავკასიის სასწავლო ოლქის მმართველის ზადოლინის მიერ მეფისნაცვლის სახელზე შედგენილი მოხსენებითი ბარათიდან

ირკვევა, რომ სატყეო და სამიჯნო ინსტიტუტში გამოყოფილ სახაზინო და ხარჯით აღსაზრდელთა ვაკანტური ადგილები რამდენიმე წლის განმავლობაში თითქმის სულ აუთვისებელი რჩებოდა.

რა თქმა უნდა, ტყეებში სამეურნეო საქმიანობის ჩამორჩენის დაძლევის გზაზე ადგილობრივი მცხოვრებლების მხრივ სატყეო საქმით ასეთი დაუინტერესებლობა მეტად მნიშვნელოვანი დაბრკოლება იყო.

ქართველი თავადაზნაურობა თითქმის არავითარ ყურადღებას არ აქცევდა ტყეების განადგურებით ქვეყნის კეთილდღეობისადმი მიყენებულ ზარალს. განსაკუთრებით გაუგებარი და მოულოდნელია სახალხო მეურნეობის ამ მნიშვნელოვანი საქმისადმი თავადაზნაურობის მოწინავე ნაწილის უყურადღებობა.

1861 წლის იანვარში სატყეო ნაწილის მმართველი პოლკოვნიკი მურავიოვი ამიერკავკასიის მხარის სოფლის მეურნეობისა და მრეწველობის სამმართველოს ქუთაისის სატყეოში ჩატარებული რევიზიის შედეგების შესახებ წერდა, რომ:

– მდ. ყვირილას ნაპირას გაჩეხილია 1000 დესეტინა ტყე სათიბ-სახნავისათვის.

– ამჟამად 600-მდე კერძო მფლობელია ამ ტყეებში.

– სატყეოს რომ სიმტკიცე არ გამოეჩინა, აჯამეთის ტყეები ისეთივე მდგომარეობაში აღმოჩნდებოდა, როგორც იანეთის ტყეები, რომლებიც 1856 წელს მთლიანად გაიჩეხა სახნავი ფართობების გაზრდის მიზნით და ამოირიცხა სატყეო ფართობებიდან.

– აზნაური ბაქრაძეები კვახჭირის აგარაკში უკანონოდ ფლობენ 56 დესეტინა ტყეს.

– თავადი ერისთავები ყოველგვარი უფლების გარეშე სარგებლობენ 213 დესეტინა ტყით.

– ქუთაისის მცხოვრებს ივ. ბაინდუროვს მიუთვისებია 82 დესეტინა ტყე და ა. შ.¹⁶⁸.

1859 წლის 1 მარტიდან ქუთაისის მეტყევედ პრაპორშჩიკ თავად ჩიჯავაძის ნაცვლად დანიშნა მეტყევეთა კორპუსის პორუჩიკი შენჰარდტი. დანიშვნის პირველსავე დღეებშივე სოფლის მეურნეობისა და უცხოელთა კოლონიების განსაკუთრებულ სამმართველოში გაგზავნილ რაპორტში იგი გაცებით აღნიშნავდა, რომ წინამორბედმა მეტყევემ თავადმა ჩიჯავაძემ მას არავითარი დოკუმენტი არ გადააბარა მაშინ, როცა სახელმწიფო ქონებათა ექსპედიციის 1852 წლის 8 მარტის მიწერილობის თანახმად უნდა ჩატარებულიყო ტყეების აღწერა და მათი გეგმაზე დატანა. რაც მთავარია, სახელმწიფო ტყეების აღწერილობა შემდგომში ყოველგვარი ცვლილებების შესახებ დანვრილებითი ჩანაწერების წარმოებისათვის უნდა შეეთანათ განსაკუთრებულ წიგნში. შენჰარდტი ხაზგასმით აღნიშნავდა, რომ ტყეები სავალალო მდგომარეობაში იყო, რადგან სატყეო ნესდების სანიშნააღმდეგო მრავალი ქმედება ჩაედინათ: სატყეო სახნავი მიწების მიტაცება, სამასალე ტყეების გაჩეხვა სახნავი მიწების ფართობების გასადიდებლად, ტყეებში მუდმივი საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობების მშენებლობა, ხე-ტყის მასალის მალული დამზადება, ძირნაყარი ხე-ტყის გაუტანლობა, უნებართვო თიბვა, საქონლის უნებართვო ძოვება და სხვა¹⁶⁹.

პორუჩიკ შენჰარდტის სხვა წერილიდან ნათლად ჩანს ის უპასუხისმგებლობა, რომლითაც მოექიდნენ თავადი ჩიჯავაძე და სხვა სატყეო მოხელეები დაკისრებული მოვალეობის შესრულებას. 1859 წლის 7 აპრილს შენჰარდტი სამმართველოს აცნობებს, რომ არცერთი სატყეო გეგმა (კვახჭირის, აჯამეთისა და ვარციხის სატყეო აგარაკებისა) არ გამოდგება და აუცილებელია ტყეების ხელახალი გამიჯვნა და წესიერი გეგმების გადაღება¹⁷⁰.

ქუთაისის მაზრის ტყეები გამონაკლისი არ იყო. როგორც იქნა, გამიჯვნას, აღწერას, ტყეთმონყობას ეღირსა საქართველოს ტყეების ნაწილი, მაგრამ საკმაოდ უხარისხოდ და ზოგან კი უპასუხისმგებლოდ ჩატარდა აღნიშნული სამუშაოები.

ტყეთმონყობის სამუშაოების ჩატარების დაბალი ხარისხი ჩვეულებრივი მოვლენა იყო იმპერიის სატყეო მეურნეობაში. უფროსმა ტაქსატორმა ე. შენროკმა ანალიზი გაუკეთა რა სახა-ზინო ტყეებში ჩატარებული ტყეთმონყობის შედეგებს სატყეო სამმართველოს 1866-1869 წლების ანგარიშების მონაცემების მიხედვით, 1872 წელს „Лесной Журнал“-ის ფურცლებზე შემდეგი დასკვნა გააკეთა: „Настоящий порядок устройства лесов не гарантирует большей части лесов от истощения их неправильными рубками и не обещает этой гарантии даже в весьма определенном будущем“ და შემდეგ – „Настоящий порядок лесоустройства ведет, с одной стороны, к непроизводительной трате лесоустроительных средств; с другой – к невозможности в скором времени оградить леса от беспорядочных рубок, истощающих леса“.¹⁷¹ ეს რომ სიმართლეს შეეფერება, საქართველოს ტყეებში ჩატარებული ტყეთმონყობის მასალების შესწავლაც ადასტურებს. 1872 წელს შედგენილ უწყისში, სადაც ამიერკავკასიის ტყეებში ჩატარებული ტყეთმონყობის სამუშაოების შედეგებია აღწუსებული, არსად არ არის მითითებული დანიშნული ჭრის სახე, სამაგიეროდ ყველგან არის გრაფა „Валовой доход от дачи“, რაც სწორედ ტყის ჭრისაგან მიღებულ შემოსავალს გულისხმობდა. ასევე ითქმის ტყის კულტურებისა და ტყის განახლების საკითხების თითქმის სრული იგნორირების შესახებაც, რაც საერთოდ დამახასიათებელი იყო იმდროინდელი საიმპერიო სატყეო მეურნეობისათვის. ამ უწყისის გრაფაში „კულტურები“ ან ჩანერილია „Не производится“, ან სულ ცარიელია. ამასთან საერთოდ არ არის მოხსენებული ბუნებრივი განახლებისათვის ხელშეწყობის ღონისძიებები ან სხვა რომელიმე სატყეო-სამეურნეო ღონისძიება.

მნიშვნელოვან ზარალს აყენებდა საქართველოს ტყეებს უნებართვო ჭრები და ტყის ხანძრები.

ტყის დაცვის მოხელეები საკმაოდ მკაცრად იყენებდნენ დაჯარიმებების უფლებას უნებართვო ჭრებისათვის, თუმცა ეტყობა, ყოველთვის არ ხერხდებოდა საჯარიმო თანხების ამოღება.

ცუდ დღეში აგდებდნენ გლეხებს კერძო ტყეების მფლობელებიც, თავადაზნაურობა. 1854 წლის მარტში მეფისნაცვლის კავალერიის დირექტორი მ. შჩერბინინი გორის მაზრის უფროსს სთხოვს წარმოუდგინოს ახსნა-განმარტება მეფისნაცვლის კანცელარიის ყოფილი დირექტორის 1845 წლის 16 ნოემბრის წერილზე ახალციხის მაზრის სოფ. დვირის მცხოვრებლების სიმონ გელაშვილისა და ანდრო სარალიძის თხოვნის თაობაზე. გლეხები უჩიოდნენ თავად ზაზა ავალიშვილს, რომელსაც მათთვის წაურთმევია მტკვარზე დასაცურებლად გამზადებული ვერცხლით 260 მან. ღირებულების ხეები. ცარიზმის კავკასიური ადმინისტრაცია ყოველთვის უჭერდა მხარს თავადაზნაურობას, კერძო მინათმფლობელებს, რომლებშიაც ის თავის მოკავშირეს ეძებდა. ასე მოხდა ამ შემთხვევაშიაც, როგორც მ. შჩერბინინის სახელზე გორის მაზრის უფროსის მიერ 1854 წლის მარტში გაგზავნილი წერილიდან ჩანს, ამ საქმის შესახებ ძიება სურამის უბნის წარმომადგენელს „კოლეჟსკი სეკრეტარს“ ორჯონიკიძეს ჩაუტარებია. ძიების მასალები მას მომჩივან ს. გელაშვილის ხელით გორის მაზრის უფროსისათვის გაუგზავნია. გელაშვილი გზაში წყალში დაიხრჩო და საბუთებიც დაიკარგა. უკვე 9 წლის შემდეგ სურამის უბნის წარმომადგენელს ხელმეორედ დაევალა ამ საქმის შესწავლა, მაგრამ მან ვერ მოახერხა საქმის დამთავრება, რადგანაც მეორე მომჩივანი ა. სარალიძეც არ გამოცხადდა პოლიციის მიერ გამოძახებისას¹⁷².

მართალია, ცარიზმის კავკასიური ადმინისტრაცია XIX ს. ორმოციანი წლებიდან „ენერგიულ“ ზომებს იღებდა მხარის სატყეო მეურნეობის მოსანესრიგებლად, მაგრამ ეს ზომები ხშირ შემთხვევაში უშედეგო იყო. პირველ რიგში ეს შეეხება ტყეების ხანძრისაგან დაცვას. ვინაიდან აღნიშნულ პერიოდში ტყეების გამგებლობა ის-ის იყო ყალიბდებოდა, რა თქმა უნდა, შეუძლებელი იქნებოდა მისთვის ტყეების ხანძრებისაგან მაქსიმალური დაცვა მოგვეთხოვა. როგორც ჩანს, ხანძრების ნესიერი აღრიცხვაც კი არ ჰქონდათ. ზემოთ აღნიშნული პერიოდის ტყის ხანძრების შესახებ მეტად ძუნწ ცნობებს მივაკელით კავკასი-

ის არქეოგრაფიური კომისიის მიერ გამოცემულ კრებულში (ტ. X), სადაც აღწერილია კავკასიაში 1854-1856 წლებში მომხდარი მნიშვნელოვანი მოვლენები. მათ შორის ტყის ზოგიერთი ხანძარიც:

1855

В половине июля. Пожар в Мокцевских лесах, Ахалцихского уезда, продолжавшийся трое суток; леса выгорели в длину 3 и в ширину 2 версты; убыток 14 т. р. с.

1856

Июня

с 26-28-е пожар в Боржомском казенном имении.¹⁷³

1856 წლის 26 ივნისს ბორჯომის სახაზინო მამულის მმართველი პოდპორუჩიკი ლუნდიშევი ანყურის უბნის წარმომადგენელს ატყობინებს, რომ ხანძარი გაჩნდა ანყურის უბნის საზღვარზე მდებარე სახაზინო ტყეში და ითხოვს ზომების მიღებას მის ჩასაქრობად.

იმავე წლის აგვისტოში ტყის ხანძრები გაჩნდა:

ჩითახევის უბანში, ლიკანის ხეობაში და სხვა. პოდპორუჩიკ ლუნდიშევის აზრით, ხანძარი ტყეში ხილის შესაგროვებლად მყოფმა ხალხმა (დაბალი ჩინის მოსამსახურეებმა) გააჩინა.

1858 წლის მაისში ბორჯომის მამულის მმართველის თანაშემწე ყიფიანი სურამის უბნის წარმომადგენელს ატყობინებს, რომ რველის ხეობაში, ბარისხევეში ტყეში გაჩნდა ძლიერი ხანძარი. ყიფიანი 80 კაცით სთხოვს სურამის უბანს დახმარებას. ამასთან ყიფიანი მოითხოვს, რომ რაზმს ხელმძღვანელად საიმედო პიროვნება დაენიშნოს¹⁷⁴. საინტერესოა ყიფიანის წერილზე გაკეთებული მინაწერი, რომელიც ეკუთვნის სურამის უბნის წარმომადგენელ ვაკულოვსკის: „ასეთ შემთხვევაში სჯობს ბორჯომის ახლოს მყოფი მუშების გაყვანა, მე გავიგე რომ ჩააქრესო, მაგრამ მაინც გავაგზავნე მუშები შემდეგი სოფლებიდან: სურამიდან – 30, ბეკამიდან – 15, ტეზერიდან – 15, ცხრამუხიდან – 6, ვერხვიჭალიდან – 14“. ვაკულოვსკი ამ მინაწერში სწორ აზრს გამოთქვამს, თუმცა ოფიციალურად ამის შესახებ არავის აც-

ნობებს. ხანძრის შემთხვევაში, რა თქმა უნდა, მის ჩასაქრობად პირველ რიგში ხანძრის კერასთან ახლო მცხოვრებლები უნდა იქნენ გაყვანილნი.

1858 წლის 5 ივნისს ბორჯომის მამულის მმართველის ლუნდიშევის სახელზე შედგენილ მოხსენებით ბარათში მისი თანაშემწე ყიფიანი აღნიშნავს, რომ ბანისხევში ტყის ხანძარი 2 ივნისს ჩააქრეს. ხანძარი 6 დესეტინა ტყეს მოედო, მაგრამ გადაარჩინეს¹⁷⁵.

1858 წლის 3 ივნისს ხანძარი გაჩნდა ნეძვის ხეობის ტყეებში.

1858 წლის 14 ივნისს ხანძარი გაჩნდა ციხისძირის მინერალური წყლების ახლოს მდებარე ტყეებში.

1859 წლის 12 აგვისტოს ძლიერი ხანძარი გაჩნდა გომნის ტყეებში¹⁷⁶. საქართველოს სხვა კუთხის ტყეებში მომხდარი ხანძრების შესახებ დოკუმენტური მასალა არ ჩანს. ბორჯომის ხეობის ტყეებში გაჩენილი ხანძრების შესახებ დოკუმენტური მასალის არსებობა განაპირობა იმან, რომ ამ პერიოდისათვის ეს მამული უკვე ხაზინას ეჭირა და ტყეების გამგებლობისათვის მოწვეული პირები ხანძრების აღრიცხვით და მათთან ბრძოლით შეუდგნენ საქმიანობას.

ბორჯომის სახელმწიფო მამულის ადმინისტრაცია გარკვეულ ნაბიჯებს დგამდა ხეობის ადგილობრივი მოსახლეობის სატყეო-სამეურნეო და მამულის სხვა საქმიანობაში ჩასაბმელად.

1858 წლის ივნისში სახელმწიფო ქონებათა ექსპედიციის სატყეო განყოფილების უფროსი პოლკოვნიკი მურავიოვი მიმართავს უგზავნის ლუნდიშევს და წინადადებას აძლევს გამოუწეროს 200 მანეთი მამულის მთავარი გზების შესაკეთებლად¹⁷⁷.

იმავე წლის 18 ივნისს ლუნდიშევი მურავიოვს უდგენს რაპორტს ბორჯომიდან ციხისჯვრამდე გზის შეკეთების შესახებ. ამრიგად, ბორჯომის სახელმწიფო მამულში გაიშალა გზების შეკეთების სამუშაოები.

საინტერესოა, თუ ვინ მუშაობდა გზების შეკეთებაზე. პორუჩიკ ლუნდიშევის ზემოთ აღნიშნულ რაპორტს თან ახლავს ხელწერილი:

„1858 года Июля 13 дня, я ниже подписавшийся житель Тифлисской губернии Горийского уезда, Боржомского казенного имения деревни Садгер Малороссийский переселенец Иван Васильев сын Семичь дал сию расписку“...¹⁷⁸ შემდეგ ხელწერილში აღნიშნულია, რომ სოფლების სადგერის, დაბის, წალვერის, ბაკურიანისა და ციხიჯვრის მცხოვრებლებმა 2, 3, 4, 5, 6, 9, 10, 11 და 12 ივნისს იმუშავეს გზის შეკეთებაზე. სულ უმუშავია 225 მუშას. თითოეულს ერგებოდა 30 კაპიკი, სულ კი 67 მან. 50 კაპ. აღნიშნული თანხა მუშებისათვის დასარიგებლად ივანე სემიჩს მიუღია, მაგრამ მან არ იცოდა ხელმოწერა და მის მაგივრად ხელი სხვას მოუწერია. შემდგომში ასეთ დოკუმენტებზე ივანე სემიჩის ნაცვლად ხელს აწერს სოფლის მწერალი იოაკიმე სემიჩი.

ამიერკავკასიის, კერძოდ საქართველოს ტყეების მდგომარეობაზე საგლეხო რეფორმამდელ პერიოდში საკმაო წარმოდგენას იძლევა მეფისნაცვლის, გენერალ მურავიოვის სახელზე სახელმწიფო ქონებათა ექსპედიციის მმართველის ა. ფადეევის მიერ 1856 წლის თებერვალში შედგენილი მოხსენება. მეფისნაცვალს 1855 წლის (19.10 და 13. 12) რეზოლუციებით ზოგიერთ საკითხთან დაკავშირებით მოუთხოვია ცნობები და განმარტებანი.

მეფისნაცვალს დაინტერესებულია საკითხით, შეიძლება თუ არა მოსახლეობას ნება დაერთოს მხოლოდ საკუთარი სარგებლობისათვის მოიხმაროს ტყე და არა გასაყიდად. ა. ფადეევი ამ საკითხთან დაკავშირებით მეფისნაცვალს ასეთ განმარტებას აძლევს: სახელმწიფო ტყეებიდან მასალებით სარგებლობენ: პირველ რიგში – სახაზინო გლეხები, შემდეგ სხვადასხვა ნოდების სხვა მცხოვრებლები, უმეტესად ქალაქელები. სახაზინო გლეხები მთელ იმპერიაში საკუთარი მოხმარებისათვის ხე-ტყეს იღებენ უფასოდ. შიდა გუბერნიებში, სადაც ტყეები სპეციალურად არის გამოიჯნული, ამ მიზნით გამოყოფილია განსაკუთრებული სატყეო უბნები. ამიერკავკასიაში ამის გაკეთება შეუძლებელია, რადგანაც ტყეები არამც თუ სპეციალურად არ არის

გამიჯნული, არამედ მათი უმეტესობა გარეთა მიჯნებითაც არ არის შემოვლილი. ამის გამო ყოველწლიურად ხე-ტყის პირადი მოხმარებისათვის გასაცემი ოდენობა ადგილობრივი ხელმძღვანელობის მიერ მეტყევეებთან შეთანხმებით ხდება. საერთოდ, ა. ფადეევს მიაჩნია, რომ ადგილობრივ გლეხობაზე ხე-ტყის გაცემა ხდება: „... весьма умеренный, а именно: на каждый дым не более как одно бревно, две жерди, дров 1/4 куб. саж., для заборов хвороста и кустарника до 1 саж.; только для русских переселенцев этот размер в некоторой степени увеличивается“. ¹⁷⁹ ა. ფადეევს მიაჩნია, რომ ჯერჯერობით არ შეიძლება მხოლოდ საკუთარი სარგებლობისათვის ტყით სარგებლობის შეზღუდვა. სახელმწიფო ქონებათა ექსპედიციის უფროსი თელის, რომ უკვე საკმაოდ გათხელებული სახაზინო ტყეების დაცვა შეიძლება განსაზღვრული დროით იქ ჭრის აკრძალვით.

მეფისნაცვალს თელის, რომ ტყის თვითნებური ჭრისათვის დანესებული ჯარიმა მეტად უმნიშვნელოა. სახელმწიფო ქონებათა ექსპედიციის ხელმძღვანელი განმარტავს, რომ აღნიშნული ჯარიმა დადგენილია ამიერკავკასიაში სატყეო მმართველობის შემოღებიდან და ამჟამად მიღებული სატყეო წესდების VIII ტ. 1506 მუხლის ზუსტი შესაბამისობით, სადაც ნათქვამია: „Штрафные деньги за первую самовольную порубку¹ взыскиваются вдвое против попенных денег, а за вторую – вчетверо“. ¹⁸⁰

თვითონ ცარიზმის კავკასიური ადმინისტრაციის მოხელე ალიარებს, რომ ამიერკავკასიაში ადგილობრივი ჯარების მიერ ყოველთვის დიდი იყო ხე-ტყის მოხმარება, რამაც ზოგიერთი სახაზინო ტყის ძლიერი გამეჩხერება გამოიწვია. ამ მოსაზრების კარგი ილუსტრაციაა შემდეგი ფაქტი: 1846 წლის თებერვალში ამიერკავკასიის მხარის მთავარი სამმართველოს უფროსს გენერალ-ლეიტენანტ ლადინსკის რაპორტით მიმართავს საქართველოს ოკრუგის საარტილერიო გარნიზონების უფროსი გენერალ-მაიორი რერბერგი და აღნიშნავს, რომ „Деловой лес на лафеты, станины и прочие Арт. подделки, изготовлялся более 20 лет за рекою Алазанью, но как от ежегодной рубки в значительном

количестве крупный лес почти совершенно там вырублен, то я с разрешения Г. Главнокомандующего... и с согласия Палаты Государственных имуществ в виде опыта приказал производить в Аджаметском лесу, для чего был командирован подпоручик Кобылин".¹⁸¹ სამხედრო უწყებას, რა თქმა უნდა, არ ანუხებდა ტყეების საერთო მდგომარეობა: გამოილია საჭირო ხე-ტყის მასალა აღმოსავლეთ საქართველოში, გადაინაცვლეს დასავლეთ საქართველოში. გენერალი რერბერგი უფრო შორს მიდის და იმავე წერილში ხელისუფლებისაგან მოითხოვს, რომ არავის მისცენ აჯამეთის ტყის კორომების განადგურების უფლება, რათა არ შემოაკლდეს საჭირო მასალა არტილერიას.

სამხედრო უწყება შემდგომ პერიოდშიაც ასეთივე დაჟინებით მოითხოვდა მასალას საქართველოს ტყეებიდან. 1858 წლის მაისში სახელმწიფო ქონებათა ექსპედიცია წერილს უგზავნის ბორჯომის სახელმწიფო მამულის მმართველს, სადაც ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ სამხედრო სამინისტროს აინტერესებს რიგი საკითხებისა. ექსპედიცია იმავე წერილში აღნიშნავს, რომ შტუცერებისა და იარაღის გაუმჯობესების კომიტეტი აღიარებს ამ მიზნით გამოსაყენებლად კაკლის ხის უპირატესობას და საჭიროდ მიიჩნევს წინასწარ გამოიძებნოს ამ ხის მარაგი, აგრეთვე, შესაძლებლად თვლის, საჭირო ხეები შეირჩეს იქ მოზარდი ჯიშებისაგანაც. ამასთან უნდა შეირჩეს ადგილი, სადაც ყველაზე უფრო მოსახერხებელია ასეთი ხეების შეგროვება. კავკასიის არმიის მთავარი შტაბი სთხოვს ექსპედიციას დააზუსტოს, სად შეიძლება კაკლის, ან სხვა მაგარი ჯიშის ხეების მოპოვება და რა ფასად. საჭიროა, აგრეთვე, შტაბს ეცნობოს როგორი გზებია და რა საშუალებებით შეიძლება აღნიშნული ხე-ტყის გაზიდვა რუსეთის პორტებში.¹⁸²

ამიერკავკასიის მხარის სახელმწიფო ქონებათა ექსპედიციის მმართველს ფადეევს მიაჩნდა, რომ მთავარი ბოროტება, რომელიც სამხედრო ნაწილებს მოჰქონდათ სახაზინო სატყეო აგარაკებისათვის, უადგილო ადგილას, მითითების გარეშე ტყის

ჭრა იყო. ე. ი., ჭრიდნენ იქ, სადაც მოესურვებოდათ და მოეხერხებოდათ.¹⁸³

განსახილველ პერიოდში საქართველოს ტყეების მდგომარეობით საზოგადოების გარკვეული ნაწილის დაინტერესება, ამ მიმართებით საზოგადოებრივი აზრის გამოცოცხლება დიდი მნიშვნელობის აქტად უნდა მივიჩნიოთ. გაზეთი „Кавказ“-ი ორმოციანი წლებიდან მოყოლებული თითქმის რეგულარულად აქვეყნებს მასალებს ამიერკავკასიის, კერძოდ საქართველოს ტყეების შესახებ. მართალია, ხსენებული წერილების უმრავლესობა აღწერილობითი ხასიათისაა, მაგრამ ზოგიერთ მათგანში (1846, 1849 წწ. და სხვა) მკაფიოდ არის გამოკვეთილი საზოგადოების დაინტერესება ტყეების ბედით. აღნიშნული თვალსაზრისით დიდმნიშვნელოვან მოვლენად უნდა მივიჩნიოთ თბილისის ბოტანიკური ბაღის ჩამოყალიბება (1845 წ.), კავკასიის სოფლის მეურნეობის საზოგადოების (1850 წ.) შექმნა, რუსეთის საიმპერატორო გეოგრაფიული საზოგადოების კავკასიის განყოფილების გახსნა (1851 წ.), რუსეთის გეოგრაფიული საზოგადოების კავკასიის განყოფილების მცირე მუზეუმის დაარსება (1852 წ.).

საქართველოს კულტურული და სამეურნეო ცხოვრებისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა თბილისი-ფოთის ტელეგრაფის ხაზის ამოქმედებას, ტელაგრაფის ხაზის სიგრძე 400 ვერსი იყო. ბოძები ისმებოდა ყოველი 25 საუენის მანძილზე. გაზეთ „Кавказ“-ის ცნობით, ტელეგრაფის ხაზის მშენებლობა დაიწყო 1860 წელს და იმავე წელს დამთავრდა. ტელეგრაფის ხაზის მთელ სიგრძეზე მზადდებოდა საჭირო ბოძები. თუ გავითვალისწინებთ, რომ ამას 10 ათასამდე სტანდარტული ბოძი დასჭირდა, დავინახავთ იმ ზარალსაც, რაც ხაზის მშენებლობამ ტყეებს მიაყენა.

სატყუო მეურნეობა XIX საუკუნის რეფორმის შედეგად საქართველოში

საგლეხო რეფორმის წინა პერიოდში, XIX საუკუნის 50-იან წლებში, სოფლის მშრომელი მოსახლეობის სოციალურ-ეკონომიკური მდგომარეობა შემდგომი გაუარესების გზით მიდიოდა. გამწვავდა კლასობრივი ბრძოლა.

ამიერკავკასიაში საგლეხო რეფორმის გატარებისათვის წინასწარი სამზადისი 1857 წელს დაიწყო. 1863 წლის აპრილისათვის დ. ყიფიანის მოხსენების ძირითადი მოტივების გამოყენებით შემუშავდა გლეხთა განთავისუფლების უმრავლესობის პროექტი, რომელიც მიზნად ისახავდა არა ბატონყმობის მოსპობას, არამედ მის რამდენადმე სახეშეცვლილი სახით შენარჩუნებას.¹⁸⁵

ამიერკავკასიის ცენტრალურ საგლეხო კომიტეტს ამავე წელს წარედგინა უმცირესობის პროექტი, რომელიც არსებითად დეტალებით განსხვავდებოდა უმრავლესობის პროექტისაგან¹⁸⁶. იყო, აგრეთვე, ივანე მუხრან-ბატონის და კონსტანტინე მამაცაშვილის მიერ შედგენილი ერთპიროვნული აზრებიც.

აგრარული საკითხის სამართლიანი გადაწყვეტისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა თერგდალეულების ბრძოლას. თერგდალეულთა იდეურმა ბელადმა ილია ჭავჭავაძემ ნიკო ჭავჭავაძის სახელით 1864 წლის მაისში წარადგინა „კრიტიკული შენიშვნები“ ამიერკავკასიის ცენტრალური საგლეხო კომიტეტის მიერ შემუშავებული რეფორმის პროექტზე, რომელიც ბატონყმობას არ სპობდა. სწორედ ხსენებული დოკუმენტის წინააღმდეგ გაილაშქრა ილია ჭავჭავაძემ, რომელიც ბატონყმური წყობილების ძირფესვიანად მოსპობის თვალსაზრისზე იდგა¹⁸⁷.

ილია ჭავჭავაძე პირდაპირ აყენებდა საკითხს იმის შესახებ, რომ გლეხს ნორმაზე ზევით ფართობი არ წართმეოდა და სამშენებლო და სანავი ხე-ტყის მასალა უსასყიდლოდ მიეღო მებატონისაგან.

ამიერკავკასიის ცენტრალური საგლეხო კომიტეტის აზრით, ტყეებით სარგებლობა გლეხის მიერ შემდეგ საფუძველზე უნდა მომხდარიყო:

„Комитет полагает применить здесь правила местного положения для губерний малороссийских, на счет отпуска крестьянам от помещика топлива, за определенные повинности на время существования обязательных отношений известным сроком.

Равным образом подлежит здесь применению и правило сего положения, коим помещики не обязываются отпускать крестьянам лес для построек, так как строевой лес находится и здесь в весьма редких дачах и составляет значительную доходную статью для владельцев тех дач“.¹⁸⁸

ამიერკავკასიის ცენტრალური საგლეხო კომიტეტის პროექტი განიხილეს და მცირე შესწორებებით დაამტკიცეს მთავარი საგლეხო კომიტეტისა და კავკასიის კომიტეტის გაერთიანებულ სხდომაზე. 1864 წლის 13 ოქტომბერს კი ის უმაღლესად იქნა დამტკიცებული. დებულების თანახმად, მემამულე ვალდებული არ იყო გლეხისათვის მიეცა სამშენებლო ხე-ტყის მასალა (პარაგრაფი 30). ის თავისუფალი იყო, აგრეთვე, შეშის უსასყიდლოდ გაცემის მოვალეობისაგან (პარაგრაფი 31). იქ კი, სადაც გლეხები კანონის გამოქვეყნებამდე უფასო სანავით სარგებლობდნენ, მისი გამოქვეყნების შემდეგაც, ცხრა წლის განმავლობაში, მიიღებენ შეშას, ძირნაყარს და სხვას. ოღონდ განსაკუთრებული საფასურის ან გადასახადის გადახდით (პარაგრაფი 32).¹⁸⁹

საგლეხო რეფორმა აღმოსავლეთ საქართველოს შემდეგ დასავლეთ საქართველოშიაც გატარდა. ქუთაისის გუბერნიაში (იმერეთი, გურია, რაჭა) ბატონყმობის გაუქმების შესახებ დებულება 1865 წლის 13 ოქტომბერს დაამტკიცეს, სამეგრელოში

– 1866 წლის 1 დეკემბერს, აფხაზეთში – 1870 წლის 8 ნოემბერს და სვანეთში – 1871 წლის 8 ოქტომბერს.

მიუხედავად იმისა, რომ მემამულეთა ინტერესების მაქსიმალური დაცვით გატარდა, რეფორმას მაინც დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. ამიერიდან გლეხობას შეეძლო შედარებით უკეთეს პირობებში წარმართა თავისი სამეურნეო საქმიანობა. უფლება ჰქონდა შეეძინა ქონება და გაემართა ვაჭრობა, მრეწველობა და სახალხო მეურნეობის სხვა დარგი. გაძლიერდა გლეხის პირადი დაინტერესება, გაიზარდა მისი შრომის ნაყოფიერება. ბატონყმობის გაუქმებამ დააჩქარა სანარმოო ძალების განვითარება, ქვეყნის ეკონომიკური დანინაურება და ახალი, კაპიტალისტური ურთიერთობის საბოლოო გამარჯვება.

საგლეხო რეფორმამ მნიშვნელოვანწილად მოსპო წინააღმდეგობანი, რომლებიც არსებობდა მზარდ სანარმოო ძალებსა და დრომოჭმულ წარმოებით ურთიერთობებს შორის. ყოველივე ამან ხელი შეუწყო სოფლის მეურნეობის და მასთან დაკავშირებული სახალხო მეურნეობის სხვა დარგების აღმავლობას. აღმავლობას განიცდიდა ბუნებრივი სიმდიდრეების ათვისებაც, თუმცა აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ რუსეთის სატყეო მეურნეობაში კაპიტალისტური ურთიერთობის განვითარებას თან ახლდა ტყეების უდიდესი, მუდმივად მზარდი განადგურება. მ. ცვეტკოვის გამოკვლევებით დადგენილია, რომ რუსეთის მხოლოდ ევროპულ ნაწილში XVII საუკუნის დასასრულიდან 1914 წლამდე 70 მილიონამდე ჰექტარი ტყე განადგურდა.¹⁹⁰

ეს მდგომარეობა მთლიანად ვრცელდება საქართველოს ტყეებზეც. საგლეხო რეფორმის გატარების პერიოდშიაც და შემდეგაც რეფორმადე არსებული ძირითადი ნაკლოვანებანი, რაც სატყეო მეურნეობას ახასიათებდა, კვლავ ძალაში რჩებოდა.

ამ თვალსაზრისის დამადასტურებელია აქტი, რომელიც შედგენილია 1866 წელს. აქტიდან ნათლად ჩანს, რომ კვლავ გრძელდება ის მახინჯი მოვლენები, როდესაც ტყეებში ჭრები უთავბოლოდ, დაუკითხავად, მიუთითებელ ადგილას ხდება, მოჭრილი ხე-ტყე ნადგურდება და ა. შ. აქტი შედგენილია ახალ-

ციხის მაზრის უფროსის თანაშემწის პოლენსკის მიერ ბორჯომის სახაზინო მამულის სამმართველოს დეპუტატის დემიდოვისა და მონმეების თანდასწრებით. აქტის შედგენას ესწრებოდა მოპასუხე მანუკ ესმაროვის მეშვეობით. შეამოწმეს ადგილი, სადაც თითქოს 1861 წელს მოხდა უნებართვო ჭრა. აღმოჩნდა, რომ ჯერ კიდევ 1861 წლის ივლისში ბორჯომის სახელმწიფო მამულის სამმართველო ატყობინებდა ახალციხის მაზრის უფროსს, რომ შორაპნის მაზრის მცხოვრებმა ი. ქურდაძემ სახაზინო ტყეში 100 მორი დაამზადა. წერილში პირდაპირ იყო მითითებული, რომ ეს ცნობა ახალციხის მცხოვრებმა მანუკ ესმაროვმა მიაწოდა, როგორც აღნიშნული მიმონერიდან ირკვევა, ჭრის ადგილს (ქვაბისხევის ტყეს) იჩემებდნენ მანუკ ესმაროვი და თავადი აბაშიძე. შემდგარა სამედიატორო სასამართლო, რომელმაც ქვაბისხევის აგარაკი მიაკუთვნა ესმაროვს. დავა გაგრძელდა. მოჭრილი ხე-ტყის გატანა შეჩერდა. გამოძიება ამ საქმის გამო 6 წელი მიმდინარეობდა. რა დადგინდა 1866 წელს შემდგარი აქტით? აქტი ერთხელ კიდევ ადასტურებს, რომ არამც თუ ტყეების კერძო მფლობელები, არამედ ბორჯომის სახაზინო მამულის ტყის დაცვის მუშაკებიც ვერ ერკვეოდნენ ტყეების საზღვრებში. დაუჯერებელი ფაქტია, რომ ტყის დაცვის მუშაკებს მონმეებმა დაუდასტურეს, რომ უნებართვო ჭრის ადგილი საერთოდ არ შედიოდა გორის მაზრის (რომელსაც ექვემდებარებოდა ბორჯომის სახელმწიფო მამული) ფარგლებში. აქტში მითითებულია, რომ ყველგან ყრია დიდი ხნის მოჭრილი მორები: ერთ ადგილას იყო 30, მეორე ადგილას უზარმაზარი ტერიტორია დაფარული იყო 400-ზე მეტი მორით, მესამე ადგილას კი, სახელდობრ, ლაშის-ხევში 40-მდე ცალი მორი ეყარა. მორების დიდმა ნაწილმა ლპობა იწყო. რაც მთავარია, კომისიამ ვერ დაადგინა, სად მოჭრა ი. ქურდაძემ ხეები. კომისიის წევრებს ჭრების ადგილებს უჩვენებდა უფროსი „ობიეზჩიკი“ „უნტერ-ოფიცერი“ ბერნოვსკი. ტყის დაცვის მუშაკების უცოდინარობის და გაუნათლებლობის დამადასტურებელია ის ფაქტი, რომ აღნიშნულ აქტზე ბერნოვსკის ნაცვლად, ვინაიდან

მან წერა-კითხვა არ იცოდა, მისივე თხოვნით, დეპუტატმა დემიუდოვმა მოაწერა ხელი¹⁹¹.

ძნელი არ არის იმის წარმოდგენა, რომ თუ ასეთი „შესაბურთი“ ოპერატიულობით ხდებოდა ტყის ხელყოფის ფაქტების გამოძიება მთელი საქართველოს ტყეებში გამოსარჩევ ბორჯომის სახაზინო მამულში, სადაც ტყის დაცვაც არსებობდა და ტყეების მონყობაც ჩატარებული იყო, როგორ ჩატარდებოდა მსგავსი გამოძიებები სხვა სატყეო აგარაკებში. საქმე, როგორც აღნიშნული იყო, 6 წელს გაჭიანურდა (ამ ხნის განმავლობაში მოპასუხე მ. ესმაროვი გარდაიცვალა კიდეც).

ეს აქტი იმასაც ნათლად გვიჩვენებს, თუ რა უპასუხისმგებლობით ეკიდებოდნენ ტყეებს კერძო მფლობელები.

1864-1880 წლებში ბურჟუაზიული რეფორმების გატარებამ (საგლეხო, საეროხო, სასამართლო, საფინანსო, საცენზურო, ამხედრო, სახალხო განათლებისა და სხვა) და ფართო სარკინიგზო მშენებლობამ განაპირობა 70-80-იან წლებში საქართველოს სამრეწველო განვითარება.

1863 წელს თბილისი ტელეგრაფით დაუკავშირდა ვლადიკავკაზსა და სტავროპოლს, რამაც შესაძლებელი გახადა სატელეფონო კავშირი თბილისსა და მოსკოვ-პეტერბურგს შორის. 1864 წლიდან თბილისი ტელეგრაფის ხაზით დაუკავშირდა ჯერ ერევანს, ხოლო შემდეგ ჯულფას. 1868 წელს ექსპლოატაციაში გადაეცა თბილისი-ბაქოს სატელეგრაფო ხაზი¹⁹².

სარკინიგზო მშენებლობა და საერთოდ მიმოსვლის საშუალებათა გასაუმჯობესებლად ზრუნვა ამიერკავკასიაში რეფორმის შემდგომი პერიოდიდან დაიწყო, მაგრამ საკითხი გაცილებით ადრე იქნა დაყენებული.

ამიერკავკასიის რკინიგზის მშენებლობის ღირებულება განისაზღვრება 2 მილიონი მანეთით.

იგულისხმებოდა, რომ ხაზინა უფასოდ გაიღებდა ხე-ტყეს, მინის ფართობს რკინიგზისა და შენობებისათვის და კომპანიის განკარგულებაში გამოყოფდა ერთ სამხედრო ბატალიონს.

ამიერკავკასიის რკინიგზის მშენებლობა დაიწყო 1865 წლის 16 ივნისს, ხოლო 1871 წლის 14 აგვისტოს გაიხსნა ყვირილის მონაკვეთი.

ამიერკავკასიის რკინიგზის მშენებლობაც და შემდგომი ექსპლოატაციაც მძიმე ტვირთად დააწვა საქართველოს ტყეებს. რკინიგზისათვის საჭირო იყო უამრავი ხის მასალა, შპალებსა და ხის მასალას რკინიგზის მშენებლობა იღებდა აჯამეთიდან, ბორჯომიდან და ატენის ხეობიდან (სადგური გორი), თუმცა უქმარისობის შემთხვევაში შპალები ვოლგაზედაც შეიძინებოდა. ა. არლუთინსკი-დოლგორუკოვი თავის ნიგნში ამიერკავკასიის რკინიგზის შესახებ აღნიშნავს, რომ 1895 წლის დასაწყისისათვის ამიერკავკასიის რკინიგზის ხაზებზე დაგებული იყო 1 706730 შპალი¹⁹².

როგორც ირკვევა, შპალები მზადდებოდა ძირითადად მუხის, ფიჭვისა და ნაძვის ხეებისაგან, შპალის გამძლეობა ასეთი იყო: ფიჭვისა და ნაძვის – გაუჟღენთავი – 4 ნ.

მუხის – გაუჟღენთილი – 5 ნ.

ნაძვისა და ფიჭვის – გაუჟღენთილი – 6 წლამდე.

შპალების ასეთი დიდი რაოდენობა ამიერკავკასიის რკინიგზის ხაზებზე დაწყობილი იქნა 8 წლის (1887-1894) განმავლობაში. ვინაიდან სხვა სარწმუნო ცნობები არ გაგვაჩნია, უნდა ვივარაუდოთ, რომ მშენებლობის დაწყებიდან – 1865 წლიდან 1887 წლამდე, ე. ი. მთელი 20 წლის განმავლობაში, სულ ცოტა 3 მილიონზე მეტი შპალი იქნებოდა საჭირო ამიერკავკასიის რკინიგზის ხაზებისათვის, მით უმეტეს, რომ 70-იან წლებში საგზაო მშენებლობა ნაკლებად იყო გაშლილი და ტვირთის გადაადგილება (თუნდაც ზღვით შემოზიდულისა) დიდ სიძნელეებთან და ხარჯებთან იყო დაკავშირებული.

საინტერესოა თითქმის იმავე წლებში რკინიგზით გადაზიდული ხე-ტყის რაოდენობა (ათას ფუთობით)¹⁹⁴.

წელი	სამშენებლო ხე-ტყე	სანაკეთო ხეები	შეშა	
1	2	3	4	

1890	954	513	1625	18856.-1.022
1891	824	668	1683	18865.-1.328
1892	734	531	2037	18876.-1.054
1893	1004	689	2564	18885,-1,033
1894	1048	704	2.890	18896.-2.091
სულ	4564	3105	17327	

თუ დავუშვებთ, რომ (როგორც ა. არლუთინსკი-დოლგორუკოვი აღნიშნავს) რკინიგზით გადაზიდული ხე-ტყის ნაწილი 90-იანი წლებიდან შიდა გუბერნიებიდანაც შემოდის ამიერკავკასიაში, მაინც მეტად დიდი რაოდენობით ხე-ტყის მოხმარებასთან გვაქვს საქმე. ზემოთ მოყვანილი ცხრილის მონაცემები შთაბეჭდავ რიცხვს შეიცავს. როგორც ავტორი აღნიშნავს, „Главными станциями отправления строевого леса в западном направлении являются: Самтреди, Марелиси, Гоми и Гори. Строевой лес расходуется по разным местам линии, поделочное-же дерево в главной своей массе направляется в западные пункты дороги – в Батуми и Поти (в 1890 г. 260 тыс. п., в 1891 г. – 334 тыс. п., в 1892 г. – 255 тыс. п., в 1893 г. – 330 тыс. п. и в 1894 г. – 286 тыс. п.).

Главным потребителем дров, перевозимых в западном направлении является гор. Батуми, а в восточном направлении – г. Тифлис и Кутаис и в особенности Закавказская жел. дорога, что легко усмотреть из данных за три последних года“.¹⁹⁵

წლები	მიღებულია შიდა სადგურების მიერ (ათას ფუტებში)				% შიდა კერძო შემოსავლის საერთო რაოდენობასთან	გადაზიდულია სამმართველოს შემა
	თბილისი	ქუთაისი	ბათუმი	სულ		
1892	1291	149	447	1887	92,6	1013
1893	1545	220	609	2374	92,1	981
1894	1708	385	567	2660	92,0	1303

როგორც ჩანს, ზემოთ მოტანილ ცხრილში აღნიშნული 3 ქალაქი იღებდა რკინიგზით გადაზიდული კერძო შემოს ცხრა მეათედზე მეტს.

შემოს გამოზიდვა ძირითადად ქუთაისის გუბერნიიდან ხდებოდა (რკინიგზით გადაზიდული შემოს 75%).

90-იანი წლების ხუთ წელიწადში შემოს გაგზავნის ძირითადი ადგილებიდან გატანილი საშუალო მერქნის რაოდენობა შეადგენდა ათას ფუტობით;

მანძილი თბილისიდან	გაგზავნის სადგური	1894	1893	1892	1891	1890
1	2	3	4	5	6	7
58	გორი	125	125	125	112	70
71	გრაკალი	28	57	31	-	44
102	გომი	177	155	50	61	67
116	სურამი	105	65	56	74	53
135	წიფა	276	204	102	70	32
155	მოლითი	175	151	73	23	111
193	აჯამეთი	345	441	302	289	306
248	ტყიბული	161	87	123	31	45
276	ქალაქიდი	147	80	-	54	23
250	ნიგოეთი	25	28	113	179	184
257	ლანჩხუთი	170	207	121	146	41
276	სუფსა	566	411	200	173	115
291	ნატანები	159	236	239	217	244
	სულ	2459	2243	1535	1428	1335

ასეთი დიდი რაოდენობით გადაიზიდებოდა 90-იანი წლების საქართველოში რკინიგზით საშუალო მერქანი. აღნიშნულ პერიოდში უკვე ფართოდ გამოიყენებოდა ორთქლმავლებისათვის მთავარ მაგისტრალზე მაზუთი, ხოლო საცხოვრებელი შენო-

ბებისათვის – ქვანახშირი. მიუხედავად აღნიშნულისა, როგორც ცხრილიდან ჩანს, შეშაც დიდი რაოდენობით მზადდებოდა და იხარჯებოდა ყოველწლიურად. მით უმეტეს, თუ გავითვალისწინებთ იმ მომენტსაც, რომ მაზუთისა და ქვანახშირის ხმარება აღნიშნულ პერიოდამდე მიღებული არ იყო, ცხადი გახდება, რომ XIX საუკუნის 60-იან, 70-იან და 80-იან წლებში მზადდებოდა და მოიხმარებოდა საშეშე მერქნის გაორკეცებული რაოდენობა. შეშა ძირითადად მაგარი ჯიშებისა გამოიყენებოდა, თუმცა ნაწილობრივ წინვოვანი ჯიშებისაც იხმარებოდა.¹⁹⁶ როგორც სპეციალისტები თვლიდნენ, 1 ვერსზე რკინიგზის მშენებლობისათვის საშუალოდ საჭირო იყო 2 1/2 დესეტიანა კარგი საშენი ხე-ტყე. აღნიშნული რაოდენობის 20%, ე. ი. 0,5 დესეტიანა იხარჯებოდა შპალების, გადასაცვანი ძელების, სატელეგრაფო ბოძების, ნივნივებისა და სხვათა შეკეთებისათვის.¹⁹⁷

ასევე დიდძალ ხე-ტყეს მოითხოვდა დამმუშავებელი, სამთო და მეტალურგიული მრეწველობის განვითარება.

საქართველოს დამმუშავებელი მრეწველობის ზოგიერთმა დარგმა XIX საუკუნის 80-იანი წლებიდან საიმპერიო მნიშვნელობა მოიპოვა. ასეთი იყო, მაგალითად, ღვინის, არყის, კონიაკისა და თამბაქოს მრეწველობა. თითქმის ამავე პერიოდიდან საქართველოში მძლავრ განვითარებას მიაღწია სამთო მრეწველობამ და სპილენძის მეტალურგიამ. მსოფლიო მნიშვნელობის გახდა ჭიათურის მარგანეცის მრეწველობა¹⁹⁸. მრეწველობის ყველა აღნიშნული დარგი, მით უმეტეს თავისი განვითარების საწყის სტადიაზე, დიდი რაოდენობით ხე-ტყეს მოითხოვდა. ასევე ითქმის ნავთობის მრეწველობაზეც. თუმცა ნავთობის საექსპორტო ჭურჭლის ბათუმის სანარმოებს ხე-ტყე ძირითადად ავსტრიიდან და ანატოლიიდან (კერასუნტიდან) შემოჰქონდათ, ხე-ტყის მასალის მნიშვნელოვანი რაოდენობა მაინც ადგილობრივი იყო. ეს, რა თქმა უნდა, აჩქარებდა საქართველოს ტყეების მზარდი განადგურების პროცესს.

რეფორმები და რეორგანიზაცია სახელმწიფო ქონებათა უწყებასაც შეეხო. 1864 წლის დასაწყისში კავკასიაში მეფისნაცვ-

ლის მთავარი სამმართველოს სახელმწიფო ქონებათა დეპარტამენტი ხელმძღვანელობას მოახსენებდა, რომ 1 იანვრიდან სოფლის მეურნეობის ყოფილი სამმართველოს გაუქმებასთან და ამ სამმართველოში წარმოებული საქმეების სახელმწიფო ქონებათა დეპარტამენტის დაქვემდებარებაში გადაცემასთან დაკავშირებით საჭირო იყო ზოგიერთი ცვლილება. სახელდობრ: „... взамен состоявших при упраздненном управлении должностей запасных лесничих, назначены, дополнительным штатом Департамента государственных имуществ, в каждую губернию здешнего края по одному лесному ревизору; а также ученый лесничий при Департаменте для заведывания специальным столом по лесной части“.¹⁹⁹ ასეთი მნიშვნელოვანი გარდაქმნები შესაბამის გადაადგილებებსა და დანიშვნებს მოითხოვდა სატყეო მეურნეობის სამხარეო და საგუბერნიო ხელმძღვანელობაში. სახელმწიფო ქონებათა დეპარტამენტმა საჭიროდ მიიჩნია შემდეგი ღონისძიებების გატარება:

1. სატყეო რევიზორების თანამდებობებზე დაინიშნა თბილისის გუბერნიაში – ყოფილი „ზაპასნი ლესნიჩი“, მეტყევეთა კორპუსის კაპიტანი ლუნდიშევი, ქუთაისის გუბერნიაში – ადგილობრივი სწავლული მეტყევე პორუჩიკი იურკოვსკი, ერევნის გუბერნიაში – ადგილობრივი მეტყევე პორუჩიკი ჩერნუშევიჩი და ბაქოს გუბერნიაში – სოფლის მეურნეობის სამმართველოში მომუშავე მეტყევეთა კორპუსის პოდპორუჩიკი ჩაჩხიანი.
2. დეპარტამენტის სწავლული მეტყევის თანამდებობაზე რუსეთიდან გამოძახებული მეტყევეთა კორპუსის პოდპორუჩიკის როტინიანცის ჩამოსვლამდე დეპარტამენტის სატყეო ნაწილის სპეციალური მაგიდის გამგეობა დაევალა სატყეო ნაწილის საგანმკარგულებლო მაგიდის უფროსს, რომელიც 1 იანვრიდან ამ მოვალეობასაც ასრულებდა.
3. ქუთაისისა და ერევნის გუბერნიებში სატყეო რევიზორებად გადაყვანილი იურკოვსკისა და ჩერნუშევიჩის თანამდებობებზე დაინიშნენ, ქუთაისის მეტყევის მოვალეობის შემსრულებლად – ლეიბ გრენადერთა ერევნის პოლკის პოდპორუჩიკი სემიონოვი და ერევნის მეტყევის მოვა-

ლეობის შემსრულებლად – თეთრინყაროს მეტყევის მოვალეობის შემსრულებელი არტილერიის პორუჩიკი ფონ დერ პალენი, თეთრინყაროს მეტყევეობა მიენდო ყარაიაზის „პოდლესნიჩის“, „კოლეუსკი რეგისტრატორს“ ფროლოვს...

4. ყარაიაზის „პოდლესნიჩესტო“ ჩაბარდა სატყეო კონდუქტორს მარდანოვს.²⁰⁰

დეპარტამენტი, როგორც ჩანს, სატყეო რევიზორის მოვალეობას საკმაოდ ფართოდ განიხილავდა და მის მუშაობაზე მეტყევეების მთელი საქმიანობის გარდაქმნის იმედებს ამყარებდა. ამ თვალსაზრისით, დიდად საინტერესოა ინსტრუქცია სატყეო რევიზორებისათვის. მოვიტანთ ამონაწერს ინსტრუქციის იმ ნაწილიდან, რომელიც სატყეო რევიზორების მოვალეობებს ეხება: „Главная и прямая обязанность Лесных ревизоров состоит в проверке и направлении действий местных лесничих посредством ежегодных ревизий, в исправлении и прекращении на месте всех замеченных упущений и беспорядков; но независимо от сего на них могут быть возлагаемы и разные другие поручения, до лесной части касающиеся, как то: составление предположений устройства лесных дворов, наблюдение за производством важнейших хозяйственных лесных операций и т. д.“.²⁰¹

მეფისნაცვლის მიერ 1864 წლის 27 იანვარს დამტკიცებული სატყეო და სასოფლო-სამეურნეო ნაწილის მართვის შესახებ დებულების მიხედვით, მეტყევეები და „პოდლესნიჩები“ ემორჩილებოდნენ როგორც გუბერნატორს, ასევე სატყეო რევიზორსაც. როგორც ირკვევა, ზოგიერთი მეტყევე და „პოდლესნიჩი“ უგულებელყოფდა ორმაგ დაქვემდებარებას, რაც, რა თქმა უნდა, გუბერნიების ხელმძღვანელების პროტესტს იწვევდა. 1865 წლის 18 ოქტომბერს ქუთაისის სამოქალაქო გუბერნატორი ა. ოგოლინი წერილს უგზავნის სახელმწიფო ქონებათა დეპარტამენტის დირექტორს ი. ვიტეს, სადაც აღნიშნავს, რომ გუბერნიის სატყეო რევიზორი და მეტყევე მას არაფერს ატყობინებენ. სამოქალაქო გუბერნატორი ხაზგასმით მიუთითებს, რომ სატყეო საქმეების მდგომარეობას მაშინ იგებს, როდესაც

დეპარტამენტიდან შემოდის ოფიციალური დოკუმენტაცია. ის მტკიცედ მოითხოვს, რომ ან ამოიღონ გუბერნიის დაქვემდებარებიდან სატყეო ნაწილი, ან დაევალოს შეასრულონ დებულების მოთხოვნები.²⁰² სახელმწიფო ქონებათა დეპარტამენტმა გაითვალისწინა ქუთაისის სამოქალაქო გუბერნატორის წერილში აღნიშნული და იმავე წლის დეკემბერში სატყეო რევიზორებსა და მეტყევეებს ცირკულარული წერილი გაუგზავნა ადგილებზე მეფისნაცვლის მიერ დამტკიცებული დებულების განუხრელად შესრულების აუცილებლობის შესახებ.²⁰³ ჩანს, ასეთი გაუგებრობები ძნელი აღმოსაფხვრელი იყო საგუბერნიო ხელმძღვანელობასა და სატყეო უწყების მუშაკებს შორის, რასაც, ალბათ, პირველ რიგში სხვადასხვა სპეციალობის მქონე მოხელეების მხრივ სატყეო სამუშაოების სპეციფიკის უცოდინარობა განაპირობებდა. ასე მაგალითად, თბილისის გუბერნიის სახელმწიფო ქონებათა სამმართველოს ადმინისტრაცია თავის ერთ-ერთ ანგარიშში (1878 წ.) უკმაყოფილებას გამოთქვამდა იმის გამო, რომ სატყეო რევიზორი ბევრს დადიოდა გუბერნიებში და სამმართველოს ამით ხელი ეშლებოდა მუშაობაში, რადგანაც რევიზორის თარჯიმანს, რომელიც ადგილზე რჩებოდა, არც სპეციალური ცოდნა გააჩნდა და არც გამოცდილება.²⁰⁴ რა თქმა უნდა, აღნიშნული პრეტენზია სრულიად დაუსაბუთებლად უნდა ჩაითვალოს, რადგანაც სატყეო რევიზორის მუშაობის არსი სწორედ მის მოძრაობას, საკუთარი თვალთ ყოველივე იმის ნახვასა და შემოწმებას გულისხმობს, რაც კი სატყეო-სამეურნეო საქმიანობას ეხება.

სამოციანი წლების დასაწყისიდან გარკვეული ძვრები შეიმჩნევა სატყეო-საკულტურო სამუშაოების წარმოებაშიც. მართალია, სატყეო-საკულტურო სამუშაოების წარმოების დასაწყისად ჩვენს მიერ მიჩნეულია XIX საუკუნის ოციანი წლები, მაგრამ შემდგომ პერიოდში მრავალი მიზეზის, განსაკუთრებით კი სატყეო სპეციალისტების ნაკლებობის გამო, აღნიშნული სამუშაოების მასშტაბები შემცირდა. 1862 წელს კავკასიის მეფისნაცვლის მოვალეობის შემსრულებელს სოფლის მეურნეო-

ბისა და მრეწველობის სამმართველო შემდეგს მოახსენებდა: „В некоторых дачах Ахалцихского, Эриванского и Елисаветопольского лесничеств замечено, что естественное возобновление древесной растительности на прогалинах, по причине неблагоприятных местных особенностей, невозможно; по-этому согласно мнению управляющего лесной частью полковника Муравьева управление сельского хозяйства и промышленности находит полезным облесить такие прогалины искусственным образом“.²⁰⁵ სამმართველოს ხელმძღვანელობას პირველ რიგში ხარჯები აფიქრებდა. გადანყდა, რომ სატყეო-საკულტურო სამუშაოები ჩატარებულიყო 10%-იანი სატყეო შესაკრებელის სახსრებით. სამმართველომ გააანალიზა უკანასკნელი რევიზიების შედეგები სამ სატყეოში. დადგენილი იქნა, რომ 10%-იანმა სატყეო შესაკრებელმა 1739 მანეთი შეადგინა (ახალციხის სატყეოში – 500 მანეთი, ერევნის სატყეოში – 500 და ელისავეტოპოლის სატყეოში – 739 მან.). პირველი სამუშაოების ჩატარებისათვის სამმართველომ შესაძლებლად ჩათვალა თითოეულ სატყეოში 1862 წლის შემოდგომისათვის ფოთლოვანი, უმეტესად კი წიწვოვანი ჯიშების თესლების დასათესად 100 მანეთის დახარჯვის ნება დაერთო. საკულტურო ადგილებს სამმართველო მიუთითებდა. აღნიშნულ თანხაში სამმართველო შემდეგ ხარჯებს გულისხმობდა: მუშების დაქირავება, ლითონის ინსტრუმენტების (ფოცხები და თოხები) შეძენა და თესლების დამზადება. ახალციხის სატყეოსათვის სატყეო-საკულტურო სამუშაოების დაწყების ადგილად მითითებული იყო ჭიბურეთ-ჩაის აგარაკი. ჩანს, ასეთივე შინაარსის წერილები, მიუხედავად იმისა, რომ იქ არ იყო გათვალისწინებული სატყეო-საკულტურო სამუშაოების ჩატარება, გაიგზავნა სხვა ადგილებშიაც. 1863 წლის თებერვალში ქუთაისის მეტყევე პოდპორუჩიკი იურკოვსკი სამმართველოს აცნობებს, რომ „Избрав возле селении Чогнари, в Квахчирской даче, на самой опушке леса, в расстоянии от сел: - 200 сажень свободную, пустопорожную, ни кем не занятую и с оброка не отпавшуюся землю, в количестве 1.1/2 десятины, под

огород и питомник, честь имею покорнейше просить Управление не отказать разрешить мне занять и огородить эту землю – часть своими средствами под огород, а часть трудами полесовщиков под питомник, в котором я намереваюсь произвести, нынешней весной, посев Дзелкви и других ценных пород“.²⁰⁶ სამმართველომ აღნიშნული სამუშაოების ჩატარების ნება დართო.

სატყეო-საკულტურო სამუშაოების ასეთი პატარა მასშტაბები მხოლოდ ხარჯების სიმცირით არ აიხსნება. დიდი გავლენა მოახდინა მეტყევე-სპეციალისტების რიცხვის სიმცირემაც. მეტყევეთა შორის თითქმის არავინ იყო ისეთი, რომელიც კარგად იცნობდა ადგილობრივ პირობებს, ქვეყნის ტრადიციებს, ისტორიას. ცხადია, რომ ტყის მეურნეობის მაღალ დონეზე წარმოების ტრადიციებით ისეთ მდიდარ ქვეყანაში, როგორიც საქართველოა, სატყეო-საკულტურო და სატყეო-სამელიორაციო სამუშაოები უცხო მოვლენა არ იყო, მაგრამ ყოველივე ამას შესწავლა, გამოვლენა, განზოგადება უნდოდა. 1875 წელს გამოიცა: „Сборник сведений о Кавказе“, სადაც, სხვათა შორის, აღწერილია ის ღონისძიებები, რომელთაც საქართველოში მიმართავდნენ გაბატონებული ძლიერი ქარებისაგან ვენახების დაცვის მიზნით:

„Особое внимание обращено по всей Кутаисской губернии на насаждение и сохранение сакаре-полосы леса, шириною до 5 и более сажень, служащей для защиты виноградников и полей от господствующих восточных ветров.

В этих «сакаре» рубят только вершину деревьев, чтобы более развивались боковые ветви, которые впрочем употребляют на таркалы и тому подобные надобности... порубка деревьев в «сакаре» возбраняется под опасением строгого наказания со стороны всего общества“.²⁰⁷ ასეთ ქარსაცავ ზოლებში საუკეთესო ჯიშებად ითვლებოდა: იფანი, თხმელა, თუთა, ძელქვა და სხვა. თვით სახელწოდება „საქარე“ ზედმინევნიტ სიზუსტით გადმოსცემს ზოლის დანიშნულებას. რა თქმა უნდა, ქარსაცავი (საქარე) ზოლები შესაძლებელია ხელოვნურად გაშენებულიყო, ან ამ

მიზნით შეენარჩუნებინათ უკვე არსებული ტყის ზოლი. ასეთ ზოლებში მეურნეობის თავისებური სახე ტარდებოდა. საქართველოს ნაირგვარ რელიეფურ თუ კლიმატურ პირობებში ნამდვილად საუკუნოვანი ტრადიციები იყო საჭირო, რათა ტყის კულტურებისა და სატყეო-სამელიორაციო სამუშაოების წარმოების ასეთი მდიდარი გამოცდილება დაგროვილიყო.

ასეთი მდიდარი საუკუნოვანი გამოცდილება არსებობდა ტყის ჯიშების სელექციასა და ტყის მეურნეობის სხვა საკითხებშიც. ამ თვალსაზრისით დიდმნიშვნელოვანია ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობა იმის შესახებ, რომ „ავლევს ზევით, ფცის წყლის აღმოსავლეთით, არს ოქონას მონასტერი დიდი, გუმბათიანი, უცხო არს, რამეთუ ძვრისაგან ნახრით მდგომარებს ჩრდილოთკენ და არა დაირლყევის, ადგილსა შუენიერს, წყაროიანსა. აქა არს ნიგოზი, გასტეხო რა, ნებალი მის არსს ნახევარი ნიგოზი და ნახევარი თხილი“²⁰⁸. რამდენი ხნის, რამდენი თაობის მუშაობა დასჭირდებოდა ასეთი შედეგის მიღწევას.

როგორც ჩანს, საქართველოს ტყის მეურნეობაში საუკუნოვანი გამოცდილებით დაინტერესებას იჩენდა რუსი ინტელიგენციის ზოგიერთი წარმომადგენელიც.

გაზეთმა „კავკაზმა“ ჯერ კიდევ 1853 წელს გამოაქვეყნა ხ. კოლიდეევის მეტად საინტერესო ნერილი ძელქვის შესახებ. ნერილის ბოლოს ავტორი აღნიშნავს: „Планера растет медленно, но скорее дуба, она размножается семенами и легко может быть привита на вязе; от прививки дзельква растет скорее“.²⁰⁹ რა თქმა უნდა, წარმოუდგენელია, რომ ხ. კოლიდეევი თვითონ, დამოუკიდებლად მისულიყო ზემოთ მოტანილ დასკვნამდე მცნობის შემდეგ ძელქვის სწრაფი ზრდის შესახებ. ნერილის ავტორმა, ეტყობა, უყურადღებოდ არ დატოვა ხალხში გავრცელებული, საუკუნეების მანძილზე დაგროვილი ცოდნა, რითაც დიდი სამსახური გაუწია მეცნიერებას.

ასეთივე ფასდაუდებელი სამსახური გაუწია ქართულ სატყეო მეცნიერებას ზოგიერთმა სხვა პატიოსანმა რუსმა მოსამსახურემ. მათ ყველა ღონე იხმარეს საქართველოს სხვადასხვა

კუთხეში ბალების გაშენებისათვის. ამ თვალსაზრისით აღსანიშნავია იმერეთის ყოფილი მმართველის, გენერალ-მაიორ გორჩაკოვის საქმიანობა. გენერალმა გორჩაკოვმა 1821 წელს ქალაქის ცენტრში იმ დროისათვის თავისუფალ ადგილას თავისი ხარჯით გააშენა ბალი ქუთაისის მცხოვრებთა სასაფლაოდ (როგორც ირკვევა, აღნიშნული ადგილი იმერეთის მეფეთა სასახლის წინ მდებარე თავისუფალი ტერიტორია იყო). 1825 წლის ოქტომბერში ქუთაისიდან გამგზავრებისას გენერალმა გორჩაკოვმა ბალი ქალაქს შესწირა, შემდგომში აღნიშნული ბალი იშვიათი მცენარეებით გაამდიდრა სამხედრო გუბერნატორმა ბელიავსკიმ (1847-1850წწ.). შემდეგ წლებში მსგავსი ბალები გაშენდა ქუთაისის ახლომდებარე ჭომაში (1854 წ.) სამხედრო გუბერნატორის გაგარინის მიერ.²¹⁰ სოხუმში XIX საუკუნის 60-იან წლებში ასეთივე ბალი გაშენდა ბაგრონოვსკის ხელმძღვანელობით, ხოლო 1880 წელს – ვედენსკის მიერ.²¹¹

XIX საუკუნის 60-იანი წლებიდან განსაკუთრებით იგრძნობოდა სატყეო დარგის სპეციალისტების სიმცირე საქართველოში. მართალია, ამ დარგის სპეციალისტებით სრულად არც იმპერიის შიდა გუბერნიების სატყეოები იყო დაკომპლექტებული, მაგრამ საქართველოს ტყეებში შექმნილი ვითარება საგანგებო ღონისძიებების გატარებას მოითხოვდა, რისთვისაც აუცილებელი იყო სწორედ სატყეო სპეციალისტების რიცხვის ზრდა. ასეთი მნიშვნელოვანი ღონისძიებების გატარება კი მოითხოვდა ხაზინის ხარჯების გაზრდას, რაც ცარიზმისაგან დაშორებული გუბერნიებისათვის ძნელი გასამეტებელი იყო.

კავკასიის მეფისნაცვლის საერთო საქმეთა დეპარტამენტი 1865 წლის აპრილში სახელმწიფო ქონებათა დეპარტამენტს აცნობებს, რომ კავკასიის კომიტეტის საქმეთა მმართველის მოვალეობის შემსრულებლის ცნობით, იმპერიის უმაღლეს და სპეციალურ სასწავლებლებში მოსწავლე კავკასიელი ალსაზრდელებიდან 1865 წელს სატყეო აკადემიას ამთავრებენ: ანდრია გამრეკელოვი, ალექსანდრე კულიკოვი, სერაფიმი მარტიროსოვი, პეტრე პიროგოვი, ანდრია კამენსკი, ნიკოლოზ

საპიცკი და იაკობ მედვედევი. საერთო საქმეთა დეპარტამენტი მოითხოვდა პასუხს, ამ კურსდამთავრებულთაგან ამიერკავკასიაში რამდენი განწესება იყო საჭირო. სახელმწიფო ქონებათა დეპარტამენტის პასუხიდან ირკვევა, რომ აღნიშნული პერიოდისათვის ამიერკავკასიაში ასახელებენ ერთი აღსაზრდელის ვინაობას (ალექსანდრე კულიკოვი), ხოლო მეორის განსაზღვრას მიანდობენ სატყეო დეპარტამენტს.²¹² რა თქმა უნდა, ამიერკავკასიის სახელმწიფო ქონებათა დეპარტამენტის მოთხოვნა სრულიადაც არ შეესაბამება დარგში არსებულ მდგომარეობას. აქაურ სატყეო მეურნეობას გაცილებით მეტი კადრი ესაჭიროებოდა. როგორც ირკვევა, ყველაფერს წყვეტდა ამ მიზნით გამოყოფილი ფინანსების სიმცირე.

ერთი თვის შემდეგ (26 მაისს) იგივე დეპარტამენტი მეორე წერილს უგზავნის საერთო საქმეთა დეპარტამენტს. აღნიშნულ წერილში საერთოდ არ არის მოხსენიებული ა. კულიკოვი და ლაპარაკია ა. გამრეკელოვსა და ი. მედვედევის გამოგზავნის შესახებ.²¹³

1865 წლის ოქტომბერში საერთო საქმეთა დეპარტამენტი აცნობებს სახელმწიფო ქონებათა დეპარტამენტს, რომ კავკასიის კომიტეტის ცნობით, მედვედევსა და გამრეკელოვს მიენიჭათ პორუჩიკის ნოდება და პრაქტიკული მეცადინეობისათვის რუსეთში რჩებიან 1866 წლის ბოლომდე. იმავე წლის ნოემბერში სატყეო აკადემიის კავკასიელი აღსაზრდელების ერთ-ერთი კურსდამთავრებულის – ნიკოლოზ საპიცკის დედა სოფიო საპიცკოვა თხოვნით მიმართავს კავკასიის მეფისნაცვლის მთავარი სამმართველოს უფროსს ბარონ ნიკოლაის მისი შვილის ამიერკავკასიაში სამსახურისათვის გამოთხოვის შესახებ.²¹⁴

სატყეო განყოფილების მმართველის გენერალ-მაიორ ა. მურავიოვის ხელით სოფიო საპიცკაიას მოხსენებით ბარათზე გაკეთებულია მინაწერი, რომ მას კარგი ცნობები აქვს ნ. საპიცკის შესახებ, მაგრამ რადგანაც ამიერკავკასიაში მისი სამუშაოდ მოწვევა ხარჯებთანაა დაკავშირებული, საჭირო იქნება დედამ მისწეროს შვილს, რომ აქ გასამწესებლად თხოვნა გამოუგ-

ზავნოს მთავარ სამმართველოს. მისი ჩამოსვლის შემდეგ კი შეიძლება ზრუნვა შტატის თაობაზე.²¹⁵ როგორც ირკვევა, ნ. საპიტცის 1865 წლის დეკემბერში დაუნერია მოხსენებითი ბარათი გენერალ მურავიოვის სახელზე.

გენერალ-მაიორმა ა. მურავიოვმა 1866 წლის ოქტომბერში დააყენა საკითხი სატყეო სპეციალისტების 2 სამშტატო ერთეულის დამატების თაობაზე.²¹⁶

კავკასიის მეფისნაცვლის მთავარი სამმართველო დაეთანხმა სახელმწიფო ქონებათა დეპარტამენტს. ამის შემდეგ გენერალი რეკომენდაციას აძლევს ერთ სამშტატო ერთეულზე მედვედევს, ხოლო მეორეზე – მინისმზომელ როტინოვს, რომელიც ამ თანამდებობაზე 1858 წლიდან მუშაობდა.

როგორც ირკვევა, ვინაიდან უკვე მოთხოვნილი იყვნენ სახელდობრ ი. მედვედევი და ა. გამრეკელოვი, აუცილებელი გახდა მათი სამსახურში მიღება.

იაკობ მედვედევის პირადი საქმიდან ჩანს, რომ ის ობერ-ოფიცრის შვილია, თბილისის გუბერნიის მკვიდრი. სატყეო აკადემია დაამთავრა და მეტყევეთა კორპუსის პორუჩიკობა მიიღო 1865 წლის 6 ოქტომბერს, დაკავებული თანამდებობა – სათადარიგო მეტყევე.

თბილისის გუბერნიის მკვიდრი ანდრია გამრეკელი სასულიერო წოდებას ეკუთვნოდა, სატყეო აკადემია დაამთავრდა და მეტყევეთა კორპუსის პორუჩიკობა მიიღო 1865 წლის 6 ოქტომბერს, დაკავებული თანამდებობა – სათადარიგო მეტყევე.

ორივე სატყეო ოფიცრის პირად საქმეში ჩანერილია, რომ სახელმწიფო ქონებათა დეპარტამენტში შტატგარეშე სათადარიგო მეტყევეებად 1867 წლის 20 მარტიდან დაინიშნენ, ხოლო 1868 წლის 1 იანვრიდან ამიერკავკასიის მხარეში სახელმწიფო ქონების მმართველობის გარდაქმნასთან დაკავშირებით – სახელმწიფო ქონებათა მთავარი სამმართველოს სათადარიგო მეტყევეებად. ორივე სატყეო ოფიცრის სრულ ნამსახურობის სიას ხელს აწერენ მეტყევეთა კორპუსის ინსპექტორი და სატყეო დეპარტამენტის დირექტორი ლაშქაროვი და შტატის მორიგე ოფიცერი²¹⁷.

ამ მასალიდან ნათლად ჩანს, თუ რა სიძნელეებს აწყდებოდა ამიერკავკასიის სახელმწიფო ქონებათა დეპარტამენტის სატყეო ნაწილი მეტყევეთა კადრებით სატყეოების დაკომპლექტების საქმეში. პეტერბურგის სატყეო აკადემიის 7 კურს-დამთავრებულთაგან, რომელთაგან ყველა კავკასიელი იყო, მხოლოდ ორს ელირსა მშობლიურ მხარეში მოღვაწეობა. უნდა აღვნიშნოთ, რომ ორივე ოფიცრის (ი. მედვედევისა და ა. გამრეკელის) საქართველოში სამუშაოდ მონევეა ბედნიერი არჩევანი გამოდგა. შემდგომ წლებში დადასტურდა, რომ მათი სახით ამიერკავკასიის, კერძოდ საქართველოს ტყეებმა ღირსეული ქომაგები შეიძინა.

უნდა აღვნიშნოს ის ღვაწლიც, რომელიც იმპერიის სატყეო მეურნეობას დასდეს რუსეთში მოღვაწე ქართველებმა.

1843 წლის 15 თებერვალს შეიქმნა სატყეო დეპარტამენტი, რომელიც 6 განყოფილებისაგან შედგებოდა. სატყეო დეპარტამენტს დაეკისრა რუსეთის იმპერიაში მთელი სატყეო საქმის გაძღოლა. სატყეო დეპარტამენტი განაგებდა, აგრეთვე, სატყეო სასწავლებლების საქმიანობასაც.²¹⁸

დაარსებიდან XIX საუკუნის ბოლომდე იმპერიის სატყეო დეპარტამენტს სულ 10 დირექტორი (მმართველი) ჰყავდა. მათ შორის 2 წარმოშობით ქართველი იყო.

– 1858 წლის 27 იანვრიდან 1858 წლის 6 დეკემბრამდე სატყეო დეპარტამენტის დირექტორი იყო ფლიგელ-ადიუტანტი ალექსანდრე გრიგოლის-ძე ლაშქაროვი.

– 1864 წლიდან 1870 წლის 7 ოქტომბრამდე სატყეო დეპარტამენტს ხელმძღვანელობდა „ტაინი სოვეტნიკი“ ნიკოლოზ გრიგოლის ძე ლაშქაროვი.²¹⁹ ცნობილია, რომ ლაშქაროვების გვარი წარმოიშვა ქართველი აზნაურის ლაზარე გრიგოლის ძე ბიბილურისაგან, რომელიც რუსეთში პეტრე დიდის მეფობის დროს ვახტანგ მეფესთან ერთად წავიდა და მოსკოვში დასახლდა.²²⁰

გენერალ-მაიორი ნიკოლოზ გრიგოლის-ძე ლაშქაროვი 1824 წელს დაიბადა სმოლენსკის გუბერნიაში, განათლება ოჯახში მიიღო, გამოცდები ჩააბარა ვაჟთა კორპუსში. 1863 წლის ნო-

ემბერში დაინიშნა კონსტანტინეს სამიჯნო ინსტიტუტის დირექტორად. 1864 წლის 23 სექტემბერს იმპერატორის სამხედრო უწყებისადმი ბრძანებით ნ. ლაშქაროვი დაინიშნა სახელმწიფო ქონებათა სამინისტროს სატყეო დეპარტამენტის დირექტორად და მეტყევეთა კორპუსის ინსპექტორად. ნ. ლაშქაროვი იყო მთელი რიგი ორდენების კავალერი: წმინდა ანას I ხარისხის, წმ. სტანისლავის I ხარისხის, წმ. ვლადიმერის III ხარისხის, წმ. ანას III ხარისხის, წმ. სტანისლავის II ხარისხის. მას ჰქონდა მიღებული, აგრეთვე, სხვა ჯილდოებიც. 1870 წლის ოქტომბერში პირადი თხოვნით განთავისუფლდა აღნიშნული თანამდებობიდან²¹.

1872 წლის 26 მაისს იმპერატორის ბრძანებით შეიქმნა სპეციალური კომისია, რომელსაც დაევალა სოფლის მეურნეობაში არსებული მდგომარეობის შესწავლა. კომისიამ მუშაობა დაიწყო 1872 წლის ნოემბერში და 52 სხდომის შემდეგ, 1873 წლის აპრილში დაიხურა. კომისიის დასკვნით, ტყის უზარმაზარი მასივები განადგურდა, ფართობები კი უყურადღებოდ აღმოჩნდა მიტოვებული, ახალგაზრდა ნერგებს არავენ იცავდა საქონლისაგან, რომელიც ანადგურებდა ტყის მომავალს. კომისია ასკვნის, რომ ტყის საშინელი სისწრაფით განადგურება უკვე აისახა კლიმატზე, მდინარეებისა და წყაროების მდგომარეობაზე.²² კომისიამ დაადგინა, რომ იყიდებოდა ტყის დიდი ფართობები და ზუსტი ცნობები ტყეების ფართობის შესახებ არ მოიპოვებოდა.

სამწუხაროდ, კომისიამ ტყეების განადგურების მიზეზები მიიჩნია შემთხვევით და დროებით მოვლენად. რა თქმა უნდა, ეს ასე არ იყო. საქართველოშიაც ტყეების განადგურება ჩვეულებრივი მოვლენა გახდა. ნიგნის „Сборник сведений о Кавказе“ (1875 წ.) ავტორები პირდაპირ მიუთითებენ, რომ საქართველო ის ქვეყანაა, სადაც „...лесосостребление в большом ходу“.²³

კვლავ უამრავ ხე-ტყეს მოითხოვს საქართველოში განლაგებული სამხედრო ნაწილები რკინიგზის მშენებლობისათვის. სხვა სამხედრო ნაწილები უკვე უფასოდ მოითხოვენ საჭირო ხე-ტყეს. 1871 წლის თებერვალში კავკასიის სამხედრო ოლქის საინჟინრო სამმართველო წერილით მიმართავს სახელმწიფო

ქონებათა სამმართველოს და სთხოვს 4 ასეულს ვარციხის აგარაკიდან უფასოდ გამოუყოს ხე-ტყე, რადგანაც 1870 წელს გამოყოფილი ხე-ტყე ბალდადის აგარაკში ვერ აითვისეს ნაწილობრივ იმის გამო, რომ იქ საჭირო მუხის ხეები არ იყო და ნაწილობრივ იმის გამოც, რომ შორიდან იყო საზიდი. აღნიშნული ასეულისათვის საინჟინრო ხელმძღვანელობა მოითხოვდა 6000 ცალ ყავარს, 30 ლატანს და სხვა.²²⁴

იგივე სამმართველო 1871 წ. 18 თებერვლის წერილით უფასოდ მოითხოვს 334 ცალ მორს და სხვა მასალას, ხოლო 1871 წლის 5 მარტის წერილში აყენებს საკითხს, რომ ლაგოდებში მყოფი პოლკი ტყეშია და რატომ უნდა ავუკრძალოთ ტყეშივე გამონვას კირი და ნახშირიო. ასეთივე მბრძანებლური ტონით მოითხოვს კავკასიის სამხედრო ოლქის შტაბი დერბენტის 154-ე პოლკისათვის ნეკერჩხლის 6 ხის, მუხის 105 და სხვა ხეების უფასოდ გამოყოფას.²²⁵

1873 წლის თებერვალში კავკასიის მეფისნაცვლის მთავარი სამმართველოს სახელმწიფო ქონებათა სამმართველო მოახსენებს მთავარი სამმართველოს უფროსს, რომ ამიერკავკასიის მხარეში ჯარები და სამხედრო სამმართველოები სახაზინო ტყეებიდან ხე-ტყეს ღებულობენ შემდეგ საფუძველზე:

1. საშეშე მასალა სათბობად და საჭმლის მოსამზადებლად ეძლევათ ნახევარი ბაჟის საფასურად.

2. სხვადასხვა შენობის ასაგებად, საარტილერიო საჭიროებისათვის ეძლევათ მთელი ბაჟის საფასურად.

3. ეგრეთნოდებული საქმიანი მერქანი, რომელიც ჯარების სხვადასხვა სამეურნეო მოთხოვნილებაზე გამოიყენება, მაგალითად, სხვადასხვა სატრანსპორტო საშუალებათა მოწყობისა და შეკეთებისათვის, კირის გამოსანავად და ა. შ. ეძლევათ უფასოდ.

როგორც ირკვევა, ზემოთ აღნიშნული წერილი ასახავს სახელმწიფო საბჭოს 1871 წელს უმაღლესად დამტკიცებულ დებულებას.

მიუხედავად იმისა, რომ ზემოთ მოტანილი დაყოფა ჯარების მიერ მიღებული ხე-ტყისა (ფასის გადახდითა და უფასოდ) მე-

ტად პირობითია და უნდა ვიგულისხმოთ, რომ ძირითადად ამ მიზნებისათვის ხე-ტყე მაინც უფასოდ იხარჯებოდა, სამხედრო ნაწილები კვლავ განაგრძობენ ხე-ტყის უფასოდ გამოყოფის მოთხოვნას ამა თუ იმ საჭიროებისათვის. ასე მაგალითად, 1872 წლის ივლისში კავკასიის მეფისნაცვლის სახელზე დანერილ წერილში კავკასიის გრენადერთა დივიზიის უფროსი, გენერალ-ადიუტანტი თარხან-მოურავი თეთრი წყარო-მანგლისის ტელეგრაფის ხაზის საჭიროებისათვის მოითხოვს 336 მუხის გამოყოფას უფასოდ.

ტყეებზე საკუთრების უფლების საკითხისათვის საინტერესოა მეფისნაცვლის მთავარი სამმართველოს მიერ 1875 წლის ივლისში სტამბური წესით დაბეჭდილი წერილი: „По вопросу о правах на лесную собственность в Закавказском крае, в Грузии и в мусульманских провинциях“.²⁶

1858 წლის აპრილში თბილისის მაზრის მემამულემ, შტაბს-კაპიტანმა ყორღანოვმა თბილისის სამხედრო გუბერნატორთან შეიტანა საჩივარი, რომ ლეიბ-გრენადერთა ერევნის პოლკის დაბალი ჩინის მოსამსახურეებმა გაუჩხეს ტყე და მოითხოვა ზარალის ანაზღაურება. ამასთან ყორღანოვმა მოითხოვა, რომ მიიღონ ზომები, რათა შემდგომში არავინ გაბედოს მისი საკუთრების მსგავსი ხელყოფა. შემონმებით დადასტურდა, რომ მანგლისის ხეობაში, სოფელ ფიცხისთან მოჭრილი იყო სხვადასხვა ზომის 672 მორი. გარდა ამისა, აღმოჩნდა, რომ აღნიშნული პოლკის დაბალი ჩინის მოსამსახურეები ყორღანოვის ტყიდან სისტემატურად ეზიდებოდნენ შეშას გასაყიდად თბილისში.

თბილისის საგუბერნიო მმართველობამ 1858 წლის დეკემბერში სთხოვა კავკასიის არმიის მთავარი შტაბის უფროსს, აეკრძალა აღნიშნული პოლკის უფროსისათვის ყორღანოვების სატყეო აგარაკის კორომებში ტყის ჭრა, ხოლო მოჭრილი ხე-ტყის ღირებულება ურთიერთშეთანხმების საფუძველზე გადაეხადათ.

მთავარი შტაბის უფროსმა პასუხად აცნობა, რომ შეუძლებლად მიიჩნია მისი მოთხოვნების დაკმაყოფილება შემდეგი მოსაზრებებით: 1. კერძო მფლობელთა ტყეებში საშენი ხე-ტყის ჭრის შესახებ არავითარი დებულება არ არსებობს და უსამართლობა იქნებოდა პოლიკისათვის ამის აკრძალვა, რადგანაც სხვადასხვა შენობის ასაგებად პოლკები და რაზმები ხაზინიდან იღებენ ფულს მხოლოდ ფაბრიკული მასალისათვის, ხოლო ხის სამშენებლო მასალების შესაძენად და გადასაზიდად არავითარი თანხა არ გამოეყოფათ. 2. არც შეშისათვის არ იღებენ ჯარები საკმარის ფულად სახსრებს.²²⁷

ასეთი მდგომარეობა იყო კერძო ტყეებთან დაკავშირებითაც. უნდა ვიფიქროთ, საქმე ეხებოდა საერთოდ მიღებულ წესს, რომლის დარღვევაც სრულიად არ ანეობდა არმიის სარდლობას, რადგანაც ყოველწლიურად საკმარის დიდი რაოდენობის ფულადი თანხის ეკონომიას აღწევდნენ საქართველოს ტყეების ხარჯზე.

უფასოდ ხე-ტყის მიღება ძალიან ართულებდა ტყეების საერთო მდგომარეობას, ვინაიდან ის პირველ რიგში უყარათობისკენ უბიძგებდა არმიის წარმომადგენლებს, რაც კიდევ უფრო ზრდიდა ტყეების ისედაც ინტენსიურ ექსპლოატაციას. ფაქტობრივად ზემოთ აღნიშნულმა წერილმა ვერ გაარკვია ტყეზე საკუთრების საკითხი, ვერ მისცა მას საბოლოოდ ჩამოყალიბებული სახე.

ასევე დაუნდობლად ეწეოდა ტყეების ექსპლოატაციას ადგილობრივი მოსახლეობაც.

ხე-ტყის დამზადებას გორის მაზრის ბევრი სოფლისათვის მეტად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა და გლეხების კეთილდღეობის ერთ-ერთ მთავარ წყაროს წარმოადგენდა. ამ სოფლების დიდი უმრავლესობა განლაგებული იყო მაზრის სამხრეთ ნაწილში, მტკვრის ნაპირების სიახლოვეს. მდინარის საშუალებით კი გლეხები ხე-ტყეს აცურებდნენ მთავარი ბაზრებისაკენ. მაზრის ჩრდილოეთ ნაწილშიც იყო შესანიშნავი ტყეები, მაგრამ ვინაიდან იქ არ იყო ხე-ტყის დაცურების საშუალება, რომ არაფერი

ვთქვით სახმელეთო ტყესაზიდ გზებზე, ხე-ტყის დამზადებას აზრი არ ჰქონდა. მხოლოდ რამდენიმე ოსურ სოფელში მზადდებოდა ყავარი. მდინარე ლიახვზე ბევრს ეცადნენ ადგილობრივი მცხოვრებლები დაეცურებინათ ხე-ტყე, მაგრამ ამაოდ.²²⁸

ხე-ტყის სარენს სოფლების უმრავლესობისათვის ასეთი თანმიმდევრობა ჰქონდა: ჯერ მორებს ამზადებდნენ ტყეში ტივები-სათვის, რომელთაც მდინარე მტკვრის ნაპირას მიზიდავდნენ, შემდეგ ან ადგილზე ყიდდნენ ან ბაზრებამდე მტკვრით აცურებდნენ. გარდა ამისა, გლეხები ამზადებდნენ შპალებს რკინიგზისათვის, ხდიდნენ ყავარს, ამზადებდნენ: შეშას „საჟენებად“ და „ურმებად“, ენეოდნენ ნახშირის გამოწვას.

მორების დამზადება და მტკვრის პირას მიზიდვა ფართოდ იყო გავრცელებული ბორჯომის ხეობის სოფლებში (ახალდაბა, ბაკურიანი, ვარდგინეთი, ქვიშხეთი, კორტანეთი, მიტარბი, ციხისძირი, ცხრამუხა და ჭობისხევი). ხე-ტყის რენვას მისდევდნენ, აგრეთვე, სოფლები ერთანმინდა, იტრია, ყიფიანთ-უბანი, კავთისხევი, ტეზერი, სასირეთი, ჩუმათელეთი და ჭყოპიანი. ხე-ტყე გაჰქონდათ კერძო მფლობელობის ტყეებიდან, რომელთა შორის პირველი ადგილი ბორჯომის მამულს ეჭირა. მას შემდეგ მოსდევდა ციციშვილების, ჯავახიშვილების, თარხნიშვილების მამულები და ა. შ. ს. მაჩაბელი თავის გამოცვლევაში აღნიშნავდა, რომ ყველა ტყეში, გარდა ბორჯომის მამულისა, იმ პერიოდში დაუზოგავი ჭრა მიმდინარეობდა, რის გამოც მტკვრის ახლოს ბევრ ადგილას საშენი ხე-ტყე საერთოდ აღარ მოიპოვებოდა²²⁹. შედეგად ბევრმა აქაურმა მცხოვრებმა საერთოდ დაანება თავი ხე-ტყის დამზადებას, ის საზარალო გახდა, რადგანაც გაიზარდა ზიდვის მანძილი. გამოცვლევის ავტორს ამ მოვლენის ერთ-ერთ მიზეზად მიაჩნია საზიდი გზების ნაკლებობა, ან ცუდი მდგომარეობა.²³⁰

ს. მაჩაბელი ერთ-ერთი პირველი აყენებდა საკითხს ტყეებში საგზაო ქსელის გაფართოებისა და გაუმჯობესების აუცილებლობის შესახებ. ავტორი აღნიშნავდა, რომ გზების მნიშვნელობა სწორად ესმოდა ბორჯომის მამულის მმართველობას,

რომელიც ზოგან თვითონ აკეთებდა გზებს, ზოგან კი გლეხებს აძლევდა ამ დანიშნულებით უპროცენტო სესხებს.

არანაკლები მნიშვნელობა ჰქონდა ხე-ტყის სარენს საქართველოს სხვა რეგიონებისათვისაც. ვერმიშევს საინტერესო ცნობები აქვს ახალციხისა და ახალქალაქის მაზრების მცხოვრებთა საქმიანობაში ხე-ტყის სარენის მნიშვნელობის შესახებ²¹. ის თვლიდა, რომ ხე-ტყის სარენი ადგილობრივი მცხოვრებლების შემოსავლის ერთ-ერთი მსხვილი წყარო იყო, ძირითადად ისეთ ტყიან ადგილებში, სადაც სახნავი მიწების სიმცირე იგრძნობოდა. თვით სარენი ყველგან ერთნაირი ხასიათისა არ იყო. საზიდი გზებიდან დაშორებულ ადგილებში გავრცელებული ყოფილა ხის ჭურჭლის, იარაღებისა და სხვათა დამზადება. თუ ახალციხის მაზრაში ხე-ტყის დამზადებას უფრო ფართო ხასიათი ჰქონდა, ახალქალაქის მაზრაში მას მხოლოდ ბარალეთში მისდევდნენ. გასაღების ბაზრები იყო თბილისი და ახალციხე. თბილისში ხე-ტყის გასაყიდად ჩატანას, ჩანს, ხელს უწყობდა მდინარე მტკვარზე მისი დაცურების საშუალება, ახალქალაქში დამზადებული ხე-ტყე იყიდებოდა, აგრეთვე, ალექსანდროპოლის მაზრასა და ყარსის ოლქში, სადაც აღნიშნული მასალა სახმელეთო გზით გადიოდა.

მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირა აგრეთვე ხე-ტყის ხერხე-საც. „Этот вид промысла развит в армянском сел.; особенное же развитие он получил среди армян Ахалцихского уезда, которые снабжают своим изделием не только свой уезд, но и высылают свои произведения далеко за пределами его – в Александропольский уезд и Карсскую область“.²²

ავტორი აღნიშნავს, რომ ხე-ტყე აღნიშნული სარენისათვის გამოიზიდებოდა როგორც კერძო, ისე სახაზინო ტყეებიდან. ამ თვალსაზრისით კერძო ტყეებიდან ყველაზე მნიშვნელოვანი იყო ბორჯომის ტყეები, ოტას ტყე (ათაბაგოვის, ვართანოვისა და სხვა), ოშორას (ავალოვების) ტყე, ციციანოვების ტყე, ბაიბურთსკის, ოსმაროვის, ეჩმიადინის მონასტრის, ბეზირგანოვისა და სხვა ტყეები.

ვერმიშევი ხაზგასმით აღნიშნავს ტყეების ექსპლოატაციის დაუზოგავ ხასიათს.²³³

ავტორს მიაჩნია, რომ ტყეებისადმი ასეთი მტაცებლური დამოკიდებულების ძირითადი მიზეზი მდგომარეობს კერძო ტყეების სახაზინო ტყეებისაგან გაუმიჯნაობაში. მისი თქმით, ტყეების ახლანდელი მფლობელები არ არიან დარწმუნებული, რომ ისინი მათ განკარგულებაში დარჩებიან შემდგომშიაც და ამიტომ ანადგურებენ ასე დაუზოგავად. სატყეო უწყების მხრივ კერძო ტყეების ბედისადმი ასეთი უსულგულო დამოკიდებულებისადმი მკაცრი კრიტიკის შემდეგ ძნელი დასაჯერებელია ავტორის მოსაზრება იმის შესახებ, რომ სახაზინო ტყეებში მდგომარეობა სხვაგვარია. ვერმიშევი ამ შემთხვევაში, როგორც სატყეო სპეციალისტი, არ ლაღატობს თავის უწყებას. როგორც ირკვევა, სახაზინო ტყეებშიაც ბევრი დარღვევა ხდებოდა, რასაც შედეგად ტყეების განადგურება მოჰყვა.

1876 წლის მარტში თბილისის გუბერნიის სატყეო რევიზორი ა. გამრეკელი მოახსენებდა გუბერნიის სახელმწიფო ქონებათა სამმართველოს იმ დარღვევების შესახებ, რომლებიც გამოვლინდა ახალციხის სატყეოს საკირის აგარაკში.²³⁴ 1875 წლის ოქტომბერში მას გადაეცა ახალციხის ყოფილი მეტყევის მუსხელოვის მიერ სატყეო წესდების დარღვევებზე შედგენილი 33 აქტის ასლი. აქტები შედგენილი იყო სოფლების საკირის, ტაძრისის, დგვარისა და დვირის მცხოვრებლების მიმართ. ა. გამრეკელი აანალიზებს და ორ ჯგუფად ყოფს დარღვევებს. პირველი – ზეზემდგომი ხეებისათვის ქერქის შემოცლა მიწის ფართობების მოპოვების მიზნით და მეორე – გასაყიდად ხე-ტყის დამზადება. როგორც 1875 წ. 20 ოქტომბერს შედგენილი აქტებიდან ჩანს, ქერქის შემოცლით ხეების დაზიანების 254 შემთხვევაა აღრიცხული და აქტებში შეტანილი (პეტრე გოგოლაძე – 58, გიგოლა გოგოლაძე – 35, ბადრი შავკულაშვილი – 70, გიორგი გოგოლაძე – 56 და სხვა).

ადგილზე შემოწმებით აღმოჩნდა, რომ სატყეო წესდების დარღვევებზე აქტები დროულად არ დგებოდა (დანაშაულის

ჩადენიდან 1 წლის გასვლის შემდეგაც კი იყო შედგენილი ზოგიერთი აქტი). სატყეო უწყების თანამდებობის პირთა მხრიდან მინდობილი საქმისადმი ასეთი დამოკიდებულება, რა თქმა უნდა, ხელს უწყობდა ტყეების განადგურების პროცესის დაჩქარებას

როგორც ა. გამრეკელი აღნიშნავდა, საქართველოს შავი ზღვის ნავსადგურებიდან ბზის გაზიდვა რეფორმის შემდგომ პერიოდშიაც ფართოდ იყო გარცელებული და 1865-1889 წლებში 3 084 744 ფუთი შეადგინა (საზღვარგარეთ გაიზიდა 2965485 ფუთი, რუსეთში – 119259 ფუთი).²³⁵

საქართველოს შავი ზღვის ნავსადგურებიდან 1865-1889 წლებში საზღვარგარეთ და რუსეთში გაზიდული ბზის რაოდენობა

წელი	ნავსადგურის დასახელება						
	ნიკოლე- ვსკი	რედუტ- კალე	სოხუმი	ოჩამ- ჩირე	ფოთი	გუდაუ- თი	ბა- თუმი
1	2	3	4	5	6	7	8
ა) საზღვარგარეთ გაზიდულია ყველა ნავსადგურიდან							
1865	-	-	207380	-	-	-	-
1866	-	-	125383	-	-	-	-
1867	-	-	60380	-	-	-	-
1868	-	-	42070	-	-	-	-
1869	-	-	134513	-	-	-	-
1870	-	-	114057	-	-	-	-
1871	-	-	185611	-	-	-	-
1872	-	-	286488	-	-	-	-
1873	-	-	-	-	182539	-	-

1874	-	-	2890	-	121234	-	-
1875	-	-	-	-	132703	-	-
1876	-	-	-	-	145803	-	-
1877	-	-	-	-	3520	-	-
1878	-	-	-	-	9936	-	-
1879	-	-	-	-	49027	-	-
1880	-	-	-	-	24631	-	-
1881	-	-	-	-	87901	-	-
1882	-	-	-	-	64100	-	-
1883	-	-	50016	-	24567	22431	-
1884	-	-	34377	8749	10090	16793	-
1885	-	-	28114	87231	7365	1193	-
1886	-	-	4697	80661	10319	15449	3268
1887	-	-	48019	19797	49968	28674	1231
1888	-	-	8056	67070	18818	25914	6291
1889	-	-	78255	4174	40595	180655	38492

ბ) კაბოტაჟი რუსეთში

1883	400	-	-	10120	-	-	-
1884	-	-	-	3826	-	3050	-
1885	-	-	54277	24533	4184	-	-
1886	-	-	1000	-	-	-	-
1887	-	-	25	3000	6693	-	-
1888	-	-	7	-	-	5636	167
1889	906	-	14	-	1418	3	-

ზემოთ მოტანილი ცხრილებიდან ნათლად ჩანს, რომ ბზის გატანა ბათუმიდანაც გაიზარდა. როგორც ა. გამრეკელი მიუთითებს, ბათუმის ოკრუგის განთავისუფლებისთანავე დაიწყო აქედან გურიაში დიდი რაოდენობით უთხოვრის და სხვა ძვირფასი ჯიშების მერქნის გაზიდვა. რკინიგზის გაყვანის შემდეგ განადგურდა ნაბლიც, რომლისგანაც დიდი რაოდენობით სარკინიგზო შპალი მზადდებოდა. აჭარაში (ჩირალის ხეობაში) ნახშირს უთხოვრისაგანაც წვავდნენ. როგორც ა. გამრეკელი

მიუთითებს, უთხოვარს საერთოდ დიდი საფრთხე შეექმნა. დაუზოგავ ექსპლოატაციას განიცდიდა ბზაც აჭარაში. ხინოს ხეობის მცხოვრებლების გადმოცემით, მდინარე კინტრიშის სათავეებიდან 1870-იან წლებში ბზა ისეთი რაოდენობით გამოიზიდა, რომ დიდი გემი დატვირთეს.

ადგილობრივი მცხოვრებლების გადმოცემითვე, 1880 წელს ჩაქვისა და ხელკრუას (სოფ. ელგის ახლოს) ხეობაში ბერძენმა გორგოლამ დაამზადა 350 ათას ფუთამდე ბზის მერქანი.²³⁶

აჭარის ბზის კორომების მდგომარეობის ღრმად შესწავლამ საშუალება მისცა ა. გამრეკელს გაეკეთებინა დასკვნა, რომ ასეთმა მტაცებლურმა ექსპოლოატაციამ განაპირობა ის ფაქტი, რომ XIX საუკუნის დასასრულს აჭარაში ბზა მხოლოდ წვრილი ზომისა მოიპოვებოდა.

ბზისა და ზოგიერთი სხვა ძვირფასი მერქნიანი ჯიშის კორომების ექსპლოატაციის საკითხებს განიხილავს თავის ნაშრომში სოფლის მეურნეობისა და მეტყევეობის კანდიდატი ო. მარგგრაფი (1874 წელი).²³⁷ განსაკუთრებით საინტერესოა ნაშრომის ის ნაწილი, სადაც ბზის მერქნის დამზადების ტექნოლოგიური პროცესია აღწერილი. ბზის ხე რამდენიმე ნაწილად იჭრებოდა. მორების სიმსხო ზედა გადანაჭერში არ უნდა ყოფილიყო 2,5 დიუმზე ნაკლები და ა. შ. ხე-ტყის დამამზადებლის მიერ ზომები წინასწარ უთანხმდებოდა ინგლისურ სავაჭრო სახლს კონტრაქტით და ძირითადად აიხსნებოდა იმ ნაკეთობათა ზომებით, რომლებიც გაზიდული ბზისგან მზადდებოდა. მორების დასამზადებლად სპეციალურად ქირაობდნენ განსაკუთრებულ მუშებს. იყიდებოდა მხოლოდ I ხარისხის მერქანი. ამიტომ ხე-ტყის მრეწველებისათვის აზრი არ ჰქონდა ზღვის ნაპირებთან II ხარისხის მერქნის მიზიდვას. სწორედ ამიტომ ხე-ტყის მრეწველი უკვე პირველ საწყობშივე ტოვებდა ყოველი სამი ნაჭრიდან ორს. ო. მარგგრაფი მკაცრად აკრიტიკებდა გადასახადის ისეთ სისტემას, როდესაც ის მიიღებოდა ყოველ ფუთზე. ის მოითხოვდა გადასახადი დანესებულიყო ყოველ ჯირკზე, რადგან მიაჩნდა, რომ სწორედ ასეთი გადასახადის

დანესება შეუწყობდა ხელს ტყის რაციონალურ ექსპლოატაციას.

თითქმის 20 წლის შემდეგ გამოქვეყნებულ ნაშრომში ცნობილი ქართველი მეტყევე-მეცნიერი და პრაქტიკოსი ს. გამრეკელი დაახლოებით იგივეს აღნიშნავს ბზის კორომების დაუზოგავი ექსპლოატაციის შესახებ: „При приеме от заготовщиков отрубков, случается, что некоторые из них бракуются и бросаются в лесу“.²³⁸

მსგავს მოვლენას აღწერს ა. ვერეშაგინიც: „Весьма не отрадный факт представляют просеки Англо-Индийского телеграфа. В 1870 году я проезжал по Гагринскому хребту, где на протяжении более 20 верст, постоянно встречал строевые деревья, валяющиеся без всякой пользы“...²³⁹

ცარიზმის კავკასიური ადმინისტრაციის ზოგიერთ ნარმო-მადგენელს ჯერ კიდევ არ ესმოდა ტყეების საერთოდ და, კერძოდ, ძვირფასი მერქნიანი ჯიშების კორომების მნიშვნელობა. 1862 წლის 31 დეკემბერს ქუთაისის სამხედრო გუბერნატორი ბზის შესახებ შემდეგს აცნობებდა მეფისნაცვლის მთავარი სამმართველოს უფროსს: „Из Гурии пальмовое дерево перестало вывозиться, из Мингрелии вывоз его начинает возрастать. Можно заключить отсюда, что в Мингрелии, за истощением источника орехового дерева, жители начинают напирать на другой источник – пальму. Впрочем пальмовое дерево бесплатное и недорогое... Да и положение ея не так еще велико, чтобы надобно бояться сильного его истребления... Пальмовое дерево на корне не приносит многого дохода: вес доход с него в вырубке на продажу. Гурия не имеет с него уже никакого дохода. Мингрелия выручает с него всего только 17 т. рублей“.²⁴⁰ 10 წლის შემდეგ 1872 წელს, იგივე გუბერნატორი იძულებული იყო მოეთხოვა ზომების მიღება ბზისა და კაკლის განადგურებისაგან დაცვის თაობაზე: „Положение лесов Кутаисской губернии в отношении пальмы и ореха самое жалкое и можно смело сказать, что не принявши самых энергичных мер к восстановлению равновесия между прибылью и убылью этих пород, они будут совершенно истреблены. Причин этому две:

первая – весьма значительный спрос на пальму и орех для вывоза за границу, ибо исключительно Кавказ снабжает Европу этим лесом, так как первая растет еще в Испании и то в довольно малом количестве, а орех повсеместно значительно уменьшается... В виду невозможности, при отсутствии рационального лесного хозяйства и по топографическим условиям, контролировать вырубку пальмы и ореха, нахожу увеличение пошлины единственным средством сбережения этих пород в лесах".²⁴¹ რა თქმა უნდა, გადასახადის გაზრდა ვერ გადაარჩენდა განადგურებისაგან აღნიშნული და სხვა ძვირფასი მერქნიანი ჯიშების კორომებს.

ასეთივე უსუსურობას იჩენდა სახელმწიფო ქონებათა სამმართველო ტყის მეურნეობის წარმოების მთელ რიგ სხვა საკითხებშიაც. 1872 წლის 29 ნოემბერს იმპერიის სახელმწიფო ქონებათა სამინისტრომ წერილით მიმართა ამიერკავკასიის მხარის სახელმწიფო ქონებათა სამმართველოს უფროსს გენერალ ასტაფიევს თანდართული სტატისტიკური ფორმების მიხედვით ცნობების გაგზავნის შესახებ. საინტერესოა სამმართველოს პასუხი, რომელიც წელიწადზე მეტი ხნის შემდეგ გაიგზავნა (1874 წ. 23 მარტი). სამმართველო აცნობებს სამინისტროს, რომ ყველა ზომა იქნა მიღებული დავალების შესასრულებლად. „... но по случаю не размежеванности большинства имений Закавказского края, первобытности приемов в эксплуатации лесов и трудности собирания этих сведений там, где, как на Кавказе, таковые никогда не собирались, требуемые сведения не могли быть собраны в скором времени и при том с надлежащею полнотою и необходимою точностью...“

Представляя у сего Вашему Высокопревосходительству составленные по данным формам статистические о казенных лесах Закавказского края сведения, считаю долгом почтительнейше доложить, что таковые сведения о лесах частных владельцев не могли быть добыты даже в отношении главнейших предметов, ибо эксплуатация сих лесов стоит на самой низкой ступени".²⁴² ასეთი

პასუხი იმ უწყებისაგან, რომელიც მოწოდებული იყო ეზრუნა მხარის ტყეებზე, პირდაპირ გაუგონარია.

ანალოგიური შინაარსის ცნობაა მოთავსებული თბილისში 1878 წელს გამოცემულ „კავკაზსკი კალენდარში“: „Кавказ несмотря на жестокое истребление лесов, — до сих пор еще обладает ими в огромном количестве... О количестве же лесов, принадлежащих частным лицам и обществам, никаких сведений не имеется. Отсюда понятно, что о лесоводстве, как правильной отрасли сельского хозяйства, не может быть и речи. Леса на Кавказе истребляются быстро, но не приносят никакой пользы...“²⁴³ ბოლო წინადადება ნამდვილად მცდარია, რადგანაც ამიერკავკასიის ტყეებს, კერძოდ კი საქართველოს ტყეებს, იმპერიისათვის მუდამ მოჰქონდა სარგებლობა.

ცარიზმის კავკასიური ადმინისტრაცია თავისებურად „ცდილობდა“ რაიმე წელიწადი შეეტანა საქართველოს ტყეების დაცვის საქმის მონესრიგებაში. 1878 წლის 19 მაისს მეფისნაცვალმა კავკასიის კომიტეტის თავმჯდომარეს სწერდა, რომ ჯერ კიდევ 1870 წლის 22 ივნისს წარედგინა კავკასიის კომიტეტი: „... нормальное расписание должностей и содержания лесных чинов и лесной стражи в губерниях Закавказского края“.²⁴⁴ იმპერიის შიდა გუბერნიებისათვის ჯერ კიდევ 1872 წელს დამტკიცდა უმაღლესად ასეთი ნორმალური განრიგები. ამიერკავკასიის მხარისათვის კი ის 8 წლის შემდეგაც არ დამტკიცებულა. მეფისნაცვალმა პირდაპირ მიუთითებდა, რომ „Ныне, когда доходы от лесов значительно возвысились и самое поступление их увеличилось, что в будущем можно ожидать лишь увеличения доходности, представилось возможным приступить к составлению проекта управления лесами в Закавказском крае“. გასაოცარია მიღებული სარგებლობის შესახებ ასეთი განსხვავება მეფისნაცვლის წერილსა და „კავკაზსკი კალენდრის“ სტატიას შორის.

მეფისნაცვლის ზემოთ აღნიშნულ წერილსა და სხვა დოკუმენტებში ნათლად ჩანს ის ფაქტი, რომ მხარეში იგრძნობა სატყეო კადრების უკმარისობა. ამავე დროს მათი ცხოვრების

პირობები საკმაოდ ძნელია, რაც უშუალო გავლენას ახდენს ტყეებში მთელი სამეურნეო საქმის წარმატებულ წარმართვაზე. ამასთან მეფისნაცვალს მიაჩნდა, რომ ამიერკავკასიის სატყეოების გარდაქმნა აუცილებელია, „... не только в видах справедливого обеспечения служащих по лесной части содержанием, соответственным возложенным на них обязанностям но и для прямых интересов казны, которая ныне, вследствие крайне ограниченного размера окладов содержания лесничих и подлесничих, не обеспечивающих вполне первых потребностей жизни, лишена возможности привлекать на службу лиц, с специальной подготовкой к лесному делу и через то вынуждена ограничиваться в управлении лесами одними мерами административно-полицейского характера“.²⁴⁵

ცოტა ხნით ადრე (1878 წ. 9.03) ამავე საკითხზე უფრო ვრცელი მოხსენებით წარსდგა მეფისნაცვლის საბჭოში სახელმწიფო ქონებათა მთავარი სამმართველო. მოხსენებაში აღნიშნული იყო, რომ ვინაიდან ამიერკავკასიის ტყეების ექსპლოატაციამ ისეთი ხასიათი მიიღო, რომ სატყეო მეურნეობაში მხოლოდ ადმინისტრაციულ-პოლიციურ ღონისძიებებს ვერ დაეყრდნობა, აუცილებელია მეცნიერულ საფუძველზე დამყარებული სამეურნეო წესებით ხელმძღვანელობა.²⁴⁶

რთულ პირობებში უხდებოდათ საქმიანობა საქართველოს ტყეებში მომუშავე სპეციალისტებს, რაც ნაკლებ პრესტიჟულს ხდიდა მეტყევის სპეციალობას. ამით უნდა აიხსნას ნაწილობრივ მაინც ის გარემოება, რომ იმ პირობებშიც კი, როდესაც იმპერიის მთავრობა საკუთარ ხარჯზე სწავლას სთავაზობდა ადგილობრივ მოსახლეობას, ძალიან ცოტა იყო სატყეო სპეციალობის დაუფლების მსურველი. უფრო მეტიც, უმაღლესი სატყეო განათლების მქონე პირებმა სწორედ დაბალი ხელფასისა და რთული სამუშაო პირობების გამო კიდევაც მიატოვა თავისი სპეციალობა. საისტორიო წყაროებით დასტურდება, რომ უმაღლესი სატყეო სპეციალური განათლების მიღების მსურველ ქართველ ახალგაზრდათა რიცხვი XIX საუკუნის 60-

იანი წლებიდან იზრდება. ეს გარკვეულწილად, ალბათ, იმითაც უნდა აიხსნას, რომ ხალხში გაიღვიძა ტყეების მოვლა-პატრონობის მრავალსაუკუნოვანმა ტრადიციებმა და იმის შეგნებამ, რომ საქართველო და ტყე ქართველის თვალში განუყოფელი იყო.

ირკვევა, რომ 1881 წელს თბილისის გუბერნიაში იყო 15 სატყეო 13 მეტყევეთა და 2 კონდუქტორით, ხოლო ქუთაისის გუბერნიაში – 6 სატყეო 5 მეტყევეთა და 1 კონდუქტორით. თბილისის გუბერნიაში იყო 124 „ობიეზდჩიკი“, 67 ტყისმცველი, 405 „პოლესოვშჩიკი“, 9 მეხანძრე, ხოლო ქუთაისის გუბერნიაში – 31 „ობიეზდჩიკი“, 79 ტყისმცველი, 97 „პოლესოვშჩიკი“. მინის ნაკვეთები ჰქონდათ გამოყოფილი: თბილისის გუბერნიაში – 9 მეტყევეს, 1 კონდუქტორს, 9 ტყისმცველს, ქუთაისის გუბერნიაში – ცნობა არ არის. თბილისის გუბერნიაში სახლი არცერთ მეტყევეს არ ჰქონია, 3 სახლი შეკეთებას საჭიროებდა. ტყის დაცვის მუშაკებს ჰქონდა 7 სახლი, შეკეთებას მოითხოვდა 10 სახლი, ქუთაისის გუბერნიაში – ცნობა არ არის.²⁴⁷ ეს მონაცემები გვიჩვენებს, თუ რა სიძნელეებს აწყდებოდა სატყეო უწყება მეტყევეებისა და ტყის დაცვის მუშაკების ცხოვრების პირობების ასეთი მდგომარეობის დროს.

საქართველოს სატყეო მმართველობის სისტემაში 1881 წელს მომუშავეთა სიობრივი მონაცემები ასეთია. საარქივო მასალებში დაცული²⁴⁸ დოკუმენტებიდან ჩანს, რომ საქართველოს სატყეო მდგომარეობის გაუმჯობესების საქმეს ქართველ სპეციალისტებთან ერთად პატიოსნად და თავდადებით ემსახურებოდნენ რუსი, პოლონელი, სომეხი და სხვა ეროვნების წარმომადგენლებიც. მხარის სატყეო მმართველობაში მუშაობდნენ პირები, რომელთაც სპეციალური განათლება ჰქონდათ მიღებული. მათ შორის იყვნენ: ი. ს. მედვედევი (სატყეო აკადემია), ა. ი. ბაქრაძე (სამინათმოქმედო და სატყეო ინსტიტუტი), ა. დ. როტინიანცი (სატყეო აკადემია), ა. ს. როტინოვი (გამმიჯვნელთა სკოლა), ა. ვ. ვოლფრამი (სამინათმოქმედო და სატყეო აკადემია). თბილისის გუბერნიაში მუშაობდნენ: ა. ს. გამრეკელი (სატყეო აკადემია), მ. მაიაკოვსკი (სამინათმოქმედო სატყეო

აკადემია), ნ. მჭედლოვი (სატყეო ინსტიტუტი), ლ. მლოკე-სევიჩი (სატყეო ინსტიტუტი), რ. ყორღანოვი (კონსტანტინეს სამიჯნო ინსტიტუტი), ოკინჩიცი, ი. კამსარაკანი (სამაზრო სასწავლებელი), კოზლოვსკი (თბილისის გიმნაზია), ა. მანანდოვი (სამაზრო სასწავლებელი), ა. ეჯუბოვი (კონსტანტინეს სამიჯნო ინსტიტუტი), ე. მიხაილოვი (არასპეციალისტი), მ. პროშონოვი (არასპეციალისტი), საველიევი (უმანის სასწავლებელი), ჟუკოვი, სლიჩევსკი (უბნის სასწავლებელი), კაჩაროვი და სხვა. ქუთაისის გუბერნიაში მუშაობდნენ: ვუჩინო (პეტერბურგის სამინათმოქმედო ინსტიტუტი), კობიევი, ი. ქიქოძე (სატყეო ინსტიტუტი), მ. ფეკლინი (გორეცკის ინსტიტუტი), ს. მაჭავარიანი (უმანის სასწავლებელი), პ. ნიკიტინი, აფანასიევი, მარქაროვი, ბელდზიშევსკი. ბათუმის ოლქის სატყეო რევიზორი იყო ლოცარიუსი (პეტერბურგის სატყეო ინსტიტუტი). შავი ზღვის ოკრუგში მუშაობდა კ. ჩაჩხიანი (სატყეო და სამიჯნო ინსტიტუტი).

ამიერკავკასიის, კერძოდ საქართველოს, ტყეების შენარჩუნებისათვის უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა ქვეყნის საზოგადოებრივი აზრის დაინტერესებას ტყეების ბედით. XIX საუკუნის სამოციანი წლების ბოლოდან მოყოლებული ქართულ, აგრეთვე, რუსულ პრესაშიაც თითქმის სისტემატურად ქვეყნდებოდა მასალები ტყეების მასობრივი განადგურებისა და მისი მოვლა-პატრონობის მიმართ მეტი ყურადღების გამოჩენის აუცილებლობის შესახებ. საზოგადოების მოწინავე ნაწილი დიდ ინტერესს იჩენდა ქვეყნის მწვანე დოვლათის ბედისადმი, ამ საჭირობოროტო საკითხებს სტატიებს უძღვნიდა გაზ. „დროება“, „სასოფლო გაზეთი“. „ივერია“, „გუთნისდედა“, „მეურნე“ და სხვა.

1867 წელს „დროება“ აქვეყნებს მეტად საინტერესო კორესპონდენციას ტყეების მნიშვნელობის შესახებ. ავტორი დამაჯერებელი ფაქტებით არწმუნებს მკითხველ საზოგადოებას, რომ ტყეების განადგურება მეტად საშიშია მთელი მხარისათვის: „იმერეთში დღესაც ბევრს ვხედავთ ჩვენ მთა-გორებს. რომლებიც ერთხელ დიდი ნაყოფიერნი ყოფილან, მაგრამ, როდესაც

გაუგებრობას და წინდაუხედავობას მოუსპია იმათზე ტყე, წვიმის ნიაღვარს, თავის მხრით, მოურეცხია ნიადაგი. ნაულია ნაყოფიერი მიწა. ეს მაღალი ბორცვები და სერები დამსგავსებია ქართლის გატიტვლებულს და უნაყოფო გორებს“.²⁴⁹ ავტორი გაფრთხილებას იძლევა, რომ თუ არ იქნა უზრუნველყოფილი ტყეების სათანადო მოვლა, მეტად მძიმე მდგომარეობა შეიქმნება.

„სასოფლო გაზეთი“ 1871 წელს წერილს აქვეყნებს ტყეების მნიშვნელობის შესახებ. ავტორი ვრცლად მიმოიხილავს საქართველოს ტყეების თანამედროვე მდგომარეობას, ახასიათებს ტყის შემქმნელ ძირითად ჯიშებს, საინტერესო ვარაუდს გამოთქვამს წარსულში ტყეების მდგომარეობის შესახებ. ნათქვამის საილუსტრაციოდ ავტორს მოხმობილი აქვს მასალები გერმანიის ტყეების ისტორიიდან, ახასიათებს ამერიკისა და ავსტრიის ტყეებს და სხვა. იმ დროისათვის საკმაოდ მაღალ დონეზე დაწერილ წერილს ავტორი ასე ამთავრებს: „ტყეების გაკაფვისა გამო მრავალ სახელმწიფოებში მიაქციეს ჯეროვანი ყურადღება კანონიერ ტყის მეურნეობას, რომ როგორმე შეამცირონ ზარალი, რომელიც ხდება ტყის პატრონების სიხარბისა და უცოდინარობის გამო. ამ უკანასკნელს დროში შესდგა მეცნიერება ტყეების გავრცელება-მოშენებისათვის. მრავალ სახელმწიფოებში კიდევაც არიან სატყეო ინსტიტუტები და აკადემიები. ამაში განსაკუთრებით შესანიშნავია გერმანია“.²⁵⁰

1872 წელს „სასოფლო გაზეთი“ გულისტკივილით იტყობინებოდა იმ დიდი უბედურების შესახებ, რაც საქართველოს ტყეებს მიაყენა უთავბოლოდ ჭრამ და ხანძრებმა. „რაც საუკეთესო ტყეები იყო ქართლში: საციციანოში, ბორჯომისაკენ და მანგლისისაკენ, სულერთიანად დაიწვა“.²⁵¹ კორესპონდენტის ეს აზრი მთლად არ შეეფერებოდა სინამდვილეს, მაგრამ ზემოთ დასახელებულმა კერძო ტყეებმა იმ წლებში დიდი ზარალი განიცადა. ავტორი მართებულად ამახვილებს ყურადღებას იმ საკითხზე, რომ ხელისუფლების ადგილობრივი წარმომადგენ-

ლები (მამასახლისები და სოფლის მოსამართლეები) არ იცავენ ტყეს, ყურადღებას არ აქცევენ ამ უდიდეს სიმდიდრეს.

„სასოფლო გაზეთი“ თავისი პუბლიკაციებით ცდილობდა ტყეებისადმი ფართო საზოგადოების ინტერესის გააქტიურებას. წერილები „ტყე იფარავს კაცს ქვიშის მონოლისაგან, ზვავებისაგან და წალექებისაგან“ (1874 წ. 7), „გრაკი, ძენა, იფნი და სხვა მრავალი ხეები“ (1871 წ. 9), „საქართველო“ (1873 წ. 4), „ტყეების მნიშვნელობა“ (1871 წ. 7), „ტყის სიკეთე“ (1877 წ. 4), „კურდღლისაგან დაფარვა ნორჩი ხეებისა“ (1873 წ. 7), „ტყე რით არის საჭირო“ (1873 წ. 13) და სხვა დიდ სამსახურს უწევდა ხალხის ფართო მასებში ტყეების მნიშვნელობის, მათი დაცვისა და რაციონალური გამოყენების აუცილებლობის პოპულარიზაციის საქმეს.

1874 წელს „გუთნისდედა“ აქვეყნებს წერილს „ტყეების დასაცველ მეცნიერთ ყრილობა“, რომელიც მიეძღვნა მეტად მნიშვნელოვან საკითხს. ავტორი საზოგადოებას აცნობებს, რომ ვენაში ჩატარებულა მეცნიერთა ყრილობა ტყეების დაცვის შესახებ. ყრილობაზე საკითხი მდგარა იმის შესახებ, რომ აუცილებელია ბოლო მოეღოს ტყეების უზომო ჩეხვას. „აი რა გვარ არიან ევროპის დანიშნულებული ხალხები და მეცნიერნი თავშედებულნი შესახებ ტყეების დაცვისა, რა რიგ საზარალოდ მიაჩნიათ ესა... ჩვენ კი რას ჩავდივართ? სადაც ტყით შემოსილი მთები იყო, გავახრიოკეთ, სადაც წყლის პირები ხეებით იყო შემოსილი, გავკაფეთ და გავანადგურეთ, სადაც დიდრონს მინდვრებზედ მოიპოვებოდა ტყის ნიშნები, სულ ამოვაგდეთ. კიდეც იმიტომ არის, რომ დღეს უჩივით გვალვას, ყინვას, ნიაღვრებს და ყოველს ჰაერის უზომობას, ციებას, ცხელებას და სხვა ათას კაცისა თუ საქონლის სნეულებას“.²⁵²

ამავე მიზანს ემსახურებოდა „გუთნისდედას“ პუბლიკაციებიც: „ტყეების გავლენა წყლის სიუხვეზე და მის ორთქლად ქცევაზე“ (1873 წ. 13), „ტყეების მდგომარეობა საქართველოში“ (1875 წ. 3) და სხვა.

1879 წელს ახალგაზრდა ივანე მაჩაბელი, რომელმაც საბუნებისმეტყველო და აგრონომიული განათლება პეტერბურგში, გერმანიასა და საფრანგეთში მიიღო, „ივერიაში“ აქვეყნებს წერილს „ტყე და მისი მნიშვნელობა“, ²⁵³ რომელშიც მეცნიერული სიზუსტით აანალიზებს ტყეების მდგომარეობას დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოში, ავლენს ნიადაგის ეროზიის მიზეზებს და სხვა. აქვე სახავს იმ ღონისძიებებს, რომლითაც მთის ტყეების ნიადაგდაცვითი, წყალდაცვითი და წყალმარეგულირებელი ფუნქციების შენარჩუნება და აღდგენა შეიძლებოდა.

მეტად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ილია ჭავჭავაძის წერილებს სათაურით „შინაური მიმოხილვა“, სადაც ის სისტემატურად იხილავდა ტყეების მდგომარეობის საკითხებსაც.

უფრონაღ „ივერიაში“ 1881 წლის დეკემბერში გამოქვეყნებულ „შინაურ მიმოხილვაში“ ი. ჭავჭავაძე ახასიათებს სახელმწიფო ტყეებიდან სარგებლობის წესებს და მოითხოვს მათ გაუქმებას. მან დააყენა საკითხი ისეთი ახალი წესების დადგენის შესახებ, რომლებიც ქართველი გლეხობის ცხოვრების შესაფერი იქნებოდა: „აქამომდე რუსეთის საზოგადო კანონები მოქმედებდნენ ჩვენშიაც და იფიქრეთ, საიდან სადაო. სხვას ნურას იტყვით, ჯერ მარტო ერთი ეს იქონიეთ სახეში, რომ ჩვენი გლეხკაცი კერასა ხმარობს და რუსისა კი „ფეჩსა“, რომ რუსი ოთახს ათბობს და ისე თბება, ჩვენი კაცი კი ცეცხლა-პირას. ჩვენებურ გლეხს ვენახი აქვს და სარი თუ ჭიგვა უნდა, და რუსისა არა. ეს თვალად ესეთი მცირე გარემოება არსებითად იმოდენად პატივსაღები და მოუცილებელი მიზეზია, რომ არ შეიძლება კაცმა ყურადღება არ მიაქციოს და მის მიხედვით ტყის ხმარების საქმე სულ სხვა საფუძველზედ არ ააგოს. უტყეობა მეტად მძიმე ტკივილია ჩვენის ერისათვის“. ²⁵⁴ ასე ღრმად და საფუძვლიანად ესმოდა ერის დიდ მოჭირნახულეს ტყის მნიშვნელობა ქვეყნისათვის. ის ნათლად ხედავდა ქართული სატყეო მეურნეობის თვითმყოფადობას და სატყეო მმართველობის საქმეში ამ სპეციფიკურობის გათვალისწინების აუცილებლობას. ი. ჭავჭავაძე აღნიშნულ

წერილში ხელისუფლებისგან მოითხოვდა, რომ ტყეების მდგომარეობა მოენესრიგებინა: „ჩვენა გეგონია, რომ მთავრობა არამც თუ დაჰკარგავს რასმე, რომ ტყეების საქმე რიგიანად მომართოს, არამედ მოიგებს კიდევ, იმიტომ რომ შესაძლოა ტყის პატრონობის ხარჯები ძალიან შეიმოკლოს და შემოსავალს კი თითქმის არა მოაკლდეს-რა. ერს ხომ შეღავათი მიეცემა და მიეცემა“.

არც შემდგომ პერიოდში სტოვებს ი. ჭავჭავაძე ტყეების საკითხს ყურადღების გარეშე. 1883 წელს ჟურნალ „ივერიაში“ დაბეჭდილ „შინაურ მიმოხილვაში“ იგი უფრო ვრცლად განიხილავს საქართველოს ტყეების მდგომარეობის საკითხებს. 1883 წელს საქართველოში ჩამოსული იყო იმპერიის სახელმწიფო ქონებათა მინისტრი, რომელსაც ქართველმა თავადაზნაურობამ წერილი გადასცა. წერილში ჩამოთვლილი იყო თავად-აზნაურთა თხოვნა, თუ რა და რა საგანზე უნდა გამახვილებულიყო მთავრობის ყურადღება. ასეთი საგანი წერილში შვიდი იყო დასახელებული, რომელთაგან სამი ტყეს შეეხებოდა:

„მეოთხე საგანი ეხება დავის ატეხას სახელმწიფოს მხრით მამულების გამიჯვნის დროსა.

ერთი უდიდესი ბოროტება, რომელიც ძირს უთხრის ტფილისის გუბერნიისა და საერთოდ ამიერკავკასიის ეკონომიურს კეთილდღეობას, რომელიც ფეხსა და ხელს უბრკოლებს წარმატების გზაზედ და ყოველ ღონეს უქმად ალევინებს დაუსრულებელ დავიდარაბაში, – ეგ განუსაზღვრელობაა მამულების კუთვნილებისა, გამოჩნდება თუ არა სადმე მინის მზომავი, უმაღლვე ათასი დავიდარაბა ატყდება ხოლმე...

...რაკი ხაზინა დავას გამოაცხადებს ხოლმე მამულზედ, რომელიც ჯერ ისევ მოპირდაპირეს ხელშია, მაშინვე სახასო გლეხნი, რომელთა სახელმწიფო მამული თავის საკუთრებად ჰქონიათ, დაეცემიან სადავოდ გამხდარს მამულს და სარგებლობენ, რამოდენაც შეუძლიანთ. იშვიათი ამბავი არ არის, რომ ამ საბაბით მშვენიერი ტყეები ძირს არ დაეცათ, იშვიათი ამბავი არ არის, რომ ხელალებით არ გადაეკაფნათ იგი ტყეები,

რომელსაც დღეს აქამომდე იცავდა და ინახავდა, საყოველთაო რწმენა მასზედ, რომ იგი ეკუთვნოდა მის მფლობელსა...”

ილია ჭავჭავაძე განსაკუთრებით ამახვილებს ყურადღებას კერძო მფლობელთა ტყეების დაცვის მეტად მტკივნეულ საკითხზე. ავტორს, რომელსაც შესანიშნავად და ზედმინევნით ესმოდა ქვეყნის მდგომარეობა, იცოდა მისი ეკონომიკისა და ბუნებრივი სიმდიდრეების ათვისების ყოველი ნიუანსი, შეუძლებელია ყურადღება არ მიექცია იმ არანორმალური მდგომარეობისათვის, როგორშიაც კერძო ტყეები აღმოჩნდა. ის ღრმა ანალიზს უკეთებს ამ მოვლენას და იმავე წერილში აღნიშნავს: „მეხუთე საგანი შეეხება კერძო მფლობელთა ტყეების დაცვასა.

ყოვლად შეუწყნარებლად, დაუდობლად და წინდაუხედავად კაფვა ტყეებისა ტფილისის გუბერნიაში დიდს უზედურებას შეგვამთხვევს. ჩვენი მინდვრები უწყლობით ხრიოკებად გადაიქცევა. ძლიერი გვალვები, რომლებიც ამ ბოლო ხანებში ასე ხშირად გვეწვევა ხოლმე, წინამორბედი ამ საუბედურო მერმისისა. რა საჭიროა მეტად გაგრძელება სიტყვისა მასზედ, თუ რა უზედურება მოსდევს ტყეების ხელალებით კაფვასა და რა კეთილი – მათს გაფრთხილებასა. ერთიცა და მეორეც კარგად მოეხსენება თვითონ სამინისტროსაო, ამბობს თავადაზნაურთა წერილი, სამინისტროს უკვე შეუდგენია წესდება, მიმართული მასზედ, რომ არა თუ სახელმწიფო ტყეები, არამედ კერძო პირისაც დაცული იქნას და ფრთხილად ხმარებული...

მეექვსე საგანი სახელმწიფო ტყეებიდან შეშისა და სხვა მასალების გამოტანას და სარგებლობას შეეხება“...²⁵⁵ ი. ჭავჭავაძე იმავე წერილში ერთხელ კიდევ აყენებს საკითხს იმის შესახებ, რომ აუცილებელია კანონმდებლობის შეთანხმება ადგილობრივ ვითარებასთან. იმის გათვალისწინება, თუ როგორ ხმარობენ ადგილობრივი მცხოვრებლები საოჯახო და სამეურნეო მოთხოვნილებების დასაკმაყოფილებლად ხე-ტყეს.

მიუხედავად საზოგადოებრივი აზრის ასეთი დაინტერესებისა, საქართველოს ტყეების განადგურება კვლავ გრძელდებოდა.

როგორც ილია ჭავჭავაძე აღნიშნავდა, ერთ-ერთი უდიდესი ბოროტება იყო გაუმიჯნაობა. საზღვრების გაურკვევლობა მამულების საერთოდ და, კერძოდ, ტყეების მდგომარეობას მეტად ართულებდა, ქმნიდა განუკითხაობის, ტყეების დაუზოგველი ექსპლოატაციის ატმოსფეროს. რა მდგომარეობაში იყო აღნიშნული პერიოდისათვის საქართველოს ტყეების მონყობის საქმე, ნათლად ჩანს სატყეო ინსტიტუტის პროფესორის ა. რუდზკის ნაშრომიდან, სადაც ის აღნიშნავს, რომ კავკასიაში ტყეების მონყობის დროს გამოიყენება სამხედრო-ტოპოგრაფიული და სასამართლო-სამიჯნო გეგმები. ა. რუდზკი აღშფოთებული წერს: „Нам непонятно, как могут военно-топографические планы освободить лесоустроителя от съёмки, когда на них не наносятся границы отдельных владений“.²⁵⁶ ტყეების მოუნყობლობას, არსებული მასალების უზუსტობას და ტყეთმონყობის სამუშაოების სხვა ნაკლოვანებებს ასახავდა თავის ნაშრომში ცნობილი მეტყევე ი. მედვედევი 1881 წელს: „Начать с того, что даже о пространстве лесов Кавказа до настоящего времени почти единственным источником сведений считаются данные 5 верстной карты этого края, изданной здешним военно-топографическим отделом. Хотя о пространстве некоторых казенных лесов имеются более точные и подробные сведения, но площадь таких лесов слишком незначительна в отношении ко всему лесному пространству края. — Такая же, если еще не большая скудность сведений замечается относительно других сторон лесного вопроса“.²⁵⁷ აღვილი გასაგებია ი. მედვედევის გულისტიკილი, რადგანაც მან იცოდა, რომ ტყეთმონყობის სრულყოფილად ჩატარების გარეშე შეუძლებელია ტყეებში, მით უმეტეს მთის ტყეებში, მეურნეობის სწორ წარმოებაზე ლაპარაკი. 1878 წელს ი. მედვედევმა ა. გამრეკელთან ერთად შეადგინა ბორჯომის მამულის ტყეების მეურნეობის გეგმა. აღნიშნული ნაშრომი წარმოადგენს კვლევითი მუშაობის შედეგებს, რომელიც ჩატარდა ზაფხულის პერიოდში 240 სანიმუშო ფართობის მონაცემების საფუძველზე.

ა. დოღუშინის ნაშრომში (1924 წ.) მოტანილი ცნობებიდან ნათლად ჩანს, რომ მცირე მასშტაბებით ხასიათდებოდა საქართველოს ტყეებში 1915 წლამდე ჩატარებული ტყეთმონეობის სამუშაოები.²⁵⁸

	გუბერნიის, ოლქის და ოკრუგის დასახელება	მონეობილი ტყეების ფართობი	
		დეკტინებში	%-ში
1	2	3	4
1.	ბათუმის ოლქი	-	-
2.	ქუთაისის გუბერნია	28.181	4,2
3.	სოხუმის ოკრუგი	119.160	28.0
4.	თბილისის გუბერნია (ბორჯომის მამულით)	101,945	8,1
	სულ	249286	9,8

მონეობილი ტყეების ასეთი მცირე რაოდენობა ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ხელისშემშლელი ფაქტორი იყო ტყეებში მეურნეობის სწორი წარმართვისათვის.

ამიერკავკასიის რკინიგზის მშენებლობასთან დაკავშირებით გაფართოვდა მდინარე ტანას ხეობის ტყეების ექსპლოატაცია. რკინიგზის კონტრაგენტებმა ა. ზეზემანმა და გ. ქართველიშვილმა გორიდან ატენის ხეობაში ვინროლიანდაგიანი რკინიგზა გაიყვანეს, რომელიც სოფელ ბიისამდე აღწევდა. როგორც ს. გულიშამბაროვი მიუთითებდა (1888 წ.), რკინიგზის გაყვანა მდინარე ტანას ხეობის ბოლომდე იყო გათვალისწინებული.²⁵⁹ იგი იმ მოსაზრებასაც კი გამოთქვამდა, რომ ატენის ხეობის რკინიგზა ახალქალაქის მაზრაშიაც გამოაცოცხლებდა ადგილობრივ ვაჭრობას, რადგანაც რკინიგზის ბოლო პუნქტიდან ახალქალაქამდე მხოლოდ 60 ვერსი მანძილი რჩებოდა.

ა. ზეზემანსა და გ. ქართველიშვილს გორსა და სოფელ ბიის შორის, სოფელ ატენში აშენებული ჰქონდათ ხე-ტყის სახერხი ქარხანა, რომელსაც წყლის ორი (50 ცხენის ძალის) ტურბინა

ამუშავებდა. ამ ქარხნის მთავარი დანიშნულება საშენი ხე-ტყის ხერხვა იყო. აღნიშნული პერიოდისათვის ატენის ქარხნის წარმადობა დღეში 30 მორს შეადგენდა. 1887 წელს ქარხანას 6000 მორი დაუხერხავს.

სოფელ ბიისიდან (რკინიგზის ბოლო პუნქტიდან) ხე-ტყის დამზადების ადგილებამდე გაყვანილი იყო გრუნტის გზა, რომლითაც მორებს ეზიდებოდნენ რკინიგზამდე. შპალების დასამზადებლად სოფელ ხანდისთან მონყობილი იყო მეორე სახერხი ქარხანა ორთქლის 5 ქვაბითა და 140 ცხენისძალიანი მანქანებით. ქარხანა მხოლოდ შპალებს ამზადებდა.

ატენის ხეობის ტყეების ექსპლოატაცია ისე დაუზოგავად წარმოებდა, რომ როდესაც შპალების ქარხანა ვერ ასწრებდა რკინიგზის მიერ მოთხოვნილი რაოდენობის შპალების დახერხვას, კონტრაგენტები იძულებული იყვნენ მათი დამზადება მენარდებისათვის დაევალებინათ. მენარდები შპალებს ხელით ხერხავდნენ.

რკინიგზის მოთხოვნილება შპალებზე ისე გაზრდილა, რომ ზეზემანსა და ქართველიშვილს ახალი სახერხი ქარხანა აუშენებიათ (1888 წ.), რომელიც ამზადებდა როგორც საშენ მასალას, ისე შპალებს.

ხანდისის ქარხანაში მორების მოსაზიდად ორ ადგილას ყოფილა მონყობილი რკინიგზა, სადაც გამწევი ძალა ცხენი იყო. ხანდისის ქარხანაში დამზადებული შპალების ბიისის რკინიგზის სადგურში მისატანად მონყობილი ყოფილა დასაცურებელი ღარები 6 კმ საერთო სიგრძით.

ამიერკავკასიის რკინიგზის შპალებზე მოთხოვნილების სიდიდეზე მიუთითებს ის ფაქტიც, რომ შპალების დამზადებაზე 1000-მდე მუშა იყო დასაქმებული.²⁶⁰

ყოველივე ეს, რა თქმა უნდა, მძიმე გავლენას ახდენდა ტყეების მდგომარეობაზე, რადგანაც ხე-ტყის დამამზადებლები ტყეებიდან მაქსიმალური მოგების მიღებით იყვნენ დაინტერესებული და არა სწორი მეურნეობის წარმოებით.

1896 წლის 19 ნოემბერს მინისტრთა კომიტეტის უმაღლეს-ად დამტკიცებული დებულებით მინათმოქმედებისა და სახელმწიფო ქონებათა მინისტრს უფლება მიეცა დაენაო შავი ზღვის გუბერნიასა და სოხუმის ოკრუგში (გუდაუთის, სოჭის, ოჩამჩირისა და სვანეთის სატყეოებში), მდინარე ბზიფის, მზიმთის, კოდორისა და ენგურის ხეობებში მდებარე სახაზინო ტყეების საექსპლოატაციოდ გაცემა.²⁶¹ 1897 წლის 20 აგვისტოს ქ. ქუთაისში, გუბერნიის სახელმწიფო ქონებათა მმართველობაში გაიმართა წინვოვანი და ფოთლოვანი ჯიშების საშენი ხეების ორი პარტიის საჯარო ვაჭრობა (მდინარე კოდორისა და ბზიფის ხეობაში, ოჩამჩირისა და გუდაუთის სატყეოებში). მთლიანად უნდა მოჭრილიყო ოჩამჩირის სატყეოში – 900 ათასამდე ხე, ხოლო გუდაუთის სატყეოში, – 1350 000-მდე ხე. ხე-ტყის დამზადების ძირითადი პირობები ასეთი იყო:

1. თითოეულ მასივში სატყეო ოპერაციის ხანგრძლიობა – 15 წელი.

2. საშუალო წლიური ჭრა განისაზღვრებოდა: ოჩამჩირის სატყეოს აგარაკებში – 60 ათასი ხით, ხოლო გუდაუთის სატყეოში – 90 ათასი ხით.

3. უნდა მოჭრილიყო: ოჩამჩირის სატყეოს აგარაკებში – ნაძვის, სოჭის, ფიჭვის, მუხის, ნაბლისა და ცაცხვის ხეები (ფოთლოვანი ხეები შეადგენენ წლიურად გასაცემი ხე-ტყის 1/6-ს), ხოლო გუდაუთის სატყეოში – სოჭის, ნაძვის, ფიჭვის, წიფლის, მუხის, თელის, ნაბლის, ნეკერჩხლისა და ცაცხვის ხეები (ფოთლოვანი ხეები შეადგენენ წლიურად გასაცემი ხე-ტყის ნახევარს, ხოლო წიფლისა – ფოთლოვანი ჯიშის გასაცემი ხე-ტყის 8/10-ს).

4. მენარმეებს სატყეო-ტექნიკური ქარხნებისა და ნავსადგომების, საცხოვრებელი სახლების, სამეურნეო შენობებისა და სხვა ნაგებობისათვის, რასაც მოითხოვდა ტყეების ექსპლოატაციის საჭიროება, კონტრაქტის მოქმედების მთელ მანძილზე უსასყიდლოდ გამოეყოფოდათ სახაზინო მიწებიდან.

5. ყველა მშენებლობისათვის საჭირო ხე-ტყე ხაზინის მიერ მენარმეებს გამოეყოფოდათ უფასოდ, ასევე ეძლეოდათ ქვიშა, ქვა, თიხა და სხვა.

6. დასაშვები დამზადების მინიმალურ რაოდენობას უნდა შეედგინა როგორც წლიური, ისე მთელი დამზადების რაოდენობის ნახევარი.

7. შეფასება ეძლეოდა ზემო გადანაჭერში 4 ვერშოკამდე სიმსხოს ხის ღეროს ნაწილს. წვეროები და ტოტები მხედველობაში არ მიიღებოდა.

ამ ჩამონათვალის ყველა მუხლი მხოლოდ ხე-ტყის დამზადების პირობებს ითვალისწინებდა და არცერთი სიტყვა არ არის ნათქვამი იმის შესახებ, თუ როგორ უნდა მოჭრილიყო ეს ხე-ტყე, როგორი წესები უნდა დაეცვათ დამამზადებლებს, რა ხერხებით უნდა შენარჩუნებულიყო ტყეებში მოზარდი და აღმონაცენი, როგორ უნდა დაეცვათ სანიტარული წესები (მით უმეტეს, როდესაც ასეთი დიდი რაოდენობით უნდა მოჭრილიყო წინვოვანი ჯიშის ხეები) და სხვა. ადვილი წარმოსადგენია, თუ როგორ პირობებში ხდებოდა ხე-ტყის დამზადება კერძო მფლობელების ტყეებში, როდესაც სახაზინო ტყეები ასეთი სრული განუკითხაობის უფლებით ეძლეოდა საექსპლოატაციოდ მრეწველებს.

საჯარო ვაჭრობაზე წარდგენილი ხეების რაოდენობიდან 1200 000 წინვოვანი ჯიშის მორის შეძენის უფლება მიიღო დონის როსტოვის I გილდის ვაჭარმა ვ. მაქსიმოვმა. აღნიშნული ხე-ტყე უნდა დამზადებულიყო მდინარე კოდორის ხეობაში არსებული სახაზინო სატყეო აგარაკებიდან (ჩხალთის, საკენის, ბრამისა და დალის). კონტრაქტი დაიდო 1898 წლის 3 იანვარს 15 წლის ვადით.

ვ. მაქსიმოვთან დადებული კონტრაქტი იმით არის საყურადღებო, რომ ხე-ტყის დამამზადებელს ამ დოკუმენტით უფლება ეძლეოდა პირველი სამი წლის განმავლობაში საერთოდ არ დაენყო ჭრა, მაგრამ დანყებული მეოთხე წლიდან ვალდებული იყო ყოველწლიურად მოეჭრა არანაკლებ 40 ათასი ხისა იმ ანგა-

რიშით, რომ კონტრაქტის მოქმედების მანძილზე მოეჭრა სულ არანაკლებ 900 ათასი ხისა და დაეზადებინა არანაკლებ 600 ათასი მორისა. მრეწველს სახელმწიფო ქონებათა უწყებისაგან ნება ეძლეოდა უამრავი რაოდენობის ხე-ტყე გაენადგურებინა და ხეების ნაწილი ტყეში დაეტოვებინა, ეს ხე-ტყის დამზადების მასშტაბებს ზრდიდა.

ზედა გადანაჭერში 28 სმ-ზე ნაკლები სიმაღლის მქონე მორების ტყეში დასაღპობად დატოვება მეურნეობის ფაქტობრივად არარსებობაზე მიუთითებს, მრეწველები ტყეებში თავიანთ ნებაზე პარპაშებდნენ.

ხე-ტყის დამზადების მასშტაბების გაზრდამ ბევრი მუშახელი მოითხოვა. ამასთან ხე-ტყის დამზადებაზე მუშაობა ერთ-ერთ მძიმე სამუშაოს წარმოადგენდა. განსაკუთრებით სიძნელეებთან იყო დაკავშირებული მთის ტყეების პირობებში მუშაობა. ამ სამუშაოების მძიმე ხასიათი კარგად აქვთ დახატული ქართველ მწერლებს: ე. წინოშვილს („პალიასტომის ტბა“), გ. წერეთელს („პირველი ნაბიჯი“) და სხვა.

1888 წლის 4 აპრილს გამოიცა ტყის დაცვის კანონი. აღნიშნული კანონი განასხვავებდა დაცვით და წყალდაცვით ტყეებს, აგრეთვე სხვა ტყეებს, რომელთა გაფრთხილება აუცილებელი იყო.

დაცვითსა და წყალდაცვით ტყეებს მიეკუთვნებოდა მდინარეების სათავეებთან მდებარე ტყეები. დაცვითი ტყეებისათვის დგებოდა მეურნეობის გეგმა, სადაც მთელი რიგი სპეციალური ღონისძიებები უნდა ყოფილიყო გათვალისწინებული (იკრძალებოდა ჭრა, საქონლის ძოვება, ამოძირკვა და სხვა).

ტყის დაცვის კანონის განხორციელება ევალებოდათ ტყის დამცველ კომიტეტებს, რომლებიც იქმნებოდა თითოეულ გუბერნიაში გუბერნატორის თავმჯდომარეობით. კომიტეტში შედიოდნენ: ადგილობრივი საზოგადოების 4 არჩევითი წარმომადგენელი (თავადაზნაურობის წინამძღოლი, საგუბერნიო საერო მმართველობის თავმჯდომარე, საერო კრების

მიერ არჩეული ტყის ორი მფლობელი), ორი მეტყევე, გლეხობის წარმომადგენელი და საოკრუგო სასამართლოს თავმჯდომარე.

ზ. პავლოვიჩის (1888 წ.) ნაშრომიდან კარგად ჩანს, თუ როგორ დაგვიანდა ამ კანონის მიღება რუსეთის იმპერიაში. საფრანგეთში უკვე 1827 წელს მიუღიათ ტყის დაცვის კანონი, ბავარიაში – 1852 წელს, ავსტრიაში – 1852 წელს, პრუსიაში – 1875 წელს, შვეიცარიაში – 1876 წელს, იტალიაში – 1877 წელს, უნგრეთში – 1879 წელს. კანონების დარღვევისათვის სასჯელი იყო დაწესებული.²⁶² მალე გახდა ნათელი, რომ რუსეთში ეს კანონი ვერ ასრულებდა მის წინაშე დასახულ ამოცანას.

მიუხედავად ტყის დაცვის 1888 წლის კანონის ნაკლოვანებებისა, ქართველ საზოგადოებას ძალიან ანუხებდა ის ფაქტი, რომ აღნიშნული კანონი საქართველოს ტყეებში თავიდანვე არ გაატარეს. მართალია, საქართველოს ორივე გუბერნიაში შეიქმნა ტყის დამცველი კომიტეტები, მაგრამ თვით კანონი აქ მოქმედებაში მხოლოდ 1903 წლიდან, ე. ი. მიღებიდან 15 წლის შემდეგ, შემოიღეს.²⁶³

ამიერკავკასიაში მთის ნაკადების, ხეებისა და ხრამების მოქმედების საშიში ხასიათი იმთავითვე იყო ცნობილი. იმპერიის სახელმწიფო ქონებათა მინისტრს 1889 წელს ამიერკავკასიის სხვადასხვა რეგიონში ყოფნის დროს შესაძლებლობა ჰქონდა დარწმუნებულიყო იმ საშიშროებაში, რომელიც სისტემატურად ემუქრებოდა ამ მხარის მოსახლეობას სელური ნაკადების სახით. მინისტრმა დაავალა სამინისტროს სატყეო დეპარტამენტს შეესწავლა საკითხი და შედგომოდა კავკასიის ზოგიერთ ადგილას მოულოდნელი წყალდიდობების, მთის ნაკადებისა და სხვა მოვლენების შეწყვეტის მიზნით ღონისძიებათა პროექტის შემუშავებას.²⁶⁴

„ტაინი სოვეტნიკის“ ი. ტიხევეის მითითებით, სატყეო დეპარტამენტმა სატყეოს დასაარსებლად აირჩია თელეთის ქედის ფერდობები. ტყის გაშენების ცდების ჩასატარებლად გათვალისწინებული იყო ყარაიაზის სატყეოს ორი აგარაკი – თელეთის ანუ კრნანისი-ორთაქალის 542 დესეტინა ფართობით და

მამადავითის (მთანმინდის), რომლის ფართობი მაშინ 2 დესეტინამდე იყო. ამ სამუშაოების შესრულება მიენდო აბასთუმნის მეტყევეს ვ. ლისნეესკის. ამასთან მინისტრმა სამინისტროს საბჭოს წევრს, ცნობილ მეტყევეს თ. არნოლდს დაავალა მომავალი სატყეოს ტერიტორიის დათვალიერება და იქ კულტურების წარმოების შესაძლებლობის თაობაზე დასკვნის მიცემა.

1891 წ. 29 აპრილს სპეციალურმა სატყეო კომიტეტმა დაამტკიცა თბილისის საცდელი სამთო-საკულტურო სატყეო. სატყეოს ხელმძღვანელად ვ. ლისნეესკი დაინიშნა. ამ სატყეომ საგრძნობი წვლილი შეიტანა ამიერკავკასიაში მთის ფერდობების გაშიშვლებული ადგილების ტყით დაფარვის მეთოდების შემუშავებასა და გავრცელებაში.

ამ პერიოდისაა (1888 წ.) ფოთის საქალაქო სატყეო აგარაკის მოკლე სტატისტიკური აღწერა, რომელიც მეტყევე რ. გოფმეისტერმა შეასრულა ცნობილი საზოგადო მოღვაწის ნიკო ნიკოლაძის დავალებით.²⁶⁵ ავტორმა აღწერაში მნიშვნელოვანი ყურადღება დაუთმო ჭაობების დაშრობის საკითხს.

ამ დროისათვის ტყის მეურნეობის პრაქტიკასა და თეორიასთან დაკავშირებული საკითხები ფართოდ შუქდებოდა ადგილობრივ ჟურნალ-გაზეთებში („მეურნე“, „ივერია“, „ცნობის ფურცელი“, „Кавказ“ და სხვა).

ტყეების ბედით ქართველი საზოგადოების დაინტერესებაზე მეტყველებს ის ფაქტიც, რომ 1883 წლის 4 სექტემბერს გახსნილ წინამძღვრიანთკარის პირველ ქართულ სასოფლო-სამეურნეო სკოლაში სხვა საგნებთან ერთად მეტყევეობასაც ასწავლიდნენ.²⁶⁶

ამავე დროისათვის ერთი მეორის მიყოლებით ქვეყნდება სატყეო-სამეურნეო საქმიანობასთან დაკავშირებული ნაშრომები (რუსულ ენაზე): ნ. სრედინსკის – „Очерк растительности Рионского бассейна“²⁶⁷; დიმიტრი ბაქრაძის – „Краткий очерк Гурии, Чурук-Су и Аджары“ (1874)²⁶⁸; ი. მედევედვის – „Деревья и кустарники Кавказа“ (1883)²⁶⁹, – „Очерки Закавказских лесов“ (1888); ა. გამრეკელის – „Самшит или Кавказская пальма“

(1891); პ. დემონცეს – „Практическое руководство к облесению и задернению гор“ (1891) თარგმანი ფრანგულიდან. გამოიცა თბილისში ატლასითურთ²⁷⁰, ე. ლანდოლტის – „Горные потоки, снежные лавины, каменные осыпи и средства к уменьшению повреждений, причиняемых ими“ (1893) თარგმანი გერმანულიდან, გამოიცა თბილისში,²⁷¹ ა. აბაზაძის – „Справочная карманная книжка для лесничих и их помощников“ (1889). გამოიცა თბილისში²⁷², ვ. ლისნეცკის – „О разрушительных силах горных потоков, укреплении их и облесении“ (1899), გამოიცა თბილისში და სხვა.

მეტად საგრძნობი იყო ამ პერიოდში სპეციალური სატყეო ლიტერატურის უქონლობა ქართულ ენაზე. 1896 წელს ეს ხარვეზი შეძლებისდაგვარად შეავსო გიორგი სალარიძის წიგნმა „ტყის გონიერი მოვლა-მოშენება და მოხმარება“²⁷³. წიგნში საგნის ცოდნით არის განხილული საკითხები: რა ავნებს ტყეს, ქარისა და ცეცხლის გავლენა ტყეზე, ტყეში ბალახის გათიბვა და საქონლის ძოვება, ტყის მოვლა, ტყის მოხმარება, როგორ უნდა მოშენდეს ტყე, ტყის ძირების გაშენება თესვით, ტყის დარგვა, ტირიფის მოშენება, ფხვიერი მიწის გამაგრება, კანონები ტყის დაცვის შესახებ და სხვა. გიორგი სალარიძის ნაშრომი სატყეო-სამეურნეო თემაზე XIX საუკუნეში გამოქვეყნებული პირველი ქართული წიგნია.

ტყეების დაუზოგავი ექსპლოატაცია კვლავ გრძელდებოდა. ამასთან დაკავშირებით საინტერესოა პოლემიკა, რომელიც ყოველკვირეული გაზეთის „Кавказское Сельское Хозяйство“-ს ფურცლებზე გაიმართა. ამ გაზეთის 1894 წლის მე-5 ნომერში „Наблюдатель“-ის ფსევდონიმით მოთავსებულია წერილი „Эксплуатация Сванетских лесов“, სადაც, სხვათა შორის, აღნიშნულია, რომ ხე-ტყის მრეწველების საქმიანობას (ამ შემთხვევაში, ი. სერებრიაკოვის) მხარისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს (საკმაო ფული რჩება ხე-ტყის დამზადებაზე მომუშავე ხალხს და სხვა). როგორც ჩანს, რედაქციას იმთავითვე თავისი აზრი ჰქონდა აღნიშნულ საკითხზე, რადგანაც ამ წერილს შემდეგი შინაარსის შენიშვნა დაურთო: „По вопросу о значении

лесопромышленного предприятия г. Серебрякова; в отношении упорядочения нашего лесного хозяйства и подъема экономического положения местного населения нам сообщены также данные, рисующие предприятие г. Серебрякова в несколько ином свете".²⁷⁴

აღნიშნული გაზეთის იმავე წლის მე-10 ნომერში გამოქვეყნდა ა. ვერმიშევის წერილი „К вопросу об эксплуатации Сванетских лесов“, რომელსაც რედაქციამ აგრეთვე დაურთო შენიშვნა: „Редакция приглашает всех, более ознакомленных с этим важным для края делом, сообщить для напечатания в «Кавказском Сельском Хозяйстве» более подробные данные о результатах организованной г. Серебряковым эксплуатации Сванетских лесов".²⁷⁵

წერილში ა. ვერმიშევი მკაცრად აკრიტიკებს სვანეთის ტყეების ათვისების იმ მეთოდებს, რომლებიც გაზეთის მე-5 ნომერში გამოქვეყნებულ წერილში ქებით იყო მოხსენიებული. 1893 წლის ოქტომბერში ა. ვერმიშევს დაუთვალიერებია მდინარე ცხენისწყლის სათავეების ტყეები, რომელთა ექსპლოატაციას ეწეოდა ი. სერებრიაკოვი. ის აღნიშნავს, რომ ხე-ტყის მრეწველს მნიშვნელოვანი სამუშაოები აქვს ჩატარებული (მდინარის კალაპოტის გაწმენდა ხე-ტყის დასაცურებლად. სოფელ საჭილაოში სახერხი ქარხნის მოწყობა და სხვა), მაგრამ, მისი თქმით, ხე-ტყის დამზადება ხდება ყოველგვარი წესის გვერდის ავლით. ჭრიან ყველგან, სადაც კი წინვოვანი ჯიშის ხეს დაინახავენ, ამასთან მოჭრილი ხე-ტყე მთლიანად არ გააქვთ და სხვა. ა. ვერმიშევი პირდაპირ აღნიშნავს „Нами осмотрено 5 участков, где проводятся заготовки, и во всех этих участках нами насчитано заготовленных в 1890 и 1891 годах, но оставшихся не вывезенными и уже на половину сгнивших бревен более 6400 штук. Если предположить, что подобное хозяйство г. Серебряков вел и в других участках, то считая в среднем на участке 1250 оставленных бревен, и принимая во внимание только 11 участков, где производились заготовки в 1890 и 1891 гг., получим приблизительно 13750 бревен, оставленных в лесу. Бревна эти навалены грудями в ущельях... и представляют по истине ужасную и грустную картину"... ამასთან ავტორი თვლის,

რომ დამზადებული წიწვოვანი ჯიშის ხე-ტყის ასეთი გროვები დიდ საშიშროებას წარმოადგენს ტყისათვის. როგორც სატყეო საქმის სპეციალისტი, ა. ვერმიშევი აღნიშნავს, რომ სვანეთის ტყეებში, ისევე როგორც საქართველოს სხვა რეგიონების ტყის კორომებში, სადაც ამის საჭიროება არის, ჭრების ჩატარება აუცილებელია, მაგრამ ასევე აუცილებელია მოჭრილი ხე-ტყის გატანა და ტყეების მავნებლებისაგან და ხანძრებისაგან დაცვის უზრუნველყოფა. საქმე იმაშია, რომ ხე-ტყის მრეწველს ი. სერე-ბრიაკოვს, როგორც არასპეციალისტს, მიაჩნდა, რომ სვანეთის ტყეებში მეურნეობის ისეთი სახით წარმოება, როგორიც აღ-წერილია მითითებულ წერილში, სწორი იყო, მით უმეტეს, რომ როგორც ის თვლიდა „... Кутаисская губерния по справедливости считается одною из богатейших губерний лесами всех пород“.²⁷⁶ ა. ვერმიშევს კი სრულიად სამართლიანად მიაჩნდა, რომ თუ მთის ტყეებში არ იქნებოდა უზრუნველყოფილი ექსპლოატაციის ზე-მთ აღნიშნული პირობის დაცვა, სჯობდა საერთოდ არ ჩატ-არებულიყო ჭრები, მით უმეტეს, რომ „Леса эти еще лет 50 и более могут просуществовать при настоящем их состоянии“²⁷⁷

საქართველოს შავიზღვისპირა ტყეებიდან კელავ დიდი რა-ოდენობით გაიზიდებოდა ძვირფასი ჯიშის ხე-ტყე. 1894 წელს სოხუმის რაიონიდან ექსპორტის მთავარი საგანი იყო მუხის ტკეჩი, რომელიც გაიგზავნა 1,5 მილიონი ცალის რაოდენობით ძირითადად საფრანგეთის სამხრეთ პორტებში, ნანილობრივ კი საბერძნეთში. 1895 წელს აღნიშნული რაიონიდან გაიყიდა მუხის ტკეჩი 1 მილიონი ცალის რაოდენობით.²⁷⁸

თბილისის გუბერნიის 1893 წლის ანგარიშში, სხვათა შო-რის, სტიქიურ მოვლენებთან დაკავშირებით მოტანილი იყო ასეთი შინაარსის ცნობა: „... по причине значительного обезлесения многих местностей, весенние наводнения являются весьма опустошительными: размывами горных речек в Телавском уезде попорчены были поля, виноградники, постройки во многих селениях, в Горийском ими же разрушено было немало мельниц, мостов, виноградных садов и посевов“.²⁷⁹ აღნიშნულ ცნობას მო-

ჰყვა იმპერატორის კითხვა: „От чего это происходит, что леса опустошаются“. შედეგად მინისტრთა კომიტეტმა 1895 წლის 6 ივნისს დაავალა მინათმოქმედებისა და სახელმწიფო ქონებათა მინისტრს საკითხის გარკვევა და მოხსენება. საქართველოდან აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით გაგზავნილი ახსნა-განმარტება არ ასახავს საქმის ნამდვილ შინაარსს. მაგალითისათვის საკმარისია დოკუმენტის იმ ნაწილის გაცნობა, სადაც გორის მაზრის შესახებ აღნიშნულია: „... Названная местность, бывшая в большей части своей необитаемою, первая обратила на себя внимание выходцев из Кутаисской губернии и осетин, которые водворялись в ней на правах хозяинов, и, для образования из лесов с густыми насаждениями разных угодий, помимо сплошных вырубок, прибегали весною к кольцеванию дерев, а летом и к выжиганию их. Следствием этого часто бывали лесные пожары, принимавшие особенно в засушливые годы, обширные размеры, как, например, в 1872, 1882 и 1891 годах. Приведенные обстоятельства послужили причиною опустошения в указанной местности лесов частного владения – князей Цициановых, Тархановых, Джаваховых, Эриставых и др.“²⁸⁰ ახსნა-განმარტება, როგორც აღნიშნული იყო, არ შეიცავს რეგიონის ტყის მეურნეობაში მიმდინარე პროცესების ანალიზს, პირიქით, მასში გვერდი აქვს ავლილი მოცემული პერიოდისათვის უკვე საკმაოდ ხანდაზმულ მტაცებლურ ექსპლოატაციას როგორც მდინარე ტანას ხეობის, ისე გორის მაზრის სხვა ტყის მასივებში. ცარიზმის სამმართველო აპარატს, რა თქმა უნდა, არ ანეობდა ასეთი ანალიზი, იმის ნათელყოფა, რომ საქართველოს ტყეების განადგურება (მდინარე ტანას ხეობაში – ა. ზეზემანისა და გ. ქართველიშვილის, აჯამეთში-ძმები აბანოვების, აფხაზეთში – მაქსიმოვისა და სხვების მიერ) გამოიწვია თვით ტყეებზე საკუთრების წესმა, კაპიტალისტური წარმოების წესის პირობებმა.

სწორედ კაპიტალისტური წარმოების წესმა განაპირობა ის მოვლენა, რომ საქართველოში ბუნებრივი სიმდიდრეების, მათ შორის ტყეების ათვისება, მტაცებლური ექსპლოატაცი-

ის გზით წარიმართა, რამაც გამოიწვია ტყეების ფართობების კატასტროფული შემცირება, ბევრი ძვირფასი მერქნიანი ჯიშის (ბზა, კაკალი, ჟუთხოვარი და სხვა) გადაშენების პირამდე მიყვანა. 1881 წელს საქართველოში ტყეების რაოდენობას გვიჩვენებს ქვემოთ მოტანილი ცხრილი:

**საქართველოს ტყეების ფართობების განაწილება
1881 წელს (დესეტიანებში)**

გუბერნია, განყოფილება, ოლქი	საერთო ფართობი	სახ- აზინო ტყეები	კერძომ- ფლობ. ტყეები	სულ სატყეო ფართობი	ტყიანობის %
1	2	3	4	5	6
თბილისის გუბ.	3739775	650000	454000	1104000	29,5
ქუთაისის გუბ.	1920616	255000	607000	862200	44,8
სოხუმის განყ.	755501	383000	—	383000	50,6
ბათუმის ოლქი	338973	200000	—	200000	59,0
სულ:	7054331	1488000	1061000	2549000	36,1

ცხრილი შედგენილია ი. მედევედვის ნაშრომისა²⁸¹ და საქართველოს სახელმწიფო ისტორიული არქივის მონაცემების საფუძველზე.²⁸²

როგორც გაირკვა, რევოლუციამდელ საქართველოში ტყეთა მონყობა შეუწყნარებლად წელი ტემპით მიმდინარეობდა. ტყის ფართობების აღრიცხვის მასალებიც მეტწილად არასრულფასოვანი იყო. ამიტომ XIX საუკუნის დასასრულისათვის ტყის ფართობების მდგომარეობის დასახასიათებლად ვისარგებლეთ ამიერკავკასიის სამხარეო მინების კომიტეტის სტატისტიკური კომისიის 1918 წლის მონაცემებით. კომისიის მონაცემები ძირითადად 1914 წლამდე ალებულ მასალებს ეყრდნობოდა,

რაც დიდად არ განსხვავდებოდა XIX საუკუნის ბოლოს წარმოდგენილი მასალებისაგან.²⁸³

საქართველოს ტყეების ფართობების განაწილება
1918 წელს (დესეტიანობაში)

გუბერნია, განყოფილება, ოლქი	საერთო ფართობი	სახაზინო ტყეები	კერძომ- ფლობ. ტყეები	სულ სატყეო ფართობი	ტყიანო- ბის %
1	2	3	4	5	6
თბილისის გუბ.	3739775	451973	544785	996758	26,6
ქუთაისის გუბ.	1920616	270063	267834	537897	28,0
სოხუმის განყ.	755501	242787	22762	265549	35,1
ბათუმის ოლქი	338973	152812	11529	164341	48,8
სულ:	7054331	1117635	846910	1964545	27,8

ამ ორი ცხრილის შეჯერებით ნათლად ჩანს, რომ 1881 წელთან შედარებით 1900-იანი წლებისათვის საქართველოს ტყეების ფართობი 587445 დესეტიანით (640315 ჰექტრით) შემცირდა.

ამ თავში წარმოდგენილი დოკუმენტების თანახმად, უნდა ვიგულისხმოდ, რომ კაპიტალისტური ურთიერთობის განვითარებას თან ახლდა ტყეების განადგურება. განსაკუთრებით მძიმე ტვირთად დაანვა საქართველოს ტყეებს ამიერკავკასიის რკინიგზის მშენებლობა და მისი შემდგომი ექსპლოატაცია.

ჩვენ მიერ მოძიებული და გაანალიზებული დოკუმენტები საშუალებას იძლევა გარკვეული წარმოდგენა ვიქონიოთ ტყის მეურნეობის განვითარების ეტაპებზე საქართველოში და ერთგვარად შევაჯამოთ ჩატარებული კვლევის შედეგები.

საქართველოში უძველესი დროიდან არსებობდა ტყის მეურნეობრიობის ჩანასახი. ის ფაქტი, რომ XII საუკუნის დოკუმენტში სხვა სახელმწიფო მოხელეებთან ერთად მოხსენებული არიან ტყისმცველთუხუცესები, ტყისმცველები, ხოლო XV ს.

დოკუმენტებიდან ჩანს, რომ ჩვენში ცნობილი იყო ტყის დიფერენცირებულ მეურნეობა, ქვეყნის სამეურნეო საქმიანობის საერთოდ, კერძოდ კი, ტყის მეურნეობის მაღალი კულტურის დამადასტურებელია.

როგორც ჩანს, უკვე უძველესი დროიდან ჩაეყარა საქართველოში საფუძველი მეცნიერების იმ დარგს, რომელსაც დღეს სამთო მეტყევეობა ეწოდება.

მართალია, ცარიზმს საქართველოში რუსული მმართველობის შემოღებისთანავე ქართული ადმინისტრაციული ნაწილების საფუძველი-მოურავობა არ გაუუქმებია, მაგრამ ტყეები თითქმის ყოველგვარი კონტროლისა და ყურადღების გარეშე აღმოჩნდა მოურავობის ინსტიტუტსა და სამაზრო მმართველობას შორის.

საქართველოს ტყეების შესახებ კავკასიური ადმინისტრაციის წარმომადგენლებს საკმაოდ ბუნდოვანი წარმოდგენა ჰქონდათ, რადგანაც იმდროინდელი გამოკვლევები შედგენილი იყო ზერელედ, საქმის უცოდინრობით და მიზნად ისახავდა არა სატყეო მეურნეობის შემდგომ განვითარებას, არამედ დარგის ეკონომიკური პოტენციალის მაქსიმალური ექსპლოატაციის უზრუნველყოფას.

XIX ს. 30-იან და 40-იან წლებში გაძლიერდა საქართველოს ტყეების ექსპლოატაცია, რაც იმ პერიოდის ეკონომიკური ძვრების შედეგია.

განსაკუთრებით დიდი რაოდენობით ხე-ტყე ესაჭიროებოდა საქართველოში განლაგებული ჯარის ნაწილებს.

საქართველოს ტყეებით დაინტერესებული იყვნენ ევროპის სახელმწიფოები.

XIX ს. 20-იანი წლები უნდა ჩაითვალოს საქართველოში მასობრივი სატყეო-საკულტურო სამუშაოების დასაწყისად.

უკვე XIX ს. 30-იანი წლების დასაწყისში ტყის მფლობელები უკმაყოფილებას გამოთქვამენ ტყეების უფასოდ ჭრის თაობაზე.

ტყეების მდგომარეობაზე დიდი უარყოფითი გავლენა მოახდინა თითქმის 1860 წლამდე ტყით სარგებლობის მეფე ვახტანგ VI კანონის შესაბამისად დატოვებამ.

ტყეების მასობრივ ჭრასა და გაყიდვაში აქტიურად მონაწილეობდნენ ქართველი მებატონეები.

მარტო 1840-1864 წლებში საქართველოდან გაიზიდა 2 მილიონამდე ფუთი ბზის მერქანი. ასევე დიდი რაოდენობით გაიზიდებოდა საზღვარგარეთ კაკალი, მუხა და სხვა ძვირფასი მერქნიანი ჯიშები.

უკვე XIX ს. 30-იან წლებში დაიწყო ატენის ხეობის ტყის მასივების ექსპლოატაცია.

დიდი რაოდენობით იჭრებოდა ხე-ტყე ბორჯომის ხეობაში, სადაც უმეტეს შემთხვევაში ჭრები ყოველგვარი წესის დაცვის გარეშე ხდებოდა.

XIX ს. პირველ ნახევარში საქართველოში არსებული 400-მდე სხვადასხვა საწარმო, მცირე გამოწარმოების გარდა, სანავად ძირითადად შეშას იყენებდა. იმავე პერიოდში დიდი რაოდენობით შეშა და ხის ნახშირი იხარჯებოდა ქალაქ თბილისსა და გორში.

ამიერკავკასიის მხარის სატყეო განყოფილების უფროსი პოდპოლკოვნიკი ლესერი პირველი მეტყევე-სპეციალისტი იყო, რომელმაც ნათლად ჩამოაყალიბა იმ დროისათვის საკმაოდ გამართული მოსაზრებები ბორჯომის ტყეებში მეურნეობის წარმოების შესახებ.

XIX ს. რეფორმამდელ საქართველოში პირველი უმაღლესი სპეციალური განათლების მქონე ერთადერთი ქართველი მეტყევე იყო პრაპორშჩიკი შიოშვილი (შიოვეი), რომელმაც 1845 წელს დაამთავრა პეტერბურგის სატყეო ინსტიტუტი.

საქართველოს ტყეებს დიდ ზიანს აყენებდა ხანძრები.

კაპიტალისტური ურთიერთობების განვითარებას თან ახლდა ტყეების განადგურება, განსაკუთრებით მძიმე ტვირთად დაანვა საქართველოს ტყეებს ამიერკავკასიის რკინიგზის მშენებლობა და მისი შემდგომი ექსპლოატაცია.

დიდძალ ხე-ტყეს მოითხოვდა დამმუშავებელი, სამთო და მეტალურგიული მრეწველობის განვითარება.

XIX ს. სამოციან წლებში მნიშვნელოვანი გარდაქმნები მოხდა სატყეო მეურნეობის სამხარეო და საგუბერნიო მმართველობაში.

1860-იანი წლებიდან გარკვეული ძვრები შეიმჩნევა სატყეო-საკულტურო სამუშაოების წარმოებაშიაც.

ქართველ ხალხს, ქართულ სატყეო მეცენიერებასა და პრაქტიკას ფასდაუდებელი სამსახური გაუწია ბევრმა პატიოსანმა რუსმა მოსამსახურემ და მეტყევე-სპეციალისტმა.

დიდ ზიანს აყენებდა საქართველოს ტყეებს ადგილობრივი მოსახლეობის მიერ ხე-ტყის დამზადება (რეწვა).

XIX ს. მეორე ნახევარში კვლავ ფართო მასშტაბით გრძელდებოდა ბზის გაზიდვა საზღვარგარეთ.

ტყეების სავალალო მდგომარეობის ერთ-ერთი ძირითადი მიზეზი იყო მათი გაუმიჯნაობა და ტყეთმონყობის სამუშაოების მეტისმეტად მოკრძალებული მასშტაბები, აგრეთვე, მეტყევე-სპეციალიტების სიმცირე.

ქართველი საზოგადოების მოწინავე ნაწილი დიდ ინტერესს იჩენდა ქვეყნის მწვანე სიმდიდრის ბედისადმი. ამ დიდ საქმეში თვალსაჩინო წვლილი შეჰქონდა გაზ. „დროებას“, „სასოფლო გაზეთს“, „ივერიას“, „გუთნისდედას“, „მეურნეს“ და სხვა. ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებით დიდმნიშვნელოვანი იყო ილია ჭავჭავაძის წერილები სათაურით „შინაური მიმოხილვა“.

მიუხედავად იმისა, რომ 1888 წელს მიღებული იქნა ტყის დაცვის კანონი, საქართველოს ტყეების მდგომარეობა არ შემსუბუქებულა, მით უმეტეს, რომ ჩვენს ტყეებში აღნიშნული კანონი მხოლოდ 1903 წლიდან შევიდა მოქმედებაში.

კაპიტალისტური წარმოების წესმა განაპირობა ის მოვლენა, რომ საქართველოში ბუნებრივი სიმდიდრეების, მათ შორის ტყეების ათვისება მტაცებლური ექსპლოატაციის გზით წარიმარ-

თა, რამაც გამოიწვია მათი ფართობების კატასტროფული შემცირება და ბევრი ძვირფასი მერქნიანი ჯიშის გადაშენების პირამდე მიყვანა.

;

|

გამოყენებული წყაროები და ლიტერატურა

1. Гаракანიძე М. К., Грузинское деревянное зодчество, Тбилиси, искусство, Сабჭოთა Сакарთველო, 1959, გვ. 20.
2. Чартолани Ш. Г., Сванети в эпоху бронзы, автореферат диссертации, Тбилиси, 1974, გვ. 18.
3. ჯავახიშვილი ივ., ქართველი ერის ისტორია, ტ. I. თბილისი, სახ. უნ-ტის გამომც., 1960, გვ. 93.
4. ჯავახიშვილი ივ., საქართველოს ეკონომიური ისტორია, ნ. I, ტფილისი, ფედერაცია, 1930, გვ. 147.
5. იქვე, გვ. 147.
6. ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. II, თბილისი, მეცნიერება, 1965, გვ. 88.
7. ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, თბილისი, საბჭოთა საქართველო, 1973, გვ. 22.
8. ჯავახიშვილი ივ., ქართული სამართლის ისტორია, ნ. II, ტფილისი, სახ. უნ-ტის გამოცემა, 1928, გვ. 220.
9. ჯავახიშვილი ივ., საქართველოს ეკონომიური ისტორია, ნ. I, გვ. 155.
10. კეცხოველი ნ., აღმოსავლეთ საქართველოს ჭალის ტყეები და მათი აღდგენის საკითხი, საქ. სახ. სამ. ინსტიტუტის შრომები, ტ. XVIII, თბილისი, 1942.
11. ბრეგვაძე გ., ისტორიული ცნობები ტყის შესახებ საქართველოში, კრებული „ტყის დღე“, ტფილისი, 1926, გვ. 3.
12. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. IV., თბილისი, საბჭოთა საქართველო, 1973, გვ. 171.
13. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. V, თბილისი, საბჭოთა საქართველო, 1970, გვ. 95.
14. გუგუშვილი პაატა, საქართველოსა და ამიერკავკასიის ეკონომიკური განვითარება XIX-XX სს., ტ. I, თბილისი, სახელგამი, 1949, გვ. 146.

15. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. V, გვ. 125.
16. იქვე, გვ. 126.
17. სამსონაძე მ., საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება XIX ს. პირველ მესამედში, თბილისი, მეცნიერება, 1980, გვ. 5.
18. ალექსი იევლევის 1650-1652 წწ. იმერეთის სამეფოში ელჩობის საანგარიშო აღწერილობა, თბილისი, მეცნიერება, 1969, გვ. 169.
19. გუგუშვილი პაატა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 89.
20. Броневский С., Новейшая географическая сведения о Кавказе, М., 1823.
21. Зубов П., Картина Кавказского края, принадлежащего России и сопредельных оному земель в историческом, статистическом, финансовом и торговом отношениях, ч. I-IV, 1835.
22. Евецкий О., Статистическое описание Закавказского края, ч. I-II, Спб., 1835.
23. Гагемейстер Ю., Закавказские очерки, Спб., 1835.
24. Руководство к познанию Михаила Селезнева, Спб., 1847.
25. ზუბოვი პ., დასახ. ნაშრომი, გვ. 59.
26. სსცია (საქართველოს სახელმწიფო ცენტრალური ისტორიული არქივი), ფ. 4, ან. 2, საქმე 8, ფურც. 1.
27. იქვე, ფურც. 71.
28. სსცია, ფ. 16, ან. I, საქმე 65, ფურც. 12, 15.
29. იქვე, ფურც., 16, 21, 24, 25.
30. АКАК (Акты Кавказской Археографической комиссии. Под редакцией А. Берже), т. II, გვ. 203.
31. АКАК, т. II, გვ. 347.
32. იქვე, გვ. 406.
33. სსცია, ფ. 2, ან. I, საქმე 96, ფურც. 169.
34. იქვე, ფურც. 115.
35. АКАК, т. IV, გვ. 214.
36. АКАК, т. VI, გვ. 611.
37. АКАК, т. XII (2), გვ. 1292.

38. Гамрекелов А. С., Самшит или Кавказская пальма, монография, Спб, 1891, გვ. 800.
39. იქვე, გვ. 37.
40. АКАК, т. VI(1), გვ. 611.
41. АКАК, т. VIII (1), გვ. 437.
42. იქვე, გვ. 438.
43. Записки А. П. Ермолова, М., ч. II, 1868, გვ. 144.
44. გუგუშვილი პაატა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 150.
45. АКАК, т. II, გვ. 248.
46. სსცია, ფ. 16, ან. I, საქმე 2038, ფურც. II, 31, 32, 38, 39.
47. АКАК, т. V, გვ. 82.
48. სსცია, ფ. 4, ან. 5, საქმე 14, ფურც. 311.
49. სსცია, ფ. 16, ან. I, საქმე 4077, ფურც. 1.
50. იქვე, ფურც. 5.
51. იქვე, ფურც. 6.
52. АКАК, т. VII, გვ. 45.
53. სსცია, ფ. 16, ან. I, საქმე 4077, ფურც. 3.
54. Медведев Я. С., Отношения государственных крестьян Зак. края к казенным лесам, Тифлис, 1888.
55. ჩანტლაძე ვ., ფინანსები რეფორმამდელ აღმოსავლეთ საქართველოში, თბილისი, სახ. უნ-ტის გამომც., 1975, გვ. 335.
56. მუშკუდიანი ქ., ხე-ტყის დამმუშავებელი მრეწველობა და სამრეწველო პროლეტარიატი რევოლუციამდელ დასავლეთ საქართველოში, თბილისი, მეცნიერება, 1982, გვ. 144.
57. ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. I, სსსრ მეცნ. აკად. გამომცემლობა, თბილისი, 1963, გვ. 523.
58. იქვე, გვ. 524.
59. Сборник законов грузинского царя Вахтанга VI, изд. А. С.Френкеля, под ред. Д. З. Бакрадзе, Тифлис, 1887, გვ. 51.
60. АКАК, т. XI, გვ. 857.
61. АКАК, т. XII, გვ. 1292.
62. Иваненко В. Н., Гражданское управление Закавказьем, от присоединения Грузии до наместничества Великого Князя Михаила Николаевича, Тифлис, 1901, გვ. 101.

63. ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. I, გვ. 567.
64. იქვე, 524.
65. სსცია, ფ. 4, ან. 5, საქმე 14, ფურც. 216.
66. АКАК, т. VIII, გვ. 308.
67. სსცია, ფ. 16, ან. I, საქმე 4680, ფურც. 3.
68. სსცია, ფ. 4, ან. 5, საქმე 14, ფურც. 343.
69. იქვე, ფურც. 344.
70. Арнольд Ф. К., История лесоводства в России, Франции и Германии, Спб, 1895, გვ. 262.
71. იქვე, გვ. 306.
72. იქვე, გვ. 256.
73. სსცია, ფ. 16, ან. I, საქმე 4680, ფურც. I.
74. იქვე, ფურც. 3
75. Бейлин И. Г., Очерки по истории лесных обществ дореволюционной России, М., Гослесбумиздат, 1962, გვ. 36.
76. სსცია, ფ. 16, ან. I, საქმე 5872, ფურც. 1, 2, 3.
77. Лесостроительство, М., Лесная промышленность, 1983, გვ. 302.
78. სსცია, ფ. 4, ან. 3, საქმე 356, ფურც. 3.
79. იქვე, ფურც. 1.
80. იქვე, ფურც. 4.
81. იქვე, ფურც. 9.
82. იქვე, ფურც. 13.
83. იქვე, ფურც. 18.
84. იქვე, ფურც. 19.
85. იქვე, ფურც. 20.
86. სსცია, ფ. 416, ანაწერი 3, საქმე 1017, ფურც. 72.
87. სსცია, ფ. 545, ანაწ. 1, საქმე 246, ფურც. 65.
88. იქვე, ფურც. 69.
89. სსცია, ფ. 416, ან. 3, საქმე 1017, ფურც. 72.
90. ივანენკო ვ. ნ., დასახ. ნაპრომი, გვ. 385.
91. АКАК, т. IX, გვ. 59.
92. АКАК, т. IX, გვ. 57.
93. АКАК, т. X, გვ. 217.
94. АКАК, т. X, გვ. 217.

95. სსცია, ფ. 4, ან. 5, საქმე 14, ფურც. 6.
96. იქვე, ფურც. 7.
97. იქვე, ფურც. 7.
98. იქვე, ფურც. 8.
99. გამრეკელოვი ა.ს., დასახ. ნაშრომი, გვ. 24.
100. სსცია, ფ. ან. 2, საქმე 858, ფურც. 2.
101. გამრეკელოვი ა.ს., დასახ. ნაშრომი, გვ. 65-66.
102. სსცია, ფ. 416, ან. 3, საქმე 1017, ფურც. 73.
103. გამრეკელოვი ა. ს., დასახ. ნაშრომი, გვ. 6.
104. სსცია, ფ. 545, ან. 1, საქმე 76, ფურც. 180-198.
105. სსცია, ფ. 416, ან. 3, საქმე 1017, ფურც. 75.
106. გაზ. «Тифлисские ведомости», 1829, №29.
107. გაზ.«Кавказ», 1846. №9.
108. АКАК, т. XII(2), გვ. 1328.
109. სსცია, ფ. 192, ან. 1, საქმე 8, ფურც. 23.
110. Гакстгаузен А., Закавказский край. Заметки о семейной и общественной жизни и отношениях народов, обитающих между Черным и Каспийским морями, Спб, 1857, გვ. 18.
111. ბოროზდინი კ., სამეგრელო და სვანეთი (1854-1861), თბილისი, 1934, გვ. 233.
112. გაზ. «Кавказ», 1860, №97.
113. სსცია, ფ. 4, ან. 5, საქმე 14, ფურც. 199.
114. იქვე, ფურც. 283.
115. სსცია, ფ. 16, ან., 1, საქმე 9300, ფურც. 13.
116. ივანენკო ვ. ნ., დასახ. ნაშრომი, გვ. 385.
117. სსცია, ფ. 239, ან 1, საქმე 450, ფურც. 7.
118. იქვე, ან. 1, საქმე 383, ფურც. 7.
119. ხოშტარია ე., მრეწველობის განვითარება და მუშათა კლასის ჩამოყალიბება XIX საუკუნის საქართველოში, თბილისი, მეც-ნიერება, 1966, გვ. 125.
120. სსცია, ფ. 16, ან. 2, საქმე 4673, ფურც. 1.
121. იქვე, ან. 1, საქმე 6351, ფურც. 24.
122. იქვე, ფურც. 25.
123. იქვე, ფურც. 26.

124. გაზ. «Кавказ», 1849, №20.
125. სსცია, ფ. 4, ან. 2, საქმე 8, ფურც. 73.
126. გაზ. «Кавказ», 1849, №19.
127. სსცია, ფ. 4, ან. 5, საქმე 119, ფურც. 2.
128. სსცია, ფ. 16, ან. 1, საქმე 9671 ფურც. 1, 2, 3.
129. სსცია, ფ. 16, ან. 1, საქმე 8888, ფურც. 8.
130. სსცია, ფ. 416, ან. 3, საქმე 1078, ფურც. 29.
131. იქვე, ფურც. 122.
132. ხოშტარია ე., დასახ. ნაშრომი, გვ. 145.
133. გაზ. »Кавказ», 1849, №20.
134. სსცია, ფ. 416, ან. 3, საქმე 942, ფურც. 3.
135. იქვე, ფურც. 1
136. სსცია, ფ. 4, ან. 2, საქმე 1224, ფურც. 40.
137. იქვე, ფურც. 41.
138. იქვე, ფურც. 43
139. სსცია, ფ. 4, ან. 5, საქმე 14, ფურც. 29.
140. სსცია, ფ. 26, ან. 6, საქმე 139, ფურც. 11.
141. სსცია, ფ. 4, ან. 5, საქმე 14, ფურც. 69.
142. იქვე, ფურც. 70
143. იქვე, ფურც. 71
144. გაზ. «Кавказ», 1849, №20.
145. АКАК, т. X, გვ. 879.
146. იქვე, გვ. 98.
147. სსცია, ფ. 239, ან. 1, საქმე 383, ფურც. 3.
148. იქვე, ფურც. 4.
149. იქვე, ფურც. 7.
150. სსცია, ფ. 239, ან. 1, საქმე 590, ფურც. 1.
151. Зобов Н. М., По поводу отчета о казенных лесах, журнал
«Сельское хозяйство и лесоводство», 1869, 3.
152. სსცია, ფ. 239, ან. 1, საქმე 590, ფურც. 6.
153. იქვე, ფურც. 44.
154. АКАК, т. XI, გვ. 854.
155. სსცია, ფ. 239, ან. 1, საქმე 590, ფურც. 34.
156. АКАК, т. X, გვ. 879.

157. იქვე, გვ. 879.
158. გიგაური გ., საქართველოს ტყეებში მეურნეობის გაძღო-
ლის საფუძვლები, თბილისი, საბჭოთა საქართველო, 1980, გვ. 220.
159. АКАК, т. X, გვ. 879.
160. იქვე, გვ. 887.
161. სსცია, ფ. 4. ან. 5, საქმე 766, ფურც. 39.
162. სსცია, ფ. 4. ან. 5, საქმე 14, ფურც. 264.
163. სსცია, ფ. 239, ან. 1, საქმე 449, ფურც. 1,5.
164. იქვე, ფურც. 105.
165. იქვე, ფურც. 107.
166. ბელინი ი. გ., დასახ. ნაშრომი, გვ. 57.
167. იქვე, გვ. 58.
168. სსცია, ფ. 240, ან. 1, საქმე 289, ფურც. 23.
169. იქვე, ფურც. 1.
170. იქვე, ფურც. 7.
171. Шенрок Э. И., Взгляд на лесоустроительные работы в
государственных лесах по данным отчетов Лесного управления за
1866-1869 гг., «Лесной Журнал», 1872, вып. 6, გვ. 77.
172. სსცია, ფ. 4. ან. 1, საქმე 69, ფურც. 2.
173. АКАК, т. XI, გვ. 967.
174. სსცია, ფ. 352. ან. 1, საქმე 30, ფურც. 1.
175. იქვე, ფურც. 4.
176. იქვე, ფურც. 8
177. სსცია, ფ. 352. ან. 1, საქმე 32, ფურც. 1.
178. იქვე, ფურც. 4.
179. АКАК, т. XI, გვ. 857.
180. იქვე, გვ. 858.
181. სსცია, ფ. 4. ან. 5, საქმე 14, ფურც. 245.
182. სსცია, ფ. 352, ან. 1, საქმე 29, ფურც. 2.
183. АКАК, т. II, გვ. 860.
184. გაზ. «Кавказ», 1861, №10.
185. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. V, გვ. 277.
186. იქვე, გვ. 280.
187. იქვე, გვ. 285.

188. Документы по истории Грузии, серия II, том I, გვ. 188.
189. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. V, გვ. 289.
190. Лесное хозяйство СССР за 50 лет (1917-1967 гг.), Гос. комитет лесного хозяйства СМ СССР, М., Лесная промышленность, 1967, გვ. 14.
191. სსცია, ფ. 352. ან. 1, საქმე 83, ფურც. 1, 8.
192. მარგიაიანი გრ., საქართველოს მრეწველობა და სამრეწველო პროლეტარიატი (1864-1917) თბილისი, საბჭოთა საქართველო, 1976, გვ. 78.
193. Аргутинский-Долгоруков А., История сооружения и эксплуатации Закавказской железной дороги за двадцать пять лет ее существования, 1871-1896 гг., Тифлис, 1896, გვ. 342. |
194. იქვე, გვ. 421.
195. იქვე, გვ. 422.
196. იქვე, გვ. 276.
197. Пресс М. А., Шпалы на русских железных дорогах, Спб., 1900, გვ. 111.
198. მარგიაიანი გრ., გეოგრაფიული გარემოს როლი საზოგადოების განვითარებაში და ისტორიული პროცესის საზრისი, თბილისი, მეცნიერება, 1985, გვ. 61, 62.
199. სსცია, ფ. 240, ან. 1, საქმე 1298, ფურც. 1. |
200. იქვე, ფურც. 2. |
201. იქვე, ფურც. 26.
202. იქვე, ფურც. 63.
203. იქვე, ფურც. 64.
204. სსცია, ფ. 241. ან. 1, საქმე 935, ფურც. 139.
205. სსცია, ფ. 238. ან. 1, საქმე 126, ფურც. 1.
206. იქვე, ფურც. 8.
207. Сборник сведений о Кавказе, т. III, Тифлис, 1875, გვ. 211.
208. ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, გვ. 375.
209. გაზ. «Кавказ», 1853, №6.
210. სსცია, ფ. 243, ან. 4, საქმე 141, ფურც. 4.
211. სსცია, ფ. 4, ან. 5, საქმე 84, ფურც. 11.
212. სსცია, ფ. 241. ან. 5, საქმე 42, ფურც. 1.

213. იქვე, ფურც. 5.
214. იქვე, ფურც. 9.
215. იქვე, ფურც. 10.
216. იქვე, ფურც. 15.
217. იქვე, ფურც. 54.
218. არნოლდი თ., დასახ. ნაშრომი, გვ. 268.
219. იქვე, გვ. 270.
220. Каландадзе Ц. П., Участие Грузин в культурной и общественной жизни России, Тбилиси, Мещниереба, 1984, გვ. 98.
221. ЦГИА СССР, Ф. 387, оп. 3, ед. хр. 24941, გვ. 1.
222. «Лесной Журнал», 1879, вып. I, გვ. 17.
223. Сборник сведений о Кавказе, т. III, გვ. 221.
224. სსცია, ფ. 241. ან. 2, საქმე 74, ფურც. 2.
225. იქვე, ფურც. 14.
226. სსცია, ფ. 13. ან. 23, საქმე 228, ფურც. 1.
227. იქვე, ფურც. 2.
228. Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. VI, Тифлис, 1887, გვ. 231.
229. იქვე, გვ. 136.
230. იქვე, გვ. 137.
231. Материалы для экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. III, Тифлис, 1886, გვ. 191.
232. იქვე, გვ. 193.
233. იქვე, გვ. 194.
234. სსცია, ფ. 241. ან. 2, საქმე 306, ფურც. 3.
235. გამრეკელოვი ა.ს., დასახ. ნაშრომი, გვ. 65.
236. იქვე, გვ. 29
237. Маргграф О., Самшит или Кавказская пальма в Черноморском округе, Тифлис, 1874, გვ. 4.
238. გამრეკელოვი ა.ს., დასახ. ნაშრომი, გვ. 800.
239. Верещагин А. В., Путевые заметки по Черноморскому округу, М., 1874, გვ. 134.
240. გამრეკელოვი ა. ს., დასახ. ნაშრომი, გვ. 807.
241. იქვე, გვ. 803.

242. სსცია, ფ. 416. აბ. 3, საქმე 936, ფურც. 17.
243. «Кавказский Календарь» на 1879 год», Тифлис, 1878, გვ. 374.
244. სსცია, ფ. 416. აბ. 3, საქმე 935, ფურც. 1.
245. იქვე, ფურც. 3.
246. იქვე., ფურც. 29.
247. სსცია, ფ. 241. აბ. 2, საქმე 538, ფურც. 38-43.
248. იქვე, ფურც. 25-33.
249. „დროება“, 1867, 29.
250. „სასოფლო გაზეთი“, 1871, 7.
251. „სასოფლო გაზეთი“, 1872, 20.
252. „გუთნისდედა“, 1874, 5.
253. „ივერია“, 1879, 5.
254. „ივერია“, 1881, 12.
255. „ივერია“, 1883, 10.
256. Рудзкий А., Краткий очерк истории лесоустройства, Спб., 1899, გვ. 94.
257. Медведев Я., Очерки Закавказских лесов, Тифлис, 1881, გვ. 1.
258. Долгушин А. А., Леса Закавказия и их эксплуатация, Тифлис, 1924, გვ. 4.
259. Гулишамбаров С. Г., Обзор фабрик и заводов Тифлисской губернии, Историко-статистическое описание фабр-заводов деятельности тифл. губ. в связи с развитием в ней кустарн. промыслов, отд. оттиск из «Зап. Кавк. отд. Имп. русск. техн. общ-ва», 1888, №17, გვ. 153.
260. გულიშამბაროვი ს. გ., დასახ. ნაშრომი, გვ. 154.
261. Мрозовский Б. П., Краткий очерк лесной промышленности и торговли лесом в России и в важнейших иностранных государствах, Спб, 1900, გვ. 134.
262. ბელინი ი., დასახ. ნაშრომი, გვ. 123.
263. „ცნობის ფურცელი“, 1903, 2216.
264. Лисневский В. И., О разрушительных горных потоков, укреплении их и облесении, Тифлис, 1899, გვ. 31.
265. საქართველოს სახელმწიფო რესპ. ბიბლიოთეკა, ნ. ნიკოლადის არქივი, დოკ, 47/13, ფურც. 1.

ხეთა დარგვის დღესასწაული საქართველოში

XIX საუკუნის სამოცდაათიანი წლებიდან მოყოლებული ქართულ პრესაში თითქმის სისტემატურად ქვეყნდებოდა მასალები ქვეყნის ტყეების მასობრივი განადგურებისა და მათი მოვლა-პატრონობის მიმართ მეტი ყურადღების აუცილებლობის შესახებ. ქართველი საზოგადოების დიდი ნაწილი ცხოველ ინტერესს იჩენდა მწვანე დოვლათის ბედისადმი.

საზოგადოების ამ დიდმა დაინტერესებამ, პრესის თანმიმდევრულობამ ამ საკითხში შესაფერი ნაყოფი გამოიღო: საქართველოში მცირე მასშტაბებით, მაგრამ მაინც გაიშალა მუშაობა ტყეების, მწვანე ნარგაობათა შენარჩუნებისა და გაწმენიანებისათვის.

წარმოების კაპიტალისტური წესის არსებობის პირობებში ეს მუშაობა ძირითადად კერძო ინიციატივაზე იყო დამყარებული.

უკვე XIX საუკუნის ბოლოს და XX საუკუნის დასაწყისში პრესაში აღინიშნებოდა ტყეების, მწვანე ნარგაობის გაშენებასთან დაკავშირებული მასობრივი დღესასწაულები, რომელთაც ხეთა დარგვის დღესასწაულები ეწოდა.

1900 წლის 18 თებერვალს გაზეთი „ცნობის ფურცელი“¹ წერდა: „ბავშვების მზრუნავმა საზოგადოებამ სთხოვა სახელმწიფო ქონებათა მინისტრის რწმუნებულს იაკობ მედვედევს, რომ დაუთმოს ხეთა დარგვის დღესასწაულისათვის ადგილი და ხეები. ბ-მა მედვედევმა მოახდინა განკარგულება ბოტანიკის ბაღიდან დაუთმონ ათასი ნორჩი ხე და ადგილი მუშტაიდში ამ დღესასწაულის გადასახდელად“.

გაზეთი „ცნობის ფურცელი“² იმავე წლის 20 მარტს ასეთ საინტერესო ცნობას ბეჭდავს: „გუშინ 18 მარტს, ვაჟთა ტფილი-

სის მეორე გიმნაზიისა და ქალთა მეორე გიმნაზიის მოსწავლეთათვის გამართეს ხის დარგვის დღესასწაული. მოსწავლეებმა ორასამდე სხვადასხვა ხეხილის ხეები დარგეს მუშტაიდში.

მეტად საყურადღებოა ის ფაქტი, რომ თანდათან ხეთა დარგვის დღესასწაული მთელ საქართველოს მოედო.

აღნიშნული დღესასწაული უკვე აღარ შემოიფარგლებოდა მხოლოდ ხეთა დარგვით. ამ თვალსაზრისით მეტად საინტერესოა ხეთა დარგვის დღესასწაულის შესახებ წერილი ქუთაისიდან, რომელიც გაზეთმა „ივერიამ“ 1903 წელს დაბეჭდა.

„ქუთაისი. 16 ამ თვე ქალბ. ტატიანე ივ. ნაზაროვისამ გამართა ქუთაისში ეგრეთ ნოდებული „Праздник Древопосаждения“ – ხეების დარგვის დღესასწაული. ეს დღესასწაული ის არის, რომ ამ საქმის მოთავე იწვევს სასწავლებლებიდან მოსწავლეებს და ბავშვებს აძლევენ ხეებს და არგვევინებენ. დარგვის დროს უკრავს მუსიკა; ბოლოს პატარა მებაღეებს ასაჩუქრებს კანფეტებით, „პიროჟეკებით“ და სხვა.

ძალიან იშვიათად უხსნიან ხეების მრგველებს იმას, თუ რა ნაირად უნდა წინად ორმოების ამოღება, ხეების ამოთხრა, ძირების და შტოების გასხვლა და სხვა. უმეტესად ბავშვები ავტომატურად მუშაობენ და ამიტომ იმდენი ნაყოფი არ მოაქვს ამ დღესასწაულს, რამდენიც საზღვარგარეთ.

ქალბ. ტატიანე ნაზაროვისამ ეს ერთი დღესასწაული ხეების დარგვისა გაჰყო რამდენსამე დღესასწაულად: ერთი დღესასწაული დანიშნულია მხოლოდ ხეებისათვის ორმოების მომზადებისათვის, მეორე ხეების დასარგავად, მესამე იქნება დღესასწაული რევიზია, როდესაც ექსპერტები – ბავშვები და მათთან მცოდნეებიც შეაფასებენ ხეების ავკარგიანობას და ვისი ხეც უფრო გახარებული იქნება, იმას მიეცემა საჩუქარი. ამ მესამე უქმით ქ-ნ ნაზაროვისას ჰსურს ბავშვებში გამოიწვიოს სურვილი ხის მოვლისა, მისი შესწავლა და სიყვარული.

ასეთი ორგანიზაცია დღესასწაულისა თავისებურია და ამასთან პირველი მაგალითია რუსეთში (ძალიან იშვიათი უცხოეთშიც).“

გაზეთ „ცნობის ფურცლის“⁴ 1900 წლის აპრილის ერთ-ერთ ნომერში მოთავსებულია ასეთი ცნობა: „25 მარტს სადგურ მიხაილოვზე დ. მიხაილოვის სასწავლებელთა მონაფეთათვის გამართულ იქმნა ხის დარგვის დღესასწაული“.

როგორც ჩანს, ხის დარგვის დღესასწაული საქართველოს ყველა კუთხეში ეწყობოდა. ამ თვალსაზრისით საინტერესოა წერილი მეჯვრისხევიდან⁵, რომელიც იტყობინება, რომ მეჯვრისხევის სკოლის მოსწავლეებს სკოლის ისტორიაში პირველად დაურგავთ ხეები სოფელ ზერტში, სკოლის ნაკვეთზე (9 დესეტინა). დაურგავთ თუთის ხეები აბრეშუმის ჭიის საკვებად. ავტორი იმედოვნებს, რომ ასეთი კარგი ჩვეულება, ხეთა დარგვის დღესასწაული, ტრადიციად გადაიქცევა.

ეს კარგი წამოწყება მართლაც არ დაკარგულა და იგი ტრადიციად იქცა. ოღონდ ხეთა დარგვის დღესასწაულის ნაცვლად ტყის დღე ეწოდა.

ლიტერატურა

1. „ცნობის ფურცელი“, 1900, 18 თებერვალი, №1048
2. „ცნობის ფურცელი“, 1900, 20 მარტი, №1077
3. „ივერია“, 1903, 21 მარტი, №65
4. „ცნობის ფურცელი“, 1900, 1 აპრილი, №1088
5. „ცნობის ფურცელი“, 1903, 5 მაისი, №2142

უძველესი ქართული სამეცნიერო დანახეგვლება

დიდი ქართველი მეცნიერი ვახუშტი ბაგრატიონი თავის ნაშრომში „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ ასეთ ცნობას გვანდის: „და მთა კეჩუთისა და ბოლოლისა არიან უტყეონი, და ხევთა შინა არს არყნალნი და მთა ბალახოვანნი, შამბნარი-ანი, ყვავილოვანნი და წყაროიანნი. აქა არს ყვაველი სუმბული, ფერით სპეტაკი, მგზავსი ნარისა, და მინასა ზედა განრთხმული, სურნელი, ვითარცა ამბარი, და უმეტეს ფშოსანი და ეკლოვანი. მეფემან ვახტანგ მოიღო სავანდესა შინა, არამედ არა ჰყო ნაყოფი“. მოტანილი ცნობები შეეხება საუკუნეთა სიღრმეში აღმოცენებულ ერთ-ერთ უძველეს ქართულ სამეცნიერო დანახეგვლებას – საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ცენტრალურ ბოტანიკურ ბაღს.

ვახუშტი ბაგრატიონის მიერ შედგენილი იმდროინდელი თბილისის გეგმიდან ჩანს, რომ დღევანდელი ბალნეოლოგიური კურორტისა და აბანოების უბნის გარდა ორთაჭალის ტერიტორია ბაღებით ყოფილა დაფარული. ისტორიული წყაროების მიხედვით, ჯერ კიდევ XVII საუკუნეში თბილისში 300-მდე ბაღი ყოფილა. ცნობილი ფრანგი მოგზაურის ჟან შარდენის 1672 წლის ცნობით, თბილისის გარეუბნებს მრავალი საღალაბო სახლი და საუცხოო ბაღი ამშვენებდა: „ყველაზე უფრო დიდია მთავრის ბაღი. ხეხილი აქ ნაკლებად არის, მაგრამ სამაგიეროდ უმშვენიერესი, ჩრდილისა და სივრცის მფენი ხეები აურაცხელია“. სწორედ ეს ბაღი წარმოადგენდა „სამეფო ბაღს“. როგორც ჩანს, აღნიშნული ტერიტორია ადრე ქართველ მეფეთა მამული ყოფილა, მდინარე ნავისის მარჯვენა მხარეს გაშენებული ყოფილა, ე. წ., „ციხის ბაღი“, სადაც ადგილობრივ მცენარეებთან ერთად ჯერ კიდევ XVII საუკუნის შუა წლებში მრავლად იზრდებოდა

ზოგიერთი უცხოური მცენარე. ამასთან დაკავშირებით საინტერესოა ვახტანგ VI-ის ნაშრომი „ნიგნი ზეთების შეგროვებისა და ქიმიის ქმნისა“, რომელიც ვახუშტი ბაგრატიონის მიერაა გადანიშნული. ნიგნის 37-ე პარაგრაფი ქაფურს ეხება: „ქაფური ხის ფისია, თვითონ ამის ხე მეც მქონდა, რომ ზედ ესხა. ინდოეთიდან მოვა“. ეს ცნობა თვალნათლივ გვიჩვენებს, რომ სამეფო ბაღში მცენარეთა ინტროდუქცია ხდებოდა.

ისტორიულ მოვლენათა განვითარების შედეგად, დროთა განმავლობაში სამეფო ბაღი ძლიერ დაზიანდა. საქართველოს რუსეთთან შეერთების შემდეგ, როდესაც სახაზინო უწყების გამგებლობაში გადავიდა „სახაზინო ბაღის“ სახელწოდებით, მას მეტად მცირე ფართობი ეჭირა. აქ გაშენებული იყო ვენახი, ბოსტანი და ცოტაოდენი ხეხილი.

თბილისის ბოტანიკური ბაღის შემდგომ განვითარებას დიდი ყურადღება დაუთმო მეფისნაცვალმა მიხეილ ვორონცოვმა.

1845 წელს ბაღს ოციფიალურად ეწოდა „ბოტანიკური ბაღი“.

მიხეილ ვორონცოვის აზრით, ბოტანიკური ბაღი უნდა ყოფილიყო ამიერკავკასიაში მებაღეობის გამავრცელებელი.

იმავე პერიოდში შეიქმნა მერქნიან მცენარეთა სანერგე. უკვე 1849 წლისათვის გადასარგავად მომზადდა 500 ათასი ძირი სხვადასხვა ჯიშის მერქნიანი მცენარე. დაახლოებით მაშინ დაიწყო ადგილობრივ მოსახლეობაზე მცენარეთა ნერგებისა და თესლების გაცემა. პირველ ხანებში ბოტანიკურ ბაღს არც საჭირო ფინანსირება გააჩნდა და არც საკმაო რაოდენობით სპეციალისტები ჰყავდა. იგი ძალიან ნელი ტემპებით ვითარდებოდა და საინტროდუქციო საქმიანობაც უმნიშვნელო ხასიათს ატარებდა. მდგომარეობა კიდევ უფრო გართულდა, როდესაც 1856 წელს მეფისნაცვალმა ბარიათინსკიმ ბრძანება გასცა, ბოტანიკური ბაღი სასეირნოდ გადაექციათ.

საბოლოო განდგურებისაგან ბოტანიკური ბაღი აკადემიკოს კ. ბერის ჩარევამ გადაარჩინა (1856 წ.).

ბოტანიკური ბაღის არსებობაში მნიშვნელოვანი ცვლილებები მხოლოდ XIX საუკუნის 80-იანი წლებიდან მოხდა, როდესაც

იგი ცნობილი მეტყევის იაკობ მედვედევის ხელმძღვანელობის სფეროში აღმოჩნდა. ი. მედვედემა დიდი მუშაობა გასწია თბილისის ბოტანიკური ბაღის ასაღორძინებლად. მისი ინიციატივით მნიშვნელოვნად გაუმჯობესდა ბაღის მატერიალური მდგომარეობა, გაფართოვდა ტერიტორია, ფართოდ გაიშალა სამეცნიერო მუშაობა, მნიშვნელოვნად გაუმჯობესდა ბაღის სამეცნიერო კონტინგენტის შევსება სათანადო კადრებით. აღსანიშნავია, რომ ი. მედვედევის შუამდგომლობით ბაღის მოვლასა და შენახვაზე გამოყოფილი თანხა წელიწადში 15520 მანეთამდე გაიზარდა. უკვე 1893 წლისათვის ბაღში აღრიცხული იყო ღია გრუნტის 1444 სახეობის მცენარე (124 ოჯახის წარმომადგენელი).

ბოტანიკურ ბაღში იმთავითვე გაძლიერდა პრაქტიკული საქმიანობა. ამასთან დაკავშირებით საგულისხმოა თბილისის გარშემო არსებული ტყეების ბედი. მათი სავალალო მდგომარეობა საზოგადოებას აიძულებდა ეზრუნა ტყეების ხელოვნურად გაშენებაზე. ისტორიული წყაროებიდან ირკვევა, რომ კავკასიური ადმინისტრაცია, თბილისის სათათბირო ჯერ კიდევ 1878 წელს შედგომიან სოლოლაკის მთის გაშენებული ფერდობების გატყევების სამუშაოებს, რომელთაც ცნობილი მებაღე გ. შარერი ხელმძღვანელობდა. უკვე 1878 წლის შემოდგომაზე დაურგავთ 860 ძირი ნერგი (60 ძირი მოზრდილი ნერგი მიწის გუნდით და 800 ძირი თეთრეკალა).

ბოტანიკურ ბაღში ფართოდ გაიშალა კავკასიის ფლორის ბოტანიკური შესწავლა და ცოცხალ მცენარეთა კოლექციის დენდრარიუმის გამდიდრება.

1899 წელს გაშენდა „კავკასიის ცოცხალი ფლორის განყოფილება“, 1897-1901 წლებში – „აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ტყე“, „თურქესტანის განყოფილება“, „საქსაულის კორომი“, „მლაშობის მცენარეთა განყოფილება“, „ფიჭვნარი“ და სხვა.

აღნიშნულ პერიოდში ბოტანიკურ ბაღში მოღვაწეობდნენ: ა. გინცენბერგი, ნ. ალბოვი, ს. ტიმოფეევი, გ. შარერი, ი. სპეშნევი,

ი. აკინფიევი, ა. ფომინი და სხვა. ბალის ტერიტორიის ფართობმა ამ დროისათვის 63 ჰექტარს მიაღწია.

1895 წელს გამოვიდა თბილისის ბოტანიკური ბალის პრომე-ბის პირველი ტომი, ხოლო 10 წლის შემდეგ, 1905 წელს დაიწყო მეორე პერიოდული ორგანოს „თბილისის ბოტანიკური ბალის მოამბის“ გამოცემა.

ამ პერიოდში ბოტანიკურ ბარში მუშაობდა მეცნიერთა ახალი თაობა: ვ. ლიპსკი, დ. სოსნოვსკი, ფ. ზაიცევი, ვ. სავიჩი, ა. გროსგეიმი, ვ. მაქსიმოვი, ლ. დეკაპრელევიჩი და სხვები.

ბოტანიკური ბალისთვის განსაკუთრებით მძიმე იყო პირველი მსოფლიო ომის წლები: სისტემატურად მცირდებოდა კრედიტები, პერსონალი, შეწყდა პრომეების გამოცემა. ბალი სულს ღაფავდა. შემდგომ ახალი თაობა მოვიდა: ი. ლომოური, ზ. ყანჩაველი, დ. გედევანიშვილი, ნ. კეცხოველი, ლ. ყანჩაველი და სხვები.

უნდა აღინიშნოს, რომ თბილისის ბოტანიკური ბალის მუშაობასთან იმთავითვე მჭიდროდ იყო დაკავშირებული ქართველი მეტყვე-მეცნიერებისა და პრაქტიკოსების საქმიანობა.

საინტერესოა, რომ თბილისის ახლადშექმნილ უნივერსიტეტში ბოტანიკაში პირველი ლექცია ცნობილმა მეტყვე-დენდროლოგმა ს. ქურდიანმა წაიკითხა.

საქართველოში მეცნიერებათა აკადემიის დაარსების შემდეგ თბილისის ბოტანიკური ბალი მის სისტემაში შევიდა (1943 წლიდან) სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის უფლებით. ამ დროიდან ბოტანიკურ ბალს წლების მანძილზე (1953 წლამდე) აკადემიკოსი ვასილ გულისაშვილი ხელმძღვანელობდა.

თბილისის ბოტანიკურ ბალთანაა დაკავშირებული გამოჩენილი ქართველი მეტყვე-მეცნიერების ვ. მირზაშვილის, ვ. მათიკაშვილის სამეცნიერო საქმიანობა.

მჭიდრო ურთიერთობა თბილისის ბოტანიკურ ბალსა და სამთო მეტყვევობის ინსტიტუტს შორის შემდგომშიაც გრძელდებოდა.

კეზობი

ყვარელი. შვილებთან ერთად.

ქლუხორის ხეობა

დალის ხეობა. ომარიშარა.
შვილებთან ერთად.

ბაკურიანი

ქობულეთი

ბაკურიანი

ბიჭვინთა

ოზურგეთის რაიონი სოფელი ჭანიეთი

ოზურგეთის რაიონი სოფელი ჭანიეთი

ჯავა. შვილებთან ერთად.

ნინამძღვრიანთკარი.
შვილებთან ერთად.

Ioseb Kipshidze

FOR THE FOREST AFFAIRS IN GEORGIA

Summary

Forestry in Georgia was developed since ancient times. In the document dated back to the 12th century, next to the other civil servants, foresters and their doyens are mentioned as well. Other documents dated back to the 15th century show that differentiated forest management in Georgia was already functioning by that time. These evidences prove the high level of development in the country's economy, in particular, the high level in the culture of forestry in Georgia.

As it appears, the field of science nowadays called Mountain Forestry was developed in Georgia since ancient times.

Despite the fact, that Russian government did not abolish one of the bases of the Georgian administrative systems – “Mouravoba” (management in home business), after establishment of Russian governance forest had been left without any control.

Representatives of the Caucasian administration had quite vague opinion about Georgian forests, as the researches of that time were made disinterestedly, without any knowledge. These researches, instead of future promotion of forestry, aimed at ensuring maximum exploitation of the economic potential of the field.

In the 1930s-40s exploitation of forest resources in Georgia had increased. It was the result of the economic processes of that period of time.

The troops located in Georgia needed especially big amount of timber. European countries were interested in Georgian forests.

1920s must be considered the beginning of forest cultivation mass works.

In the beginning of the 1930s forest owners were complaining about cutting trees free of charge.

The laws by Vakhtang VI, King of Kartli, on forest management, administered almost until 1860, had a huge negative impact on forest condition.

Georgian noble men actively participated in the process of mass cutting and selling trees.

In 1840-1864s up to 2 million poods (80 million pounds) of Bza wood (Buxus), along with big amount of walnut, oak and other valuable wood species, was exported from Georgia.

In 1830s exploitation of Ateni Valley forest stands was initiated.

A large amount of timber was cut in Borjomi Valley, where in most of the cases cutting trees was executed without any rules.

In the first half of the 19th century in up to 400 different enterprises in Georgia, with few exceptions, timber served as a main source of fuel. During the same period large amounts of wood and charcoal were utilized in the cities of Tbilisi and Gori.

The Head of Trans-Caucasus Forestry Department Lieutenant-Colonel Lesser was the first forestry specialist, who clearly analyzed the issue of situation in forestry in Borjomi region.

19th century pre-reform period Georgia had its first and only certified Georgian Forestry Specialist Praporshchik (Senior Warrant Officer) Shioshvili (Shioev), who graduated from Saint-Petersburg Institute of Forestry in 1845.

Fires caused huge damage to Georgian forests.

The development of capitalism was accompanied by forest destruction. The building process of Trans-Caucasian railway and its exploitation afterwards appeared especially harmful to Georgian forests.

The development of mining and metallurgical industry insisted on large amount of timber as well.

In the 60s of 19th century significant changes took place in the prov-

ince and regional governance level forest managements.

Since 1860s some progress was made in forest cultivation field in Georgia.

Many honest Russian servants and forestry specialists provided with invaluable assistance to Georgian people in developing Georgian Forestry Science and practices.

Forests in Georgia were also harmed with industrial use of timber by local population.

In the second half of the 19th century large scale export of Bza wood (*Buxus*) was still ongoing.

One of the main reasons of poor condition of the forests was the lack in proper boundary delimitation and management of woodlands, as well as the few number of specialists in this field.

The advanced part of Georgian society had always been expressing great interest in the fate of green treasure of the country. For this great field significant contributions were made by Georgian magazines: "Droeba", "Sasoplo gazeti", "Iveria", "Gutnisdeda", "Meurne", etc. In this regard, letter series titled "Domestic Review" by Georgian prominent public man of the 19th century Ilia Chavchavadze were of big importance.

Despite the fact, that in 1888 the law on the Protection of Forests was adopted, condition of Georgian forest did not change for good. Moreover, the above mentioned law came into force in Georgia only in 1903.

Capitalist system stipulated the fact that utilization of natural treasure, the forests among them, was carried out using predatory methods of exploitation. This caused catastrophic decrease of forests spaces and putting many valuable wood species on the verge of extinction.

სარჩევი

შესავლის მაგიერ	3
ბუნებრივ სიმდიდრეთა ათვისება საქართველოში კავშირისტური ურთიერთობის ჩასახვა-განვითარების პერიოდში სატყეო მეურნეობის მაგალითზე	5
ბუნებრივ სიმდიდრეთა ათვისება XIX საუკუნემდე საქართველოში სატყეო მეურნეობის მაგალითზე	9
ტყის რესურსების ათვისება XIX საუკუნის რეფორმამდე საქართველოში	14
სატყეო მეურნეობა XIX საუკუნის რეფორმის შემდგომ საქართველოში	88
გამოყენებული წყაროები და ლიტერატურა	145
ხელთ დარჩენის დღესასწაული საქართველოში	156
უძველესი ქართული სამეცნიერო დანახატები	159
FOR THE FOREST AFFAIRS IN GEORGIA (Summary)	163

**გარეკანის პირველ გვერდზე: ფრაგმენტი XII საუკუნის ხელნაწერის
(გრიგოლ ღვთისმეტყველის თხზულებანი) მინიატურიდან „გაზაფხული“.**

საგამომცემლო ჯგუფი

ეთერ კვანჭიანი
ვლადიმერ პერანიძე
ალექსანდრე ჯიქურიძე
ილია ხელაია

**გამომცემლობა
ინტელექტი**

თბილისი, ილია ჭავჭავაძის გამზირი №5
225-05-22, 291-22-83, 5(99) 55-66-54
intelekti@caucasus.net info@intelekti.ge
www.intelekti.ge